

**Г О Д И Ш Њ А К
МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА**

Издавач

Музеј жртава геноцида
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail:office@muzejgenocida.rs

За издавача

др Вељко Ђурић Мишина

Рецензенти

Проф. др Драган Пантић
др Драган Алексић
др Момчило Диклић
др Никола Жутић

Лектор и коректор

Раша Станисављевић

Графичко уређење и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

200 примерака

**Г О Д И Ш Њ А К
МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА**

Београд, 2014

Реч уредника

Добро знамо да је концепција Музеја жртава геноцида посебна, у сваком погледу, у односу на друге сродне институције. Будући да је Музеј формиран пре више од две деценије, а још увек није решено питање макар тематске сталне поставке, остало је да се окрене другим могућим формама рада, између осталог прикупљању и објављивању грађе о темама које истражује. Стога не треба да чуди што Музеј има развијену издавачку делатност. До сада је објављено двадесетак наслова и пет тематских годишњака:

– *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Зборник радова с научног скупа одржаног од 22. до 23. априла 2003. у Београду, Београд 2005, стр. 508;

– *Драгоје Лукић – Родитељ покошеног нараштаја*, Београд 2008, стр. 346;

– *Израелско-српска научна размена о проучавању холокауста*, Зборник радова с научног скупа одржаног од 15. до 20. јуна 2008. у Јад Вашему у Јерусалиму, Београд 2008, стр. 478 (на српском и енглеском језику);

– *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Зборник радова, Београд 2009, стр. 292;

– *Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина*, Зборник радова, Београд 2012, стр. 288.

За похвалу је чињеница да се издања Музеја налазе у многим библиотечким фондовима, између осталог и у великим библиотекама, научно-истраживачким установама, музејима сличне делатности итд., на свих пет континената. Тако је, и на овај начин, Музеј оправдао разлоге оснивања и своје деловање и заузео достојно место у општој музеологији и историографији.

Овај зборник доноси радове различитих садржаја и дужине. Новина у односу на досадашње зборнике јесте проширење временског одређења на Први светски рат.

Планирамо да зборник усталимо и претворимо га у прави годишњак. Тим пре што сматрамо да има довољно тема и аутора који могу да напишу прилог заснован на научно-истраживачким основама и у

оквирима тематике Музеја жртава геноцида. Очекујемо да ћемо и на тај начин уздићи Музеј на виши ниво и поставити га на завидно место међу сличним институцијама у свету.

др Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора

П
Р
В
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

Небојша РАШО

СТРАДАЊЕ СРБА ХЕРЦЕГНОВСКЕ ОПШТИНЕ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: Овај рад је заснован на грађи из Државног архива Црне Горе – архивског одјељења Херцег Нови (АХН), као и на наведеној литератури. Бави се прогоном српског становништва херцеговске општине у њеним данашњим границама. Тема досад није обрађивана, чак ни у периоду између два свјетска рата, сем у радовима који су се бавили судбином појединаца. Срећом, мемоарски записи Мирка Комненовића и Јова Секуловића умногоме су употпунили недостатак архивске грађе. Рад се бави прогоном новских првака, који су се први нашли на удару, узимањем талаца, интернирањем и прогоном свештенства. У Херцег Новом није било „шуцкора“ или других самоорганизованих паравојних група које би прогањале српско становништво. Разлог је био вјероватно у великој већини српског становништва у општини.

Кључне речи: хапшења, интернирања, Соколи, свештеници, Херцег Нови

Подручје данашње херцеговске општине су прије Првог свјетског рата сачињавале херцеговска општина, луштичка општина у которском котару и Суторина и Крушевице у требињском котару.

Херцеговски Срби у Аустроугарској дјеловали су у више организација. Неке су биле са истакнутим српским предзнаком, попут Српског Сокола, Српског дома, Српске кредитне задруге и српских сеоских земљорадничких задруга. Друге, углавном привредне, попут Акцијског друштва за саобраћај странаца, такође су основали и водили херцеговски Срби. У политичком дјеловању, Срби су били окупљени у Српској народној странци на Приморју.

Њихова дјелатност, као и активност за вријеме балканских ратова, привукла је пажњу аустроугарских власти. Управитељ порезног уреда у Котору, Хуго пл. Накић Војновић, упутио је више оптужујућих писама на рачун Бокелја. Он је 3. фебруара 1914. године упутио писмо директо-

ру Францу Ксаверу пл. Мејеру у Беч, у коме је јавио да у Боки постоји „тајна српска организација на штету Монархије, а да она има везе у Србији; да се држе састанци и развија веома жива шпијунска дјелатност.“¹ Такође је оптужио каноника дон Антона Милошевића из Доброте да је он, у ствари, прави управитељ поглаварства. Писмо је прослијеђено Министарству трговине, а ово га је 19. фебруара прослиједило намјеснику Атемсу. На основу овог писма, које је јула 1914. године кружило по Бечу, почели су претреси кућа Срба у Херцег Новом и потрага за „завјереничким“ писмима из Србије, која нису пронађена.

Атентат на престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву 28. јуна 1914. године промјенио је ток историје цијелог свијета, па и Херцег Новог. Непосредно након атентата, у Херцег Новом није било прогона српског становништва, јер су Срби чинили велику већину становништва, па није било могуће формирати јединице „шуцкора“.

Вијести о терору над Србима стигле су и до Херцег Новог и изазвале забринутост. Општински начелник, Јефто Гојковић, 1. јула је сазвао сједницу општинског вијећа,² са које је послат телеграм саучешћа и осуђен атентат у Сарајеву. Сједници је присуствовао Владин повјереник, Рихард витез Беден. Ријеч је први узео начелник, који је и председавао сједницом. Извинио се што се јавља за ријеч мимо дневног реда, али „да имаде ипак свезе са Сарајевским злодјелом“. Одлучујући се за врло храбар говор, наставио је: „Убица Руског цара Александра II^{ог} био је Рус, али ипак није нико окривио цио руски народ, Краљ Талијански Умберто, усмрћен је од Талијанца, пак ни у том злочину није се васколик талијански народ са једним злочинцем успоређивао; Грчког Краља Ђорђа, који је увељачао Грчку Краљевину, убио је Грк, па ни у том злодјелу није Грчки народ оличен злочинцем; Наша Царица би усмрћена у Швајцарску од Талијанца, па ни за то злочинство није нико окривљавао цијели Талијански народ, нити аустриске поданике те народности нападао.

„Нажалост, за злочинство почињено у Сарајеву, чујем да тамо окривљују вас, Српски народ у Босни и Херцеговини, и нападајући уништавају имовину Срба, са трудом стечену, за то позивљам гг. да се изјаве гњушењем против тако варварског поступка.“³

Након начелника Гојковића, ријеч је узео Владин повјереник. Рекао је да званичних потврда још нема и да, пошто ова расправа и није

1 Јосип Борош, „Патње народа у Боки Которској за вријеме Првог свјетског рата“, *Историјски записи*, година XIX, књига XXIII, св. 3, Титоград 1966, 528, према: *Historijski arhiv Zadar, Prezidijalni tajni spisi Dalmatinskog namjesništva*, sv. 582.

2 АХН, Записници општинског вијећа, ОХ кт. 279, сједница од 1. јула 1914.

3 Говор Јефта Гојковића је пренесен из записника сједнице.

била на дневном реду, о њој не би требало расправљати. Начелник Гојковић је примјетио да се његов говор није односио на државне органе, јер је и чуо да војници узимају српски народ у одбрану. Након овога, сједница је закључена. Аустријанци начелнику нису заборавили ове ријечи. Ако су и мислили да га поштеде прогона, имајући у виду његове године, Гојковић је овим храбрим наступом одредио своју судбину.

Из дневника Јова Секуловића видимо да су први претреси почели 21. јула. Њему су у кућу и радњу упали жандари и извршили претрес. Претреси су у Херцег Новом извршени и код Уроша Ломбардића, Мирка Комненовића, Уроша Мандића, доктора Мрђена, Петра Тошића, Пера Бубала, Јевта Мусића, Николе Краљевића, Риста Рунда, у управи Српске Соколске жупе, управи Новског Сокола и у Српској кредитној задрузи. У Ћеновићима су претреси извршени код Душана Црногорчевића, Стрнчевића, Ника Јанковића и у Српском Соколу. У Бијелој су претреси извршени код Андрије Балабушића, Шпира Илића, Сава Злоковића, Ника Вуковића и у Српском Соколу, а у Каменарима код Сима Секуловића. Резултат претреса је био негативан – жандари ни у једном нису пронашли ништа.¹ Запљигењене су књиге Матице српске и неколико карата са дубровачког слета и крагујевачког зборована.

Ситуација у општини се све више погоршавала, поготово након упућивања ултиматума Влади Краљевине Србије 23. јула. Прије званичне објаве рата, у Херцег Новом је започета мобилизација, као и припреме за рат. Иако је Херцег Нови био погранична општина, Аустроугарска се надала да Црна Гора неће ући у рат.

На дан када је Аустроугарска монархија прогласила мобилизацију, 26. јула, ц. к. политички изложени повјереник је Општинском управитељству наредио да се, услијед захтјева Заповједништва 47. дивизије, испразни више приватних објеката и то најкасније до један сат поподне истог дана.² Наређење је имало назнаку „Веома прешно“. И ово наређење је издато прије објаве рата 28. јула, једнако као што су и прве предметачине почеле прије тог датума, а неке и прије слања ултиматума 23. јула.

Како је и мобилизација започета прије објаве рата, општински присједник се већ 27. јула жалио да је у апотеци Ника Ћеновића остао сам, јер су му и син и радник мобилисани и већ се јавили на дужност.³

¹ *Дневничке забиљешке Јова Секуловића*, рукопис, власништво наследника, доступан аутору.

² АХН, ОХ кт. 255, док. 1946.

³ АХН, ОХ кт. 255, док. 1965.

Међу првим ухапшеним Србима су били херцеговски општински начелник Јефто Гојковић, старјешина Српског Сокола у Херцег Новом и Српске соколске жупе на Приморју Мирко Комненовић и члан општинске управе Илија Антељевић. Они су ухапшени 26. јула и спроведени у тврђаву Мамула, која се налази на острву Ластавица на улазу у Бококоторски залив.

На Мамулу су пристизали и остали бокелски прваци. Из Херцег Новог су затворени још и поп Саво Накићеновић, Косто Станишић, Урош Мандић и Данило Мијајловић, управник поште у Каменарима. Од Которана су доведени Олга Рачета, прото Јован Бућин, Ђуро Вукотић, заступник у Далматинском сабору, др Божо Вукотић, посланик Боке у Царевинском вијећу, и Ђуро Вукасовић. Из Рисна су затворени старјешина рисанског Сокола, капетан Александар Видовић, Мило Радовић, Нико Никовић, Славо Радовић, Марко Ковачевић и Симо Ћатовић. Ухапшени су такође Лазар Гопчевић, Раде Ратковић, Јово Гопчевић и др Мирко Гопчевић (тада студент медицине) из Ораховца. Затворени су и прота Никола Миџор, рисански парох, његов син Петар, ученик наутике, затим Душан Суђић и Мило Перацић из Паштровића. На Мамули су били још и др Јерко Макиједо из Шибеника, Јуре Врцан, старјешина Хрватског Сокола из Сплита, Нико Маскарић, новинар из Дубровника, Беговић из Книна и Перо Срдан из Требиња.

По ријечима Мирка Комненовића: „Наш срез је стварно био један концентрациони логор, заокружен и начичкан на границама и унутра форовима и касарнама.“¹

Иако је била изложена топовима са бродова Антанте, на Мамулу није испаљен ниједан хитац. Како је записао Мирко Комненовић у својој аутобиографији,² за то је заслужан краљ Никола. Пошто је сазнао да се на Мамули налазе таоци, краљ је замолио заповједника француских бродова у Јадрану да не бомбардује тврђаву. Тако је спасао заточенике.

Услијед тешких услова на Мамули, први је оболио стари начелник Јефто Гојковић, који је пребачен у болницу у Дубровник. Убрзо је оболио и Мирко Комненовић. Војни лекар др Шолави, Чех, констатовао је болест, али му војне власти нису вјеровале. Тек када је дивизијски лекар потврдио, Комненовић је пребачен у болницу у Дубровник. Остали таоци су премјештени на брод усидрен код Тивта.

Након опоравка у болници у Дубровнику, Мирко Комненовић и

1 Игњатије Злоковић, Мирко Комненовић, „Бока“, зборник радова из науке, културе и умјетности, бр. 13-14, Херцег Нови 1982, 117.

2 АХН, Мирко Комненовић, инв. бр. 5-МК.

Јефто Гојковић су интернирани ван Далмације. Комненовић је успио да се пребаци у Италију и да ступи у службу српске владе, док се начелник Гојковић вратио у Херцег Нови, гдје је одбио да преузме своју дужност, правдајући се годинама и болешћу. На дужност се вратио 3. новембра 1918. године као председник Народног вијећа.

Одмах по првим хапшењима, побунио се котарски поглавар Владимир Будисављевић пл. Приједорски, који је намјесништву упутио писмо у коме саопштава „да је војничка власт добила строги налог од Армијског инспектората против овдашњих Срба да без обзира поступи, да похапси све сумњиве и да се осигура дизањем таоца нарочито против удара како би угушила у клици покрет у народу.“¹ Сматрајући ово наређење сувише строгим и пренагљеним, додао је: „Војничка власт је дала ухапсити више одличних људи Боке Которске.“ Намјесништво му је само одговорило да слуша сва наређења, а већ 30. јула наложило да ухапси Данила Миајловића и Крста Мршића, поштанске мајсторе у Каменарима и у луци Росе. Будисављевића је хапшења спасила вјероватно племићка титула његове породице, али је ипак смјењен. На његово мјесто је постављен Никола Ћипановић, који Бокељима није остао у лијепом сјећању. Тако је смјењен једини Словен котарски поглавар на приморју. Враћен је на дужност тек након окупације Црне Горе.

У Херцег Новом је установљен домобрански ратни суд. Међу првим жртвама овог суда су били Милан Срзентић из Будве и Филип Хаџија из Оребића. Они су стрељани 17. септембра 1914. године на Шпањоли, тврђави повише града. Васо Лукин Милишић, рођен у Гацком а настањен у Дубровнику, гдје је радио као трговац, оптужен је да је 3. априла 1915. године покушао да „u razgovoru s drugim osobama pobudi prezir i mržnju proti jedinstvenoj državnoj svezi Monarhije i vojnoj sili, te bijaše toga radi po prijekom sudu domobranskog č. i k. Zapovjedništva tvrgjave i ratne luke u Ercegnovome dne 9. travnja 1915. osugjen na smrt strijeljanjem.“² Пресуда је извршена 10. априла 1915. Васо Милишић је имао 31 годину.

Општински присједник Урош Мандић био је интерниран на железничкој станици у Зеленици. Тешко се разболио и гласине о томе су стигле до општинских власти. Тим поводом је вршилац дужности начелника 5. августа упутио допис мјесном заповједништву, у коме је напоменуо да Мандић већ неколико дана пљује крв, а поред тога дуже вријеме болује од стомачног катара, и замолио да се дозволи љекару да га прегле-

¹ Ј. Беровић, *н.д.*, 527.

² АХН, ОХ кт. 256, док. 671.

да и по потреби упути у болницу.¹ Урош Мандић је пребачен из Зеленике, али је на његово мјесто, као талац, доведен Јово Секуловић, власник књижаре у Херцег Новом. Још један присједник, Крсто Поробић, био је затворен у херцегновском затвору.

Јово Тројановић са Луштице био је мобилисан у аустроугарску војску као санитетски подофицир. Изведен је на стрељање у Дубровнику јер је одбио да изврши нехумано наређење у поступку са тешким рањеницима. Стрелан је у Дубровнику и бачен низ Бониново, али је остао жив. Пронашли су га дубровачки рибари и видјели да још даје знакове живота. Успјели су да га пребаце на један италијански брод, који га је превезао у Италију. Тројановић је услијед рањавања и тешких повреда патио од амнезије. Њега је у Италији случајно видјела сестра Анка, која је избјегла и била добровољац. Нажалост, Јово Тројановић се никад није опоравио од задобијених рана.²

Шпиро (Петров) Калуђеровић, дугогодишњи начелник општине Луштица,³ осуђен је 1915. године на смрт као борац за права српског народа у Аустроугарској. Доспио је на странице бечког листа *Neue Freie Press* 1916. године, а смртну казну је избјегао захваљујући пријатељским везама у Бечу и Грацу. Кад је Аустроугарска капитулирала, постављен је на чело Народног вијећа Луштице, у коме је обављао важне послове одржавања реда и мира.

Илију (Николу) Антонија Јанковића из Игала су аустроугарске власти ухапсиле почетком 1916. године и интернирале у Трст.⁴ Јанковић је прије рата био заповједник јахте краља Николе „Румија“.

Далматински намјесник Атемс је сам признао: „Док је дио политичког котара Котора био поприште ратних операција, морао сам препустити у првом реду самој војничкој власти да предузима за то потребне одлуке унутар утврђеног подручја против српских елемената сумњивих за вођење рата“, послије чега набраја: „хапшења, односно конфинирања бројних Срба, пролазно узимање талаца између осталогa гркоисточног епископа Боберића...“⁵

1 АХН, ОХ кт. 255, док. 2033.

2 По казивању Зорана Тројановића; такође и текст Васка Костића.

3 Тада је Луштица још увјек била засебна општина.

4 Јово Н. Влаховић, *Добровољци из Боке Которске у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе 1875-1918. године*, Херцег Нови–Београд 2004, 145.

5 Ј. Беровић, *н.д.*, 552, према: *Historijski arhiv Zadar, Prezidijalni tajni spisi Dalmatinskog namjesništva, kategorija „Atti ripartiti“*, god. 1914, snop II a, fasc. 1914/15, sp. 681: из извјештаја Намјесништва „Politische Zustände in der Bocche di Cattaro. Haltung des Klerus“ (Политичке прилике у Боки. Држање свештенства) Министарству за Богошто-

Поред угледних Новљана, на удару новских власти нашли су се и свештеници Српске православне цркве у Боки которској. Отежавајућу околност за свештенство је представљало то што на мјесту епископа нису имали човјека достојног тог звања. Вријеме ће то брзо показати.

Међу свештеницима који су означени као непријатељски настројени и сврстани у групу оних „чије дјеловање и даљњи боравак у подручју ратне луке мора бити означен као сумњив, а они сами више или мање непоуздани, прожети српским иредентизмом“ били су калуђер Теофил Даниловић из манастира Савина, прота топаљски Марко Поповић, Илија Балић, парох јошички, Саво Накићеновић, парох у Кутима, Марко Станишић, парох каменски и Милан Нетовић, парох пођански. Власти су највише подозрења имале према калуђеру Даниловићу и проти Поповићу.

Даниловић је почетком рата био конфиниран у Задру, и то на захтјев епископа Боберића. О њему је поглаварство 19. јула 1915. године дало своје мишљење,¹ тражећи његово протјеривање из котара, „а то тим више што он као домаћи син, ужива доста велики уплив у народу, што сам увјерен не би никада употребио на корист наших државних интереса.“

Свештеник Марко Поповић је био парох топаљски и управитељ Српске закладне школе у Србини. Брат свештеника Марка Поповића, Иво, ухваћен је приликом неуспјелог покушаја преласка на црногорску страну и стрељан 4. новембра 1914. године. Иво Поповић је био учитељ у Режевићима. Трећи брат, Саво, учитељ у Ђурманима, пребјегао је у Црну Гору. Тако је цијели један спис котарског поглаварства био посвећен породици Поповић из Ђурмана. Марко Поповић је био конфиниран у Задру, одакле је прешао у Беч код свог брата, гдје се и упокојио крајем 1916. године.

Војне власти су у својој политици убрзо успоставиле сарадњу са епископом Боберићем, против којег су се побунили и бокељско свештенство и народ. Извјештај команде 47. пјешадијске дивизије наводи да, за разлику од епископа, „гркоисточно свећенство које дјелује у подручју ратне луке, не ваља бркати са херцеговачким, то ипак припада највећим дијелом борбеној гркоисточној цркви“.² Такође указује да је „велики дио свећенства, које је одгојено у посљедње вријеме под либералним режимом, наклоњеним Србима, а од најњежније младости и затим у школи

вље и наставу, Рес. бр. 7410, од 2. августа 1914. године.

1 Ј. Борош, *н.д.*, 565.

2 Ј. Борош, *н.д.* 562.

питано панславистичким и нарочито великосрпским идеалима, састоји се из слијепих, религиозних и српско-националних фанатичара, чији је видокруг ограничен, а непопустљивост српске-православне цркве позната.“

Парох каменски, Марко Станишић, ухапшен је на мосту на ријеци Суторини 28. јула 1914. године и узет за таоца. Био је конфиниран у Дубровнику до 16. августа 1916, заједно са својом супругом. Услијед лоших услова живота, његова супруга Олга је преминула 1916. године.¹

Спис који говори о мјерама предузетим против свештенства потписао је 22. маја 1915. године генерал Вебер. За херцеговске свештенике је записано:

– Марко Поповић боравиште: присилни домицил у Задру (сада се налази у Бечу код брата); опаска: умировити га чим прије.

– Теофил Даниловић боравиште: присилни домицил у Задру; опаска: умировити га чим прије.

– Илија Балић боравиште: Каменари; опаска: настоји да буде позван у војску као војнички парох. Може остати у Боки под врло строгим надзором.

– Саво Накићеновић боравиште: Кути; опаска: може остати у Боки. Код првог неповољног запажања поступит ће се против њега.

– Марко Станишић боравиште: Камено; опаска: може остати у Боки. Код првог неповољног запажања поступит ће се против њега.

– Милан Нетовић боравиште: Поди; опаска: може остати у Боки. Код првог неповољног запажања поступит ће се против њега.

Команда 47. дивизије је у обраћању Намјесништву сматрала оправданим „што се морала латити у почетку рата неких мјера према грчко-источном свећенству“.

Новљани су, као и сви Срби у Аустроугарској монархији, знали да им, ако оду у добровољце, следује смртна казна у случају заробљавања. Та је судбина задесила Илију Поповића из Мојдежа. Он је као добровољац служио у црногорској војсци. Након капитулације Црне Горе, заробљен је и осуђен на смрт вјешањем због „злочина велеиздаје по §. 334 с) војног казненог закона, почињен тиме, да је као аустро-угарски држављанин, који је боравио у Црној Гори након навјештеног рата по Црној Гори, дао се уврстити као редов у црногорску војску и као такав додијељен заштити црногорске артиљерије на Ловћену, служио од Аугуста 1914. до почетка Јануара 1915., те тиме починио дјело, које је смјерало, да у заједници са Црногорцима и Србима одцијепи Босну и Хер-

¹ АХН, ЦАХ-II (1937), док. 26.

цеговину од јединствене заједнице са Аустро-Угарском Монархијом.¹ Пресуда је извршена 10. марта 1916. године.

Ригорозне мјере аустроугарских власти нису уплашиле Новљане. Када би се они који су били мобилисани у аустроугарску војску нашли на фронту, у великом броју су прелазили на страну Антанте и настављали борбу у редовима војске Краљевине Србије. Пошто је аустроугарска војна власт ово примјетила, одлучила је да јединице попуњене Новљанима пребаци у унутрашњост државе. Тако је већина њих провела рат у Добоју и Тузли.

Између два свјетска рата није састављен списак жртава рата, а послје Другог свјетског рата скоро да и није писано о догађајима из Првог.

Српски народ у Херцег Новом је дјеловао кроз више организација. Аустроугарска власт је одлучила да хапшењем и затварањем првака и свештеника уплаши и обезглави становништво у стратегијски изузетно важном крају, скоро на самој линији фронта. Претреси и хапшења су почели и прије објаве рата, а највише прогона је било у првој години рата. Затвореници су често били и таоци на важним тачкама. Највиђенији Новљани и Бокелји су били утамничени у тврђави Мамула на острву Ластавица. Свештенство Српске православне цркве је стављено под надзор, а многи су интернирани. Услови у којима су живјели таоци и интернирци били су веома лоши. Упркос свему, велики број Новљана, било као пребјези из аустроугарске војске било долазећи из других држава, ступио је у редове српске војске и дао свој допринос заједничкој борби за ослобођење.

Извори и литература

Архив Херцег Новог, Записници опћинског вијећа
Дневничке забиљешке Јова Секуловића, рукопис

Јосип Берош, „Патње народа у Боки Которској за вријеме Првог свјетског рата“, Историјски записи, година XIX, књига XXIII, св. 3, Титовград 1966, 528, према: Historijski arhiv Zadar, Prezidijalni tajni spisi Dalmatinskog namjesništva, sv. 582.

Јосип Берош, „Неке полицијске мјере аустријских власти у Боки Которској за вријеме Првог свјетског рата“, Историјски записи, година

1 АХН, ОХ кт. 257, док. 614, плакат о извршеној пресуди, штампан латиницом.

XVII, књига XXI, св. 3, Титоград 1964, 565.

Игњатије Злоковић, Мирко Комненовић, „Бока“, Зборник радова из науке, културе и умјетности, бр. 13-14, Херцег Нови 1982, 117.

Јово Н. Влаховић, Добровољци из Боке Которске у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе 1875-1918. године, Херцег Нови–Београд 2004, 145.

Д
Р
У
Г
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

Марина ЉУБИЧИЋ

Музеј Революције на Мраковици

СТРАДАЊЕ ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ ПРИЈЕДОР У ПЕРИОДУ ОД 1941. ДО 1942. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад представља настојање да се на основу расположиве литературе, докумената пронађених у Архиви Музеја Революције на Мраковици и Архиву Републике Српске, као и спискова страдалих цивила, добије што приближнија слика страдања цивилног становништва приједорске општине у наведеном периоду.

Кључне речи: усташе, злочин, депортација, паљевина, Паланчиште, Јеловац

На основу пописа од 31. марта 1931. године, тадашњи срез Приједор бројао је 9.235 кућа, са 9.724 домаћинства, у којима је живјело укупно 55.919 становника, од чега 28.448 мушкараца и 27.471 жена.¹ Највећи број становника био је православне вјероисповјести – 32.750, затим исламске 16.113, католика 6.006, евангелиста 50, осталих хришћана 949, Јевреја 49 и без конфесије 51.

Објава о успостављању Независне Државе Хрватске (10. априла 1941. године) није изазвала код грађана Приједора озбиљније реакције, све до уласка њемачких трупа у град, а након тога и првих усташких јединица. Прве њемачке јединице се појављују у Приједору 13. априла. Били су то дијелови 14. оклопне дивизије, затим стижу дијелови 132. пјешадијске дивизије, тако да се до средине априла у Приједору нашао веома јак одред њемачке војске.

У времену од 6. до 25. априла 1941. године, кроз Приједор су према југу прошле разне њемачке оперативне јединице. Концем априла 1941, у Приједор долази и дуже се задржава јединица њемачке војске под заповједништвом капетана Сохошија, док је команда мјеста у надле-

¹ Архив Републике Српске, Попис од 31. марта 1931. године.

жности извјеснога фон Дамена.¹ Улазак њемачке војске изазвао је страх међу Србима и Јеврејима. Најпречи задатак њемачке управе у Приједору била је контрола и експлоатација рудника Љубије. У том циљу је требало предузети све потребне мјере да се осигура несметан извоз руде. Одмах по доласку, Њемци су издали наредбу да се разоружа све цивилно становништво које је посједовало оружје, а потом је спроведен систематски претрес цијелог подручја. Колико је њемачка власт по питању разоружања била досљедна, свједочи и оглас упућен становништву, у ком се наводи да се оружје мора предати усташкој команди најкасније до 8. маја 1941. године.² По истеку овога рока, свако код кога се затекне оружје биће стријелан.³

Убрзо након доласка њемачких трупа, успостављена је усташка власт у Приједору. У исто вријеме, стигао је и један ескадрон коњице домобранства из Бања Луке и настанио се на Сењаку⁴ на Уријама. Овај ескадрон је 20. јула 1941. године премјештен у Сански Мост.⁵ Дужност повјереника котарске области, односно котарског предстојника, додјељена је др Коловрату. Само петнаест дана по успостави усташке власти, у Приједору је основан усташки логор. За логорника је постављен Јосип Кардум, а за таборника Миро Слишковић, студенти из Приједора. Др Коловрат се није дуго задржао у Приједору, те дужност котарског предстојника преузима др Бранимир Лукатела, са којим је у Приједор приспјео и одред усташа, 62 бојовника на челу са Славком Дасовићем. Судећи по наведеном извјештају, Дасовић је у Приједор дошао средином маја. Поред њих, значајну улогу у Приједору имао је и жупник Јосип Кауриновић. Какав је човјек био Кауриновић, говори изјава жупника приједорског Милана Боројевића: „Жупник у Приједору Јосип Кауриновић био је усташа и ватрени 'мисионар', који је веома непријатељски иступао против српског народа одмах првих дана усташких недјела и звјерстава.“⁶ О њему свједочи и извјештај судије Мехмеда Садиковића од 19. августа 1942. године, „Према савјетима Кауриновића били су ухапшени

1 Архив Републике Српске, Извјештај о непријатељским акцијама и њиховим злочинима на територији Козаре у времену од 6. априла 1941. до данас (у даљем тексту Извјештај о непријатељским акцијама).

2 Музеј Револуције на Мраковици, Oglas ustaškog logora u Prijedoru 388/41, F18/273.

3 Исто.

4 Данас простор на ком се налазе Геријатријски центар и црква Светог пророка Илије у насељу Урије.

5 Извјештај о непријатељским акцијама.

6 J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Banja Luka 2006, 164.

православни свећеници. Он учествује и у убиствима и обилази властиту жупу оборужан пушком.¹

Какво је вријеме наступало, прије свега за Србе, а затим и за све оне који се не покоре новој власти, било је јасно из низа законских одредби донесених по проглашењу НДХ. Ове су одредбе ишле на руку усташкој власти у Приједору, која почиње са пљачком, хапшењима, убиствима, расељавањем и свим осталим мјерама за уништење српског народа. Поред тзв. српске контрибуције, која је најчешће била неподношљиво висока, уведена је и пљенидба јеврејске имовине. Новцем добијеним на овај начин, финансирани су разни прљави послови, а дио новца је одлазио и самом Виктору Гутићу. Међутим, убрзо ће се показати да је пљачка била мања мука за грађане Приједора, јер су врло брзо уследила и прва убиства.

Како се наводи у поменутом документу, пошто су их пустиле усташке власти у Бања Луци, средином маја стижу у Приједор: Вукашин Четић, Драгутин Тубин, месар Тоне из Љубије и још један бравар, које Дасовићеви људи одводе под Чараково, у близини Приједора, и у шуми, у близини куће Јосипа Церића, сву четворицу убијају. То је прва невина крв коју су усташе пролиле у овом мјесту.²

Уз ове жртве се помиње и православни свештеник из Љубије, Живко Даниловић. Ипак, на основу изјаве његове удовице, дате Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Београду 16. априла 1945. године, јасно је да је он убијен другом приликом: „1941 год. по капитулацији Југославије, када су усташке банде развиле свој злочиначки рад против српског живља, 1. јуна 1941. год. дошле су усташке банде у рудник Љубија и одвеле мог мужа Даниловић Живка, свештеника, стар 47 год., отац једног дјетета, вјере православне. По лишењу слободе усташе су га одвеле у Бања Луку у затвор у Црну кућу и одатле га исте ноћи извеле код Врбање у Бањој Луци и на најстрашнији начин убили. На моје преклињање да мог мужа сахраним, и када сам видјела леш који је био у води, видјела сам на спљесканици да је ударен тупим предметом а за вратом је имао видну рану од ватреног оружја. По чијем наређењу је убијен мој муж не знам, али знам да је најокорјелији зликовац у Љубији био Леополд Хитл, чиновник у руднику, родом из Зенице.“³

1 Исто.

2 Извјештај о непријатељским акцијама, 3.

3 Архив Републике Српске, Записник састављен у IX реонском повереништву Земаљске комисије Србије за испитивање ратних злочина окупатора и њихових помагача на дан 16. IV. 1945. год.

Злочини и масакри се настављају током маја и јуна. У Козарцу и околини су ухапсили 144 лица, везане их дотјерали до жељезничке станице Козарац и смјестили их у шталу др Цвијића, одакле су у групама отпраћени на губилиште. Тада је главни усташа у Козарцу био Хусеин Мујагић.¹

Да убиства нису вршиле искључиво усташе, може се закључити на основу прогласа који је грађанима упутила њемачка команда у Приједору: „По наредби команданта њемачке војске у Приједору саопћава се грађанству следеће:

Од стране српских четника рањена су три њемачка војника, која су припадала јединици њемачке војске, која се налази на подручју овог котара, а што се догодило на подручју котара Сански Мост. Због тога је стријељано три стотине Срба, по њемачкој војсци на подручју потоњег котара.“²

Након што је Лукатела отишао из Приједора,³ на његово мјесто је постављен Ђердић. Првих дана јула 1941. године, Приједор напушта и последња јединица њемачке војске, последије чега наступа прави терор усташких власти. Котарска област губи сваки ауторитет, суд престаје да ради, усташе постају све моћнији. Усташки логор свесрдно помаже полицијски чиновник Мате Павишић из Загреба.⁴ За грађане Приједора, нарочито за Србе, наступају још гори дани. Показаће се да дотадашња убиства и пљачке нису била ништа у поређењу са оним што је уследило у јулу и августу. Клања у Приједору су почела 20. јула. Убијањем људи је руководио католички богослов Пинто.⁵ Овдје је употребљен сасвим посебан начин убијања. Католички богослов је први убио једног човјека на улици из пушке, а затим је почела серија убијања на улици, у башти, на кућном прагу, свуда гдје су се православци тог момента затекли. Овако убијених, а касније и покланих, највише је било у непосредној близини Приједора. Жртве су закопане у разне рупе.⁶ Људима су везиване руке на леђа, а клања су вршена махом са предње стране. Са задње стране врата су клани само појединци, што је зависило од крвника који је кла-

1 Изудин Чаушевић, *Усташка власт и терор на Козари 1941-1942. године*, Приједор, 1979, 107.

2 Музеј Револуције на Мраковици, *Ustaški logor u Prijedoru*, број 388/41, F16/32.

3 Лукатела је ухапшен због малверзација, у којима је учествовао са Дасовићем. Спроведен је у затвор у Бања Луци, али је по доласку у град узео собу у хотелу Палас.

4 Извјештај о непријатељским акцијама, 4.

5 И. Чаушевић, *н. д.*, 108.

6 Исто.

ње вршио.¹ О злочинима у јулу и августу су сачувани многи подаци. Ове покоље описује и један документ пронађен у архиви избјегличке владе у Лондону, у којем је, између осталог, забележено да је у Приједору, на Уријама, одједном убијено 400 сељака, који су доведени из села 31. јула и 1. августа 1941. године. Судећи по наведеном документу, сва убиства, која су почела 31. јула у 8.30 ујутру и трајала до 11 сати прије подне дана 2. августа, била су праћена пљачком. У покољима нису била поштеђена ни дјеца. У поменутом извјештају је записано да су тих дана убијени и син Љупка Деспота, стар десет година, и глухонијеми Милован Радетић. Паралелно са масакром у Приједору, убијање је трајало и у Љубији, али су неке Србе доводили у Приједор и ту убијали. Управитељ покоља у Љубији био је тадашњи логорник Хикл, уз њега и усташе Сулејман Бешић, Недељко и Иво Орловац из Љубије.² Другог дана овог крвавог пира, из Бања Луке је приспјела група њемачких војника, пошто су их алармирали грађани Приједора. Војници су сликали убијене по улицама, али су се истог дана вратили у Бања Луку а да ништа нису подузели. Претпоставља се да је у Приједору и околини овом приликом побијено око 1.500 људи.

Када је ријеч о овом злочину, важно је поменути и покољ на Заједницама, засеоку у близини Козарца, у којем су усташе из Козарца, предвођени Мујагићем, крајем јула и прва два дана августа побили, на најсуровији начин – сјекирама, 172 становника сљедећих села: Бабићи (17 људи), Балте (5), Бистрице (4), Дера (17), Доњи Гаревци (22), Доњи Орловци (7), Горњи Гаревци (13), Јаруге (14), Камичани (5), Козарац (3), Ламовита (32), Петров Гај (3), Трнопоље (30). Списак са именима покланих налази се на споменику који је овим жртвама подигнут на Заједницама. Међутим, сам догађај остаје недоречен, јер нема довољно сачуваних података о њему. Претпоставља се да је на Заједницама убијено знатно више људи, чак 420, али је остала имена немогуће утврдити, јер су у питању људи довођени из удаљенијих мјеста.

Иако је до 3. августа завршена серија клања у Приједору и околини, то није био крај страдању народа у Приједору. Даље страдање цивилног становништва било је углавном везано за офанзивне акције њемачке и усташке војске против устаника и народа Козаре. Све ове офанзиве, почевши од тзв. Румлерове офанзиве у другој половини августа, затим офанзива у октобру и новембру, биле су праћене пљачком и убијањем цивилног становништва, при чему нису била поштеђена ни дјеца.

1 Исто.

2 Исто

По свему наведеном, може се закључити да се страдање цивилног становништва Приједора у 1941. години може подијелити на два периода: вријеме прије дизања устанка (за чији почетак се узимају последњи дани јула и први дани августа) и вријеме након тога, када су страдање становништва узроковале офанзивне акције.

Страдања и покољи 1942. године

Страдање становништва општине Приједор изазвано офанзивним акцијама непријатељске војске настављено је и 1942. године, током фебруарске офанзиве, или операције „Приједор“, како је још називана. И ова је офанзива праћена пљачком, паљењем села и убијањем становништва дуж цесте Босанска Дубица–Приједор, куда су прошле њемачке, усташке и домобранске снаге. У јануару 1942. године, прву акцију на Приједор води потпуковник Сеферовић, а бојник Љубомир Звонко наређује убијање, паљење и пљачку. Ова акција је била усмерена на козарска села. Другу акцију, фебруара 1942, води натпоручник Светозар Кљајић, који предузима стријељање, паљење и пљачку у селу Цикотама, све до воларске цркве.¹

„Гдје год су непријатељски војници стигли, све је било уништено. Крвници су налазили по кућама пиће, напијали се, убијали и оргијали.“²

Међутим, током офанзиве на Козару, јуна-јула 1942, становништво, не само Приједора, него цијеле Козаре и Поткозарја, доживјело је један „нови“ начин страдања. Како су сва дотадашња страдања била резултат покоља по улицама, њивама, кућама, гдје се ко затекао, народ је овога пута, сазнавши да се спрема још једна офанзива, а знајући о каквој се војсци ради, напуштао своје домове и повлачио се у Козару. Становништво се масовно покренуло 14. јуна, када су снаге 1. и 2. горског здруга 1. горске дивизије отпочеле наступање према Козари.³ Претпоставља се да се у збјегу на Козари нашло око 80.000 људи из свих општина Козаре и Поткозарја. Будући да се у овом раду разматра само страдање становништва приједорске општине, биће наведена само мјеста (збјегови) у којима се нашло становништво ове општине. Становници села Ламовите, Бабића и Омарске били су у предјелу Малог Кусача, у шуми са сјеверне стране Виса и Голе Планине. Само из ових села, у збјег се

¹ Исто, 6.

² Козара, књига 4, Београд 1978, 348.

³ D. Ćurguz, M. Vignjević, *Kozarski odred, Prijedor* 1982, 384.

склонило 10.000-12.000 људи.¹ Становништво дијела приједорског среза, од Козарца до Приједора и од цесте Приједор–Босанска Дубица, налазило се око Маслин баира, на Градини, на Команди и око Мљечанице.² Риједак случај је био да је нека породица остала у селу, на кућишту, осим села испод цесте Приједор–Козарац, која нису бјежала у планину. Тешко је утврдити тачан број становника приједорске општине који су се нашли на Козари, али је сигурно да су сви који су били у збјегу претрпјели страхоте и ужасе ове офанзиве. Усљед временских непогода, скоро непрестаних пљускова, глади, жеђи, непријатељског бомбардовања, један дио становништва у збјегу није преживио. Они који су имали више среће успјели су да се извуку заједно са партизанима, приликом пробоја обруча. Први пут, у ноћи између 18/19. јуна, преко Горњег и Доњег Јеловца, изведено је 2.000-3.000 људи, жена и дјеце, а 23/24. јуна је из обруча на Козари изишло 4.000-5.000 људи.³ Поред овога, гдје год се за то указала прилика, било је и самоиницијативног бјежања са Козаре, све до 25. јуна, када је непријатељ потпуно стегао обруч око планине. Како је након овога настала још тежа ситуација за народ, рањенике и борце на Козари, то је 3/4 јула поново организован пробој. Непријатељски положаји у рејону Горњег Јеловца су разбијени и тако је створена бреша кроз коју се успјело извући око 10.000 људи. Они који су преживјели на Козари, по завршетку офанзиве средином јула, заробљени су и одведени у логоре, из којих се већина није вратила. Они који су се налазили у збјеговима најближим Приједору, смјештени су у приједорски логор. Не може се тачно утврдити колико је Приједорчана било у овом логору, али се по сачуваним извјештајима зна да је након офанзиве овдје доведено око 4.000 људи, жена и дјеце. Какво је стање било у логору у Приједору, може се закључити на основу извјештаја Михаила Комуничког, чиновника Министарства удружбе, који је 25. јула 1942. године, у пратњи доктора Оскара Турине, обишао сва сабиралишта народа са Козаре. Комунички у извјештају наводи да је у сабиралишту код Новске и у Приједору изузетно тешко стање. „Обишли смо и логор у Приједору који је тада припадао јасеновачкој управи. И овдје на циглани лежало је око 4.000 заробљеника, међу којима је било више од 2.500 дјеце. Она су била у очајном стању. Очи су им биле сухе и испијене. Дјеца нису више имала снаге ни за плач.“⁴ На основу спискова страдалих цивила општине Приједор, може

1 Исто, 788.

2 Исто.

3 Д. Ћургуз, М. Вигњевећ, *н.д.*, 787.

4 Д. Лукић, *Родитељ покошеног нараштаја*, Београд 2008, 42.

се закључити да је знатан дио становника приједорске општине одведен у логоре у Јасеновцу и Земуну. Након завршетка офанзиве, они који су преживјели тзв. „чишћење“ Козаре, скривени по јарцима и у шуми, као и они који су се извукли у ноћи пробоја, немајући куд, враћају се својим кућама. О стању на Козари за вријеме офанзиве свједоче и записници са изјавама преживјелих, дати Народноослободилачким одборима у кривичном поступку против усташа и Њемаца: „Навалом велике непријатељске офанзиве на Козару, љета 1942. године, ја сам са фамилијом избјегла у шуму, и када је војска наишла ухватили су мога мужа Ђуру, старог 50. год., дјевера Сретка, старог 47 год. и отјерали их у логор. О њима ни данас ништа не знам.“¹ „Навалом велике непријатељске офанзиве на Козару, 1942. год., ја сам са фамилијом побјегла у шуму гдје ми је двоје дјеце пропало, и то Посава стара 7 год., и новорођенче. Они су умрли у шуми услед временских непогода и прехладе.“²

Покољ у Паланчишту и Јеловцу

За разлику од покоља у Заједницама, о којем свједочи веома мало сачуваних докумената на основу којих би се могла добити приближна слика догађаја, покољ у Паланчишту и Јеловцу је документован знатно већим бројем података. Као што је познато, њемачка војска је 20. октобра 1942. године ушла у село Велико Паланчиште и дијелове села Мало Паланчиште и Јеловац, покупила све становништво које је у њима затекла, без обзира на године и узраст, и у колони одвела у заселак Вучковићи у Великом Паланчишту. Истог дана, овај народ је преузела једна усташка сатнија. Усташе су издвојили мушкарце и убацили их у тор за стоку Славка Вујичића, а мало даље од тог мјеста, у двориште и кућу Љубана Вујичића, смјестили су жене и дјецу. Сљедећег дана, усташе почињу са клањем и убијањем мушкараца. Убијали су их тупим предметима, камама, сјекирама, маљевима... Када су завршили са мушкарцима, окренули су се женама и дјечи, одводећи групу по групу на разне локације у селу. Начин убијања био је исти, с тим што су жене прво силоване. Након покоља, командант њемачких јединица у Приједору наредио је да се спроведе истрага. На основу извјештаја командира усташке жандармеријске станице у Приједору, Јанеза Михалића, може се видјети јасна слика догађаја. „Установио сам да је њемачка команда преко својих људи једну

1 Архив Републике Српске, Комисија за испитивање злочина окупатора и његових помагача при О.Н.О.О. Паланчиште, кутија 1.

2 Исто.

рупу откопала и из исте извадила 62 леша жена и дјеце, који су сви поклани и разним мукама мучени, у тијело им дрва забадана, женскињама сисе резане, очи вађене, и другим мукама их патили. Ниједно у тој рупи није из пушке убијено, него на овакав начин. Друге рупе Њемци нису откопавали, али се рачуна да су их побили око 300 особа. Село је остало потпуно пусто и на све стране се пљачка.¹ Да су у овом злочину, поред усташких, учествовале и њемачке јединице, види се из извјештаја о разоружању 2. сата VIII усташке бојне у Приједору. „2. сат се налазио на положајима на подножју Козаре, код Паланчишта од како су свршиле борбе на Козари у којима је такође судјеловао са читавом бојном. 25. X. у јутро дошао је теклич једном воду 2. сата са налогом заповједника Einsatz staffela /усменим/, да је потребно журно ликвидирати заробљенике будући да је магла па би се заробљеници могли разбјежати. 13. људи 2. сата је то без знања поручника Батинића, а будући да је према горњем требало журно радити, извршило налог заједно са припадницима Е.С. Касније је само 6 припадника 2. сата помогло припадницима Е.С. покопати лешине. Дакле свега 13 људи 2. сата по налогу заповједника Е.С, без знања свог заповједника, присуствовали су том догађају, односно судјеловали заједно са Е.С.“² Имена усташа који су учествовали у овом злочину забиљежена су у извјештају заповједника VIII усташке дјелатне бојне, у ком се, између осталог, наводи „На то ми је допуковник фон Ведел (fon Wedel) рекао, да је заповједник 2. сата потребан ради саслушања, јер је цјелу ствар предао Њемачком ратном суду, те се код њемачког оружњаштва у Приједору, налазе 7 војничара припадника 2. сата VIII. Усташке дјелатне бојне и то: доројник Илија Томић, који је одликован са 2 одликовања за храброст по Поглавнику. Надаље војничари чаркари: Звонко Муричић, Никола Римац, Рефик Картол, Дујо Младина, Јуре Брун и Јуре Нујић.“³ Да убијање Срба није ни за Њемце ни за усташе представљало никакав злочин и да су на овакве догађаје већ били навикнути, види се из истог извјештаја: „У даљем разговору фон Ведел (fon Wedel) ми је рекао, да није разоружао усташку сатнију због покоља у Паланчишту, већ ју је разоружао због тога што је сат почео гунђати и није се стеговно према њему понашао, као њемачком заповједнику, који у том дијелу води акцију.“⁴ А да су сви Срби, без обзира да ли су у питању жене и дјеца,

1 Архив војноисторијског института, 4-63,76.

2 Архив Музеја Револуције на Мраковици, Izvješće o razoružanju 2. sata VIII. Ustaške djelatne bojne u Prijedoru, od 5. XI. 1942, F18/68.

3 Архив Музеја Револуције на Мраковици, Izvještaj zapovjednika VIII. Ustaške djelatne bojne, 7. XI. 1942, F18/62.

4 Исто.

сматрани непријатељима НДХ, те да се ни на убиство Србина није гледало као на злочин, тако да оно није било вриједно ни суђења, потврђује извјештај заповједника-заставника Адамовића, упућен заповједнику VIII усташке дјелатне бојне: „Сатниче, молим Вас настојте, да се дечки што прије пусте из затвора, зар је злочин уништити непријатеља Домовине своје.“¹ Истога дана, усташе су масакрирали и становнике села Доњи Јеловац. Према коришћеним списковима, 21. октобра је у покољу убијено 388 житеља Великог Паланчишта, од чега 205 дјеце, затим и 94 људи из Малог Паланчишта, од чега 58 дјеце. Из дијелова села Горњи Јеловац који се граниче са Великим Паланчиштем, у ово село је доведена и ту убијена 41 особа. У овом покољу су убијене 523 особе из ова три села, од чега 263 дјеце. Тачан број убијених овом приликом у Горњем Јеловцу, тешко је утврдити, јер је ово село страдало у свакој непријатељској офанзиви, пошто се налази уз цесту Приједор–Дубица. Због таквог положаја, претрпјело је велике губитке – 563 страдала мјештанина, међу њима 250 дјеце; у самом селу је страдало 264 житеља (128 су дјеца), док су остали већином страдали у разним логорима. С обзиром да је из Великог Паланчишта страдало укупно 450 цивила, од чега 222 дјеце (рачунајући убијене у покољу и цивиле страдале на други начин на Козари, у Јасеновцу итд.), а из Малог Паланчишта 118, од чега 64 дјеце, што укупно чини 568 људи, јасно је да је овај злочин за сва наведена села био кобан. Многе породице су угашене, а најтеже је страдала породица Бановић (најбројнија у овом селу, због чега су уз презиме носили надимке: Лулаши, Шарићи, Пуљићи...), од којих је овом приликом изгубило живот њих 110 из Великог Паланчишта и 62 из Малог Паланчишта. Према попису из 1931. године, у Паланчишту је живјело 6.224 лица, док их је на попису 1948. године било 2.783, што значи да је село у периоду између два пописа изгубило 3.441 особу. Ако се узме у обзир да је један дио становништва у наведеном периоду умро природном смрћу, као и то да су у овај број урачунате и војне жртве (што овом приликом није обрађивано), ипак се може закључити да је број страдалих цивила у овим селима знатно већи него што се на основу постојећих спискова може утврдити.

¹ Архив Музеја Револуције на Мраковици, Izvješće broj 130/42, F18/63.

Табеларни приказ страдања цивилног становништва приједорске општине од 1941. до 1945. године

ТАБЕЛА 1

Цивилне жртве са подручја општине Приједор 1941-1945.

1941	1942	1943	1944	1945	Укупно:
916	3.247	291	171	28	4.653
19,6%	69,7%	6,2%	3,6%	0,6%	

ТАБЕЛА 2

Дјеца са подручја општине Приједор жртве рата 1941-1945.

1941	1942	1943	1944	1945	Укупно:
40	874	134	52	5	1.105
3,6%	79,0%	12,1%	4,7%	0,4%	

ТАБЕЛА 3

Национална структура цивилних жртава

Укупно страдалих:	4.653	%
Срби	4.404	94,6%
Муслимани	174	3,7%
Хрвати	30	0,6%
Јевреји	39	0,8%
Украјинци	4	0,08%
Чеси	2	0,04%

Извори и литература

Извори:

Архив Републике Српске, Попис становништва 31 марта 1931. године
Архив Републике Српске, Среска комисија за испитивање ратних злочина окупатора (и њихових сарадника) Паланчиште (1941-1945), кутија 1
Архив Републике Српске, Среска комисија за испитивање ратних злочина окупатора (и његових помагача) Приједор 1945, кутија 1-4
Архив Музеја Револуције на Мраковици
Картони Завода за одгој глухонијеме дјеце Загреб, Илица 81
J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Banja Luka 2006.

Спискови цивилних жртава:

СУБНОР Приједор, Списак цивилних жртава општине Приједор
Матични уред Приједор, Матичне књиге умрлих 1941-1945. године
А. Miletić, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945*, Jagođina 2008.
D. Lukić, *Rat i djeca Kozare*, Beograd 1984
D. Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, knj. II, Beograd 2000.
Д. Лукић, *Деца на ломачи рата у НДХ 1941-1945, Именословник 74.762 жртве млађе од 14 година*, Београд 1988.
Р. Милосављевић, *Дјечији усташки концентрациони логор Јастребарско*, Јагодина 2008.
Списак жртава Јадовно, интернет страница Удружења жртава Јадовно

Литература:

Д. Лукић, *Родитељ покошеног нараштаја*, Београд 2008.
D. Ćurguz, M. Vignjević, *Kozarski odred*, Prijedor 1982.
I. Čaušević, *Ustaška vlast i teror na Kozari*, Prijedor 1984.
B. Baškot, *Prijedor u NOB-i*, Prijedor 1987.

Дејан Мотл

Јавна установа Спомен-подручје Доња Градина

ЛОКАЛИТЕТ „ВУКИЋА КУЋА“

Апстракт: У јануару 1942, Доња Градина је постала главно стратиште јасеновачког логора. Неколико објеката који нису претходно порушени усташе су користили за своје потребе. Један од таквих објеката је и кућица која се налазила недалеко од ријеке Саве. Њен власник је био Перо Вукић. Кућа и двориште су били ограђени бодљикавом жицом и служили су као мјесто одакле су несрећни људи одвођени у смрт.

Кључне ријечи: Доња Градина, логор Јасеновац, Перо Вукић, логораши.

У сјеверозападном дијелу Спомен-подручја Доња Градина налазе се два локалитета. Један је познат као „Вукића кућа“ и обиљежен је земљаном хумком.¹ Поред хумке се налази информација о том локалитету, исписана на гранитној плочи. Текст гласи: „Након што је цијело село Доња Градина ликвидирано, а његови мјештани, који нису стигли да оду у партизане или избјегну, побијени, у Вукића кући, која се овдје налазила, боравили су усташки кољачи извршавајући налоге за ликвидацију хиљаде и хиљаде заточеника. Доња Градина, највећи локалитет јасеновачког логора, претворена је тако у мјесто на коме су логораши у најгрозоморнијим мукама завршавали своје посљедње путовање.“

Други локалитет се налази тридесетак метара источније. Назван је „Прихватни логор“. И он је видљив у конфигурацији земљишта, а на гранитној плочи пише: „Свирепо мучење логораша вршено је у прихватном логору који је био лоциран на овом мјесту, у непосредној близини Вукића куће. У простор ограђен бодљикавом жицом усташе су, прије ликвидације, затварале велике групе људи, жена, дјеце и изнемоглих ста-

¹ На исти начин су у СП Јасеновац обиљежена мјеста на којима су се некада налазили објекти логора (прим. аут.).

раца. Кољачи су над заточеницима примјењивали најбруталније методе мучења.“¹

Оба локалитета се налазе у близини ријеке Саве, недалеко од мјеста на којем је пристајала скела која је повезивала логор са стратиштем у Доњој Градини. Иако је ријеч о два локалитета, њих не треба гледати одвојено, јер је „Прихватни логор“, у ствари, било жицом ограђено двориште „Вукића куће“, у које су људи били затварани онда када гробнице нису биле спремне.

СП Доња Градина – локалитет
„Вукића кућа“ Детаљ – мјесто на
којем се налазила кућа

СП Доња Градина,
локалитет „Прихватни логор“

¹ Оба текста су написана латиничним писмом и штампаним словима (прим. аут.).

Доња Градина као дио логора Јасеновац

Средином новембра 1941. године, у селу Јасеновац је формиран највећи јасеновачки логор, Логор III – Циглана, који се простирао дуж лијеве обале Саве. На супротној, десној обали, налази се село Доња Градина, које се простире на површини од 942 хектара и насељено је српским становништвом. Према пројекцији, село је у 1941. години могло имати око 800 становника.¹

Током 1941. године нису забиљежени већи инциденти у селу, али се ситуација промијенила крајем године. Дошло је до сукоба у Доњој Градини, које треба посматрати у контексту оснивања логора у Јасеновцу, као и до борби између усташко-домобранских и јединица Другог крајишког народноослободилачког одреда на подручју Босанске Дубице. Борбе су започеле 17. децембра у Босанској Дубици, настављене су 19. децембра у Драксенићу, а 20. децембра су партизани успјели накратко заузети зграду Котарске области у Босанској Дубици. Усташке посаде у селима Орахова и Драксенић су се у страху од напада повукле, чиме су партизани прекинули путну комуникацију Босанска Дубица–Босанска Градишка и овладали простором између Просаре и ријеке Саве.²

Борбе у Доњој Градини су почеле 29. децембра 1941, када је једна усташка патрола из Јасеновца покушала ући у село. Они су отјерани, али су наредних дана поново покушавали прећи Саву. Борци Другог крајишког НОО су 30. децембра пустили усташе да скелом приђу обали, а затим су запуцали. Борба је трајала цијели дан, јер су усташе били потпомогнути митраљеском ватром са друге обале. Уз осетне губитке, усташе су се повукле у Јасеновац.³

У јануару 1942, пред логор је дошла домобранска јединица и распоредила се на лијевој обали Саве. Батеријом топова су бомбардовали село, а потом су са усташама прешли ријеку Саву.⁴ Око двије стотине сељака који нису успјели побјећи из Доње Градине одвели су у логор, да

1 Процјена броја становника на основу Пописа из 1931. године.

2 Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, Beograd 1967, 253-254.

3 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 3, Beograd 1952, 26 (даље *Zbornik*).

4 Јела Пуђа, рођена 1927. у Доњој Градини, сјећа се да је са породицом напустила село око Божића 1942. Из села су изишли без личних ствари и упутили се на Просару, а затим на Козару, гдје су остали до офанзиве на ову планину. *Riječi koje nisu zaklane* 5, Jasenovac 1989, 9.

би их послѣје неколико дана вратили у село и тамо убили. Већи дио кућа су запалили и село потпуно уништили.¹

Наредних дана, борба је настављена на подручју јужно од Доње Градине. Према домобранским извјештајима, комбиноване домобранско-усташке јединице су 15. јануара на више мјеста прешле ријеку Саву и, потпомогнуте јединицама из Босанске Дубице, извршиле акцију „чишћења“ терена јужно од ријеке.²

На удару су се нашла српска села Драксенић, Демировац и Међеђа, која су од Саве удаљена око седам километара. Штаб Другог крајишког одреда наводи да дио становништва, и поред силног убјеђивања, није хтио да напусти своје домове и побјегне у Козару. Они су убијени, а њихова имовина опљачкана и уништена. Усташе су за један дан отјерали сву стоку из неколико српских села и запалили преко стотину кућа.³

Након борби у јануару 1942, подручје села Доња Градина је прикључено јасеновачком Логору III. Оно је постало највеће јасеновачко стратиште, а уједно је имало и битну улогу у одбрамбеном систему концентрационог логора.⁴

Вукића кућа

Једна од неколико кућа у Доњој Градини које усташе нису запалили била је „Вукића кућа“. Њен власник био је Перо Вукић, који је рођен 1885. Био је ожењен двије године млађом Стојом, са којом је имао троје дјеце: сина Уроша, рођеног 1918, и кћерке Мару и Савку, рођене 1925. и 1928. У јануару 1942. године, породица је побјегла на Козару, гдје се Урош прикључио партизанима. Након њемачко-усташке офанзиве на Козару, у лето 1942, цијела породица је одведена према Босанској Дубици. Урош је ту убијен, док је остатак породице упућен у Јасеновац. Мајка и кћерке су убијене у логору Стара Градишка, док је Перо из Јасе-

1 Драго Хаци-Чолаковић, *Јасеновац*, Сарајево 1948, 76-89; Синиша Михајловић, *Путевима нестајања*, Београд 1983, 110-118. Када су се 1945. године вратили у село, преживјели становници Доње Градине су затекли седам читавих кућа (прим. аут.).

2 *Zbornik*, том IV, књ. 3, 410.

3 *Исто*, 64-65; Штаб II домобранског збора је навео да су у Драксенићу убили око 200 цивила. Окружни комитет КП Југославије за Козару је у прогласу навео да је само у цркви у Драксенићу убијено 64 цивила (Dragutin Ćurguz, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Prijedor 1982, 387).

4 Територија села је са три стране окружена ријекама Уном и Савом, те има изглед полуострва и са тих страна је неприступачна. Једини копнени прилаз, на југу, према Просари и Козари, био је чуван системом бункера и ровова.

новца депортован у логор Земун.¹

Из Земуна је у Јасеновац 28. августа 1942. стигла жељезничка композиција са око пет хиљада логораша, који су истог дана одведени у Доњу Градину и убијени. На основу сјећања логораша др Николе Николића, који је у логору био од јула 1942. до фебруара 1943, сазнајемо да се у том транспорту налазио и Перо Вукић.

Њих двојица су у Јасеновцу и разговарали:

„– Одакле си?

– Преко Саве, из Градине. Ено, ено моје куће. Ено је, брате, видиш она мала, на крају села преко пута циглане...

Обузе ме језа. Он је бивши газда 'шљивика', оне злогласне кућице у којој се врше крваве оргије! Знам му и име: Перо Букић². Сваки дан се спомиње шљивик и та злогласна кућица.“

Николић је кућу описао као малу приземницу са земљаним подом, коју чине просторија величине четири пута пет метара, огњиште и „смочница“, која је била накнадно дозидана уз зграду. Двориште, у коме се налазило пет-шест стабала шљива, било је ограђено бодљикавом жицом.³

Двориште и шљивик око Вукића куће су логораша који су у Доњој Градини сортирали одјећу убијених иронично звали □ „Златни врт“. Људи које су усташе овдје довели били су убјеђени да ће након обављања одређених пољопривредних радова бити пуштени кући. Вјерујући у то, они су безбрижно сједили у шљивику, не знајући да проводе посљедње часове свога живота.⁴

Неколико логораша је 21. септембра 1942. успјело побјећи из „Прихватног логора“, којег су описали као жицом ограђени простор у који је могло да стане око четири стотине људи.⁵ Жичана ограда је била висока око два метра и допирала је до крова куће, а унутар саме оgrade

1 Извод из матичне књиге умрлих; Усмено свједочење Љубана Вукића из Доње Градине, синовца Пере Вукића, дато аутору 2014. године.

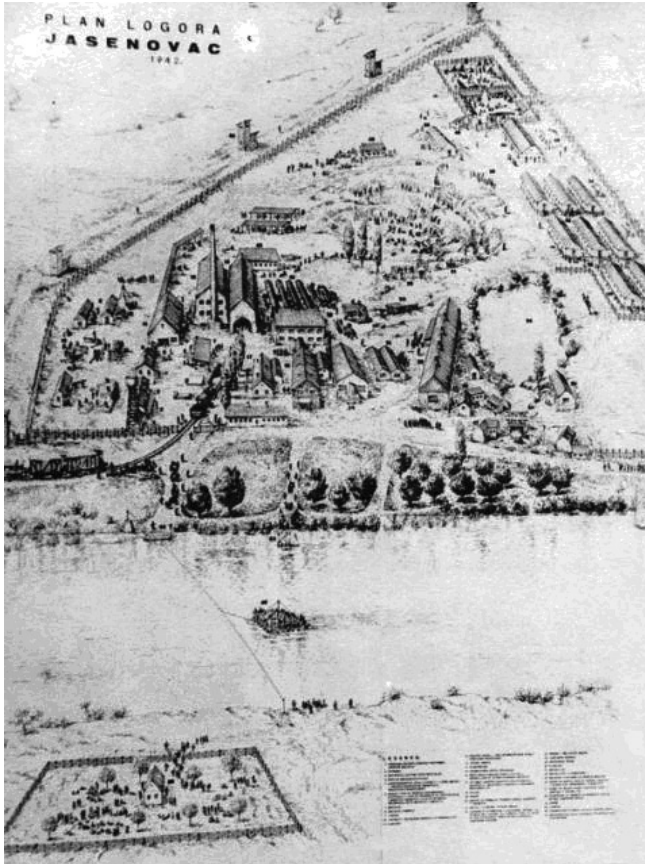
2 Николић на овом мјесту погрешно наводи његово презиме, али га касније пише исправно. Вјероватно је у питању штампарска грешка (прим. аут).

3 Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo 1975, 61-65, 419.

4 Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990, 293.

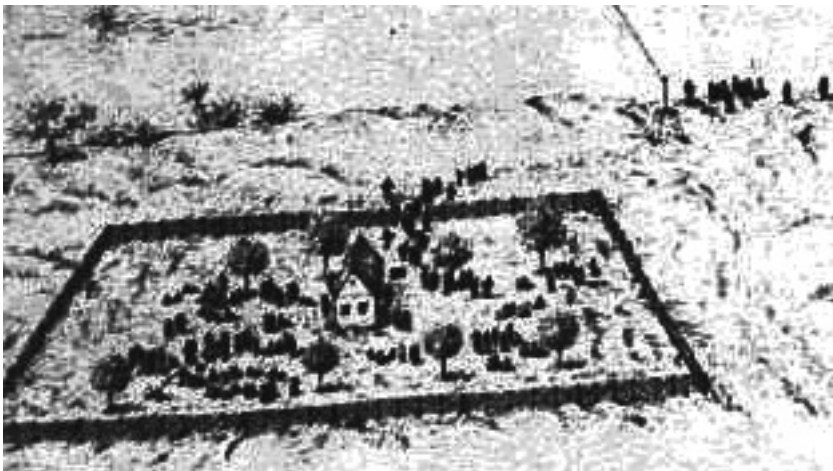
5 У „Прихvatном логору“ је тада било затворено око 400 Срба са Козаре, који су из Логора III одведени у Доњу Градину. У моменту кад су их усташе хтјели одвести до гробница, они су пружили отпор. Симо Котур, из дубичког села Котурови, свједочи да су њих четворица преживјели, наводећи да је један међу њима био дјечак. Тај дјечак је Михаило-Мићо Драгаш. Рођен је у дубичком селу Срефлије. Након бијега из Доње Градине, Мићо је постао партизански курир. Умро је у Београду 1984.

су се налазиле разне препреке, од разбијеног стакла до зашиљеног коља.¹

План логора Јасеновац
из 1942. године

Детаљ: „Вукића кућа“
и „Прихватни логор“

¹ Dragoje Lukić, *Rat i deca Kozare*, Beograd 1979, 106.

Вукића кућа се спомиње у још једном догађају урезаном у сјећање преживјелих логораша. У јануару 1943, у ову кућу је затворено тридесетак логораша осуђених на смрт глађу. Врата и прозори су заковани дебелим даскама. Истога дана, око четири сата поподне, предвођени Радивојем Муњином,¹ логораша су провалили из куће и напали усташе. Борба је трајала око пет минута. Сви логораша су убијени.

О изгледу „Вукића куће“, али и о начину на који су усташе људе одводили на стратиште, сазнајемо и из свједочанства Салиха Расуловића. Као логораш, он је у прољеће 1943. радио на оправци ове куће. Зграда је имала двије просторије, а иза је била дозидана једна соба, коју је он назвао „куварница“. Испред куће су људима појединачно везиване руке на леђима, а онда би четири човјека била повезана жицом која је пролазила између њихових лактова. Тако су одвођени до ископаних гробница, гдје су убијани а да се уопште није чуо ниједан пуцањ.²

Крајем априла 1945. године, усташе су напустили Јасеновац и Доњу Градину, остављајући логор у рушевинама. Већ у мају, у Градину се враћају преживјели становници, који у селу затичу само седам кућа. Тада је по неколико породица боравило у једној кући. Поново граде себи домове, налазећи грађевински материјал на рушевинама логора Јасеновац.

Кућа Пере Вукића,
20. април 1947.

¹ Радивој Василија Муњин, рођен је 9. јануара 1911. у Србобрану. Завршио је нижу школу Војне академије Војске Краљевине Југославије. У априлском рату, као капетан II класе, истакао се у борби против италијанских окупаторских јединица у Херцеговини. У Сарајеву је 22. септембра 1941. добио чин домобранског сатника. Због сарадње са комунистима у Сарајеву и сукоба са Јуром Францетићем, ухапшен је 9. јуна 1942. и спроведен у логор Јасеновац. Жупска редарствена област — Политички одсек Сарајево издала је 30. августа 1943. следећу потврду: „На молбу Муњин Маргите из Сарајева, потврђује од стране ове Области, да је супруг горе именоване Радивоје Муњин преминуо у сабирном логору Јасеновац дне 14. 1. 1943. године...“; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 2, Beograd 1986, 718; Никола Николић, *н. д.*, 334-341.

² *Riječi koje nisu zaklane 2*, Jasenovac 1975, 66.

Никола Николић је 20. априла 1947. посјетио Јасеновац и Доњу Градину са сином Сергејем. Том приликом је обишао и фотографисао „Вукића кућу“, оставивши нам тако њену једину фотографију. Најкасније 1957, кућа је срушена, док су становници Доње Градине још и раније однијели бодљикаву жицу, коју су искористили да ограде простор у којем су држали стоку.¹

Уређење Доње Градине започето је 1975. године, када је Законом о изградњи и финансирању проглашена за Спомен-подручје.² Наредне године је донесен Програм уређења, којим је регулисан изглед и садржај Спомен-подручја. Програмом нису предвиђене никакве реконструкције, уз објашњење да „концепција евентуалне рестаурације или тоталне реконструкције онемогућује квалитете које пружа умјетничка имагинација савременијег израза, а који на пољу меморијалног обиљежавања нису ни издалека искориштени.“³

Доња Градина је 1983. године укључена у јединствено Спомен-подручје Јасеновац, које се распадом СФРЈ подијелило на два дијела. Ово стање је довело до потребе да се донесе нови Програм уређења Спомен-подручја Доња Градина.

Он је донесен 2011. године и предвиђа нова концептуална рјешења, по којима би „Вукића кућа“ и „Прихватни логор“ требало да буду потпуно или дјелимично реконструисани, у зависности од расположивих података.⁴

Резиме

Дио села Доња Градина је 1975. године Законом о изградњи и финансирању проглашен за Спомен-подручје. Програмом уређења нису предвиђене никакве реконструкције, тако да је један од објеката који су усташе користиле, тзв. „Вукића кућа“, означен само малом земљаном хумком. Ова невелика сеоска кућа и њено двориште били су ограђени бодљикавом жицом и том су простору несретни људи проводили посљедње часове свог живота, чекајући да буду ископане гробнице. О њеном изгледу свједочи тек неколико података које су оставили преживјели јасеновачки логораши, као и фотографија коју је начинио др Никола Николић приликом посјете Доњој Градини 1947. године. Нови програм уређења Спомен-подручја Доња Градина, донесен 2011, предвиђа потпуну или дјелимичну реконструкцију ове куће.

1 Љубан Вукић је аутору рекао да је он 1956/57. срушио кућу и да је материјал искористио за нову, коју је правио у непосредној близини.

2 *Službeni list SR BiH*, br. 13/75.

3 *Program uređenja Spomen područja Donja Gradina*, Sarajevo 1977, 37.

4 Програм уређења Спомен-подручја Доња Градина, Бања Лука 2011.

Извори и литература

- Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, Beograd 1967.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 3, Beograd 1952
- Riječi koje nisu zaklane 2*, Jasenovac 1975.
- Riječi koje nisu zaklane 5*, Jasenovac 1989.
- Драго Хаци-Чолаковић, *Јасеновац*, Сарајево 1948.
- Синиша Михајловић, *Путевима нестајања*, Београд 1983.
- Dragutin Ćurguz, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Prijedor 1982.
- Извод из матичне књиге умрлих, Матични уред Демировац
- Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo 1975.
- Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990.
- Dragoje Lukić, *Rat i deca Kozare*, Beograd 1979.
- Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 2, Beograd 1986.
- Službeni list SR BiH*, 1975.
- Program uređenja Spomen Područja Donja Gradina*, Sarajevo 1977.
- Програм уређења Спомен подручја Доња Градина*, Бања Лука 2011.

Сања РУТИЋ

Народни музеј Крушевац

ОКУПАТОРСКЕ ОДМАЗДЕ У КРУШЕВЦУ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: За време трајање немачке окупације, током Другог светског рата, окупатор је, као вид одмазде, у Крушевцу спроводио стрељања цивилног становништва. Прво стрељање је извршено 23. августа 1941. године, када је убијен илегалца Веселин Николић. Као вид репресије, изазван деловањем четничких и партизанских јединица, немачка власт је формирала логор за политичке затворенике из крушевачког краја. Из овог објекта су током рата извођени заробљеници и одвођени на стрељање. Забележено је о двадесетак групних стрељања, са близу хиљаду жртава. На месту стратишта је подигнут Меморијални комплекс Слободиште, један од најоригиналнијих споменика меморијалне културе у Европи.

Кључне речи: Крушевац, Други светски рат, логор, одмазде, окупација, стрељање, Меморијални комплекс Слободиште

Увод

Меморијални комплекс Слободиште је један од најоригиналнијих споменика меморијалне културе у Европи. Налази се југозападно од Крушевца, на падинама Багдале, непосредно уз Стратиште (место непосредно иза једног од мањих конц-логора, на којем је током Другог светског рата стрељано на стотине талаца и припадника четничког и партизанског покрета из Крушевца и околине).¹ Реализован је шездесетих година прошлог века, по идеји књижевника Добрице Ћосића и пројекту архитекте Богдана Богдановића. Обухвата око 80 хектара, а чине га прилазна пољана са хумкама стрељаних, споменик и место стрељања.²

¹ Крушевац, Крушевац 1988, 224.

² Ж. Ромелић, „Слободиште-значење и поруке“, *Зборник ЕИ САНУ*, Београд

Што се самог Споменика тиче, Богдановић симболику разрађује у алегорију, са сложеним идејним слојем. Циклус Живот – Неживот (смрт) – Живот преноси се на онтолошки ниво. Биће – Небиће – Биће, не тако блиско замисли предлагача.

Комплекс треба да је урођен у предео, да се једва примећује са стране, сачињен од земље, траве и неба (касније камена), у ствари да изгледа као права конфигурација, те је, доста касније, назван и еколошким спомеником. Богдановићева целина ће, током доградње, попримити изглед античког светилишта, добро уклопљеног у споменичку културу двадесетог века. Капија сунца је граничник између спољњег и унутрашњег дела Споменика. Од ње се може кренути у Долину живих (амфитеатар), а стазом, касније названом Стаза медитације, у сам, по локацији и смислу најважнији део, Долину поште. Натписи укратко говоре о намени: „У име живих“, затим на воденичном камену „Хлеб и слобода исто су нама“, „Под овим небом, човече, усправи се“. Аутор Долину поште испуњава са 12 (симболичан број) камених раширених птичијих крила, која асоцирају на лет у небо, тј. слободу. То су симболи умрлих (или њихових душа), који остављају поруке покољењима, наду у живот, у даљу борбу и страдање. Скулптуре крила су, у ствари, стилизовани стећци.¹

Споменик представља замишљену лопту, чија доња полулопта (конкретан споменик) представља реалан свет борби, жртву, али и радост живљења, стремљења, стварања, наслеђа. Поглед из Долине поште упућен ка небу (горња полулопта) повезује ове две половине у круг животног и космичког циклуса затворен у бескрају и вечности. Посматрачу се чини да се налази у мехуру, чије границе не може јасно да одреди.

Први дани рата

Настајање крушевачког логора било је дуго и по много чему посебно. Није формиран у првим месецима немачке окупације Југославије у Другом светском рату, као многи други, већ знатно касније. Пут настајања је почео бомбама које су 6. априла 1941. године, на дан објаве рата, немачки бомбардери и јуришни ловци бацили на војну фабрику „Обилићево“ на периферији Крушевца. Авиони су наишли са источне стране, прелетели су села Дедину и Јасику, онда направили заокрет, не обазире-

2008, 95-100.

¹ Ј. Ђиновски, „Слободиште – или живи за мртве“, *Путеви културе – часопис за културу и уметност* 11, Крушевац 2008, 145-146.

ћи се на слабу противавионску одбрану, и у бришућем лету бомбардовали фабрику. Пошто се у овој фабрици производио барут, за неколико тренутака је све било прекривено ватром и димом. Радници фабрике су нешто раније напустили посао, а становници околних кућа избегли у брда. Било је неколико мртвих и рањених.¹

Тринаестог априла, седам дана од објаве рата, немачке трупе су ушле у Крушевац. Град је тада постао седиште Крајскоманде, највише окупационе управе за округ, која је формирана истог дана када су трупе заузеле град. Територија под њеном управом простирала се на шест срезова крушевачког краја: крушевачки и расински (седиште у Крушевцу), ражањски (у Ражњу), копаонички (у Брусу), жупски (у Александровцу) и темнићи (у Варварину).

Крајскоманда је представљала војну, привредну и политичку установу. У свом саставу је имала један пешадијски батаљон. Командант батаљона био је капетан Ширхолд. Крајем 1942. године, овај батаљон је отишао из Крушевца, а на његово место је дошао батаљон хипополиције. У оквиру Крајскоманде се налазио и један посадни батаљон, чији је командант био мајор Вилдермунд.

Све те јединице су биле стациониране у Крушевцу. У среским местима их није било. Септембра 1941. године, у Крушевац је приспео и полицијски батаљон од 500 људи. До почетка 1943, немачке снаге у крушевачком крају имале су преко 1.500 људи.

Крајскоманда је била смештена у згради бивше општине. Први њен командант био је капетан Зигфрид Хазе. Њега је у јулу 1941. године заменио капетан Клепфел. Од новембра 1941. до почетка 1943. године, крајскомандант је био капетан Шолдер, доктор хемије и професор универзитета у Немачкој. Њега је заменио мајор Лудвиг Кни, јувелир из Минхена, који је остао на дужности до краја рата.

У састав Крајскоманде је улазила и команда фелджандармерије, којој је специјални задатак био сузбијање политичког криминала. Команда фелджандармерије је на самом почетку окупације била смештена у некадашњој згради берзе рада, а касније је прешла у зграду Крајскоманде. Први њен командант био је подофицир Кинаст, а затим поручник Штефан.

Немци су власт веома брзо успоставили. Отпора није било. Разоружање југословенске војске и хапшење њених војника и официра извршено је брзо и ефикасно. Немачке патроле су више дана непрестано крстариле друмовима, а на мостовима, раскрсницама и важним прелазима,

1 K. Milosavljević, *Tamo gde je Slobodište*, Novi Sad 1969, 9-10.

биле су постављене заседе.

Крајскоманда је успоставила два прихватна центра за заробљенике. Један се налазио у касарни бившег XII пука, а други у недовршеној згради у којој је требало да буде Казнени завод. Оба објекта су Немци брзо напунили војницима и официрима југословенске војске. Укупан број затвореника износио је око 4.000. После неколико дана, заробљенике су интернирали у Немачку.

Све је ишло онако како су Немци планирали. Отпочела су са радом среска начелства. Настава у школама, прекинута ратом, обновљена је. Од припадника бивше жандармерије, немачка власт је формирала Окружни жандармеријски одред. За команданта је постављен мајор Богдан Чанкић, кога је касније заменио мајор Радован Поповић. На територији округа је образовано седамнаест жандармеријских станица, са око 300 жандарма. Од лица немачког порекла, формирана је организација Културбунд. Први председник ове организације био је Отмар Страшек, радник крушевачке фабrike вагона.¹

Немачким нападом на Совјетски Савез, 22. јуна 1941. године, рат је ушао у нову фазу.² Овај напад је изазвао радикалан прелом у току Другог светског рата. Непосредно после овог догађаја, у Крушевац су стигли специјални изасланици Управе моравске бановине ради сузбијања деструктивних акција комуниста. Седиште Управе бановине било је у Нишу. Задатак изасланика се састојао у томе да безусловно спрече сваку комунистичку акцију. У време последњих парламентарних избора, Крушевац је представљао једно од упоришта опозиције, а комунисти су имали масовну партијску организацију.³

До рата је у Крушевцу живело неколико јеврејских породица, које су остале у граду и после доласка немачких трупа. Очекивало се да ће Немци кренути са хапшењем, као што су то чинили у осталим местима. Објављиване су вести о хапшењу Јевреја у Београду, али овде нису били узнемиравани. Све до октобра. Није утврђено зашто.

У једном крају Крушевца се налазило насеље Рома, Циган-мала. Као и Јевреји, Роми су били под ударом Немаца, али су у том тренутку и они су остали поштеђени.⁴

Крушевац и околина су били преплављени ратним избеглицама. Према забележеном податку у листу „Ново време“, почетком јула их је

¹ Исто, 10-11.

² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1978, 191.

³ К. Милосављевић, н. д., 12.

⁴ Исто, 14.

било око 2.350. Избеглице су долазиле из Хрватске, Војводине, Словеније, Босне и Херцеговине, као и са Косова и Метохије.¹

Прве жртве немачке окупације у Крушевцу

Прва жртва Немаца у Крушевцу био је Веселин Николић, лимарски радник. После акције на железничкој станици, у којој су, усред дана, три скојевца запалили новине „Ново време“ и немачке новине „Донау-цајтунг“, припремане су нове акције. Николић се налазио у групи која је имала задатак да 22. августа запали складиште бензина у граду. После неуспеха акције, он је ухапшен. Није познато како је текла истрага, али се све одиграло кратко и брзо. Испод Багдале, на месту где је сада Слободиште, Веселин Николић је стрељан.² Након стрељања, Немци су га обесили код Споменика косовским јунацима, 23. августа 1941. године.

Удружене четничке и партизанске снаге су 22. септембра 1941. године извршиле напад на немачки гарнизон у Крушевцу. У нападу су учествовали четнички одред мајора Драгутина Кесеровића и расински партизански одред. Борба је трајала један дан. Немцима је брзо стигло појачање, па су напад лако одбили. Није познат тачан број погинулих немачких војника, али се говорило да ће Немци за одмазду стрељати 2.700 лица (1.500 из крушевачког и расинског среза, 700 из копаоничког и 500 из жупског). Чим је напад одбијен, немачки војници су се растрчали по улицама у којима су борбе биле најинтензивније, убијали, упадали у куће, изводили људе. Највише заробљеника је одведено на Багдалу и стрељано. Према расположивим подацима, 23. септембра 1941. године је на Слободишту убијено 57 људи.³

У складу са прокламованом одлуком да ће за једног убијеног немачког војника бити убијено сто лица, немачка војска је кренула да хапси становништво Крушевца. Тада су хапшени и Јевреји, само мушкарци. Први ухапшени припадник јеврејске заједнице у Крушевцу звао се Мајер. У затворима су задржана само лица за која је полиција сумњала да су имала везе са нападом на немачки гарнизон. Један део затвореника је одведен на железничку станицу и упућен у нишки логор на Црвеном Крсту. Сматра се да их је било око 80. Психозу неизвесности и страха нагло

1 К. Радић, *Крушевачки округ у рату 1941-1945*, каталог изложбе, Крушевац 1991, 3.

2 К. Милосављевић, *н. д.*, 16-17.

3 *Исто*, 18-19.

је повећало стрељање на Бубњу, стратишту код Ниша, 21. јануара 1942. године. Тада су стрељана 24 затвореника, а истог месеца је један део успео да се спаси приликом бекства групе логораша, док су неки пуштени.¹

Упућивањем талаца у нишки логор, није престао талас хапшења. Контрола је појачана, а испражњени затвори су поново пуњени. Дешавало се да су из затвора пуштани комунисти, а као таоци стрељани сељаци.

Крајем 1941. године, укинуте су бановине и њихове управе, а формирано окружи и окружна начелства. Крушевац је постао седиште Окружног начелства за округ крушевачки, чија се територија поклапала са територијом Крајскоманде. Окружни начелници у Крушевцу су били: Иван Ђурђевић (до краја 1942. године), Алексије Шошкић (до априла 1943), Душан Марковић (до јула 1943) и Радован Павловић (до краја рата).²

Бугарске јединице су, по одобрењу Хитлера, почеле са уласком у Југославију 19. априла 1941. године. Њихов долазак је уследио на основу „Смерница“ о подели Југославије, објављених 12. априла, и договора министара иностраних послова немачког Јакоима фон Рибентропа и италијанског Галеаца Ћана у Бечу 21. и 22. априла.³ Бугарске окупационе трупе, у јачини једног пука, стигле су у крушевачки крај 1. јануара 1942. године. По доласку у Крушевац, смештене су у касарну.

Формирање логора под Багдалом

Такве су биле прилике у овом крају пре него што је немачка власт решила да формира логор за политичке затворенике из крушевачког округа. У време затварања талаца који су били осумњичени за напад на Крушевац, показало се да постојећи затвори не могу да приме већи број затвореника. Затворски простор је почео да представља озбиљан проблем за немачку власт. Упућивање затвореника у нишки логор стварало је многе тешкоће, нарочито у погледу вођења истраге.

Тачан датум доношења одлуке о оснивању логора у Крушевцу није познат. Документи о томе нису сачувани, али судећи по радовима на адаптацији и припремању недовршене зграде, намењене за Казнени завод, може се закључити да се то догодило почетком децембра 1941.

1 М. М. Миловановић, *Логор на Црвеном Крсту у Нишу*, Београд 1983, 129-132.

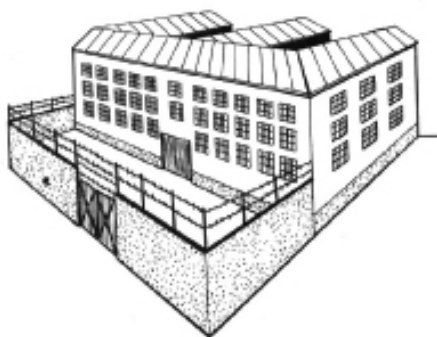
2 К. Милосављевић, *н. д.*, 26.

3 Ж. Николић, *Југоисточна Србија у револуцији 1941-1945*, Београд 1979, 18-19.

године.¹

Удаљена око два километра од центра града, између багдалске косе и друма, зграда је по свему била погодна за логор. Око ње се простирала општинска утрина. Пре него што је подигнута, на том месту се налазио воћно-лозни расадник, који је у међувремену пропао. Зграду је за Казнени завод зидало Министарство правде Краљевине Југославије.

Објекат је грађен са планом да у њему буде смештен Завод за робијаше осуђене на временске казне до пет година. Градња је започета 1935. године. Исте године је крушевачки посланик Милан Симоновић постао министар правде у тадашњој влади, па је иронично тумачено да је ова зграда „дар министра своме крају, уз захвалност за указано поверење“.² Пројекат је предвиђао подизање више зграда. Међутим, до рата је сазидана само једна, тзв. Средишња, која ипак није до краја завршена. Радови су прекинути пред рат, вероватно услед финансијских потешк-

Логор под Багдалом

оћа. Постављен је кров, изграђен систем решетки у ходницима и на прозорима, уграђена столарија. Заузимала је положај дуж пута, окренута ка истоку и друму, висине два спрата с приземљем. Облика штампаног слова Е, чији су кракови окренути ка западу, у ком правцу се, на двеста метара удаљености, уздиже Багдалска коса. Главни улаз у зграду водио је од друма.

Објекат је у почетку имао прихватне, притворске и затворске функције. Од децембра 1941, функција Завода је била везана искључиво за спровођење Одлуке немачке власти о оснивању логора у Крушевцу.

Радови на довршавању, односно адаптацији зграде Завода отпочели су одмах и окончани су током марта 1942. године. Обезбеђене су просторије за стражу, истрагу, ислеђивање, батинање и око осамдесет

¹ К. Милосављевић, *н. д.*, 27.

² *Исто*, 27-28.

затвореничких соба. Електрично осветљење је омогућавао велики агрегат смештен у подруму. Сва излазна врата, сем главних, зазидана су. Подигнут је и оградни зид са бодљикавом жицом, који је са источне стране чувао двориште логора, дуго 60м и широко 20м. Објекат, оградни зид, капија, врата и прозори, све је било обојено тамно сивом бојом, преуређено и ново, спремно да прими затворенике.¹

У сачуваним документима се наилази на више назива за овај логор: Концентрациони логор, Политички логор, Главни затвор, а у народу је био и остао назив Казнени завод или само Завод. Како је по функцији то био претежно логор, само је тај назив задржан.²

За разлику од других логора, крушевачки није имао посебну управу. Командир вода је истовремено представљао и команданта логора. Ту дужност је обављао наредник, бивши жандарм, међу затвореницима познат као Црногорац.

Из овог објекта су током рата заробљеници извођени на стрељање подно обронка Багдале. Забележено је око двадесет групних стрељања, са близу хиљаду жртава. Двадесет година по завршетку Другог светског рата, 19. јуна 1965, на простору на којем су вршена стрељања подигнут је, одлуком Скупштине општине Крушевац, Меморијални комплекс Слободиште.³

Дани хапшења и стрељања

У марту 1942. године, крушевачке улице су освануле облепљене плакатима. Поруке на њима су биле прокомунистичке. Евидентно је било да су акцију спровели крушевачки комунисти. Из страха да Немци то не сазнају, војници Српске државне страже, који су патролирали улицама, скидали су плакате. Уклањање је изведено брзо, али догађај није могао остати сакривен. Овај догађај је послужио као повод да полиција, по немачкој наредби, спроведе хапшења. Пошто нису располагали тачним подацима, хапшена су лица која су се налазила под присмотром због сумње да су раније имала везе са комунистима.⁴

Две недеље касније, задат је још један ударац немачким властима.

1 Д. Рашковић, *Васпитно-поправни дом Крушевац – 60 година постојања и рада: 1947-2007*, Крушевац 2007, 13.

2 К. Милосављевић, *н. д.*, 28.

3 Д. Рашковић, *н. д.*, 14.

4 К. Милосављевић, *н. д.*, 33.

Сматра се да је тридесетак младића ступило у партизански одред. Полиција је поново добила наређење да хапси, а у помоћ је позвана и Специјална полиција из Београда, чији су агенти дошли у Крушевац почетком маја. Хапшења су настављена у мају и јуну, а логор се брзо пунио.¹

После кратког задржавања у затворима у граду,² где су обављана прва саслушања, већина затвореника је пребацивана у логор, најчешће изјутра и увече. Тада још нису вршена стрељања. Док су лица која су слали у Завод превозили, оне којима су одредишта били други логори (Ниш, Београд, Немачка) спроводили су до станице пешице, везане. Тако је становништво знало где им одводе суграђане.³

До доласка агената Специјалне полиције из Београда, режим у логору није био нарочито строг. Иако су стражари махом били толерантни према затвореницима, било је међу њима и оних који су своју дужност веома савесно обављали. Отпочињањем истраге, настајала је сасвим друга ситуација. Сваког дана су из града у логор долазили агенти. Поступали су свирепо, али затвореници нису ништа признавали. Догодило се оно што је чудно и помало невероватно, људи из београдске специјалне полиције, искусни истражитељи, готово ништа нису сазнали.⁴

Очекивало се да ће многи ухапшени бити стрељани, догодило се супротно – већина је била пуштена. Међутим, неки од затворених нису избегли пребацивање у логор на Бањици. У првој недељи новембра, у логор на Бањици је спроведена група од 12 талаца из Крушевца и околине. Шесторица од њих су стрељана 25. децембра 1942. године.⁵

Комунисти су 28. октобра 1942. организовали напад на логор, који се завршио неуспехом, али је ипак, у комбинацији са два успешна напада на болницу и ослобађањем неколико затвореника, одјекнуо крушевачким крајем. Напади на болницу су изведени у два маха: 10. септембра и 9. октобра 1942. У том периоду су ликвидирани и четири агента усред града.⁶ После овог напада, команда Српске државне страже је пој-

1 Исто, 34.

2 У Крушевцу су до рата постојала два затвора: срески и окружни. Срески затвор се налазио недалеко од Споменика косовским јунацима. Била је то стара приземна зграда за становање, подигнута пре Првог светског рата. Окружни судски затвор се налазио такође у близини Споменика, иза зграде Суда. Тај затвор је подигнут нешто касније од среског. Када су немачке трупе ушле у град, оба затвора су била празна.

3 К. Милосављевић, н. д., 35-36.

4 Исто, 45-46.

5 S. Begović, *Logor na Banjici 1941-1945*, Beograd 1989, 334.

6 С. Бојић, *Расински НОП одред*, каталог изложбе, Крушевац 1975, 4.

ачала обезбеђење, а истовремено су кренуле гласине да ће чувари зграде логора убудуће бити немачки и бугарски војници. У новембру 1942, логор се празнио. Затим је једна бугарска јединица одређена да замени Српску државну стражу у обезбеђивању логора, а Управу логора су преузели Немци.¹

Дани смрти

Крајем 1942. године, Немачка је почела да трпи поразе на ратишту. Како би могла све расположиве снаге које је држала у Југославији да усмери на уздрмане фронтоне, немачка команда је преузела енергичне акције у циљу потпуног уништења отпора. То се осетило и у крушевачком крају. Почетак ових акција Немци су обележили на веома бруталан начин запаливши Криву Реку² 12. октобра 1942. године, у којој су побили скоро све становништво (око триста људи). Разлог овом масакру је то што се у селу налазио штаб четничког команданта Кесеровића. У крушевачком крају су од тада па до краја рата трајале крваве репресалије немачких трупа.³

Убрзо по преласку управе логора под Багдалом у немачке руке, у логор су стигли нови затвореници. Гестапо је хапсио Крушевљане под сумњом да сарађују са отпором. Затим су почеле одмазде.

Иза зграде логора, на самој багдалској падини, постојали су остаци војног стрелишта, на коме су војници некадашњег 12. југословенског пука вежбали гађање. Брдо је било засечено за мете. На овом месту су Немци почели да стрељају затворенике. Раније су под Багдалом обављана појединачна стрељања.

Једно од масовних стрељања, колико је то могло бити утврђено, извршено је 5. децембра 1942. године. Повод за ово стрељање представљао је догађај од 19. новембра 1942. године, када је један немачки војник „одведен“ у Купце код Бруса. Као одговор на ово, Немци су објавили саопштење: „Пошто се овај немачки војник до 5. децембра није вратио, стрељано је 5. децембра следећих 5 комуниста и 5 присталица Драже Михајловића. У случају да се одведени немачки војник ни у међувремену не врати, биће стрељано 10. XII, 15. XII, 20. XII, 25. XII још по десет ухапшених комуниста и присталица Драже Михајловића из кр-

1 К. Милосављевић, *н. д.*, 60-61.

2 Крива Река је мало село на Копаонику.

3 Б. Ковбаско, *Крива Река*, Крушевац 1971, 72-74.

ушевачког и лесковачког краја.“ Саопштење је потписао заповедник у Србији Бадер.¹

Нема података да ли су стрељања вршена само у Крушевцу или и на још неким стратиштима у Србији (Ниш, Београд). У самом саопштењу стоји да ће бити стрељана и лица из лесковачког округа, па се може закључити да је само један део талаца стрељан у Крушевцу. Наредно стрељање се догодило 12. децембра, када је стрељано десет лица. Стрељања су и даље вршена сходно претходно издатом саопштењу (15, 20. и 25. децембра). Почетком наредне године, 22. јануара, убијена су 22 лица. Стратиште са налазило на двеста метара од логора, а стрељања су вршена обично у зору.²

За разлику од 1942, када је највише затвореника било из града, Немци су током јануара, фебруара и марта 1943. године логор пунили људима са села. А стрељања иза зграде логора су настављена. Према извештају Окружног начелства, 12. фебруара је стрељано 10 лица. Затворени у логору су најстрашније тренутке проживљавали у данима после 19. фебруара, „када се прочуло да су Немци негде изгинули“. До сукоба Немаца и Расинског партизанског одреда дошло је 19. фебруара у селу Слатина (на Јастрепцу).³ Тачан број погинулих партизана није познат, а Немци су имали четири мртва и седам рањених. Село су Немци запалили, а једанаест мештана побили. Из саопштења Окружног начелства се види да су немачке власти тражиле одмазду над 375 људи. У крушевачком крају је настала велика узбуна, али нису познати детаљи какав је био исход. Зна се једино да у то време није било већег масовног стрељања крај логора. Можда је одмазда овим поводом извршена на неком другом стратишту у Србији.⁴

Према расположивим подацима, пет дана после 12. фебруара, када је било убијено десет лица, иза логора их је стрељано још десет.

Због недостатка архиве Гестапоа и логора, остало је необјашњено зашто су Немци овдашње затворенике понекад слали у бањички логор, од којих је већина тамо стрељана. Упоредо са немачким терором, тих дана је у Крушевцу почео, чини се окрутнији, бугарски терор. Ипак, он није имао никакве везе са логором под Багдалом.

За то време, Немци настављају са егзекуцијама код логора. Дванаест лица је стрељано 6. марта, а 25. марта још десет, да би 17. априла и

1 К. Милосављевић, *н. д.*, 72.

2 Исто, 73-75.

3 Ж. Николић, *н. д.*, 280-281.

4 К. Милосављевић, *н. д.*, 76-78.

12. маја било стрељано још по десеторо људи. Након хапшења почетком јуна, уследило је стрељање 8. јуна. Након овог стрељања Немци нису издали саопштење, али се претпоставља да је тада живот изгубило 32 лица.¹

Најтрагичнији дани у логору су уследили две недеље касније, изненадним приспећем бугарских јединица 20. јуна. Потом су у логор стигле и немачке полицијске јединице, а онда су се овде настанили и гестаповци. Тада је кретање цивила друмом и у близини логора забрањено, а људи су у логор довођени од јутра до мрака, што је трајало готово седам дана. Близу 500 људи је затворено, из Крушевца око сто, а остатак је заробљен у околним селима. Немци су спремали страшно одмазду.

Као повод за хапшење, Немцима је послужио догађај који се десио 17. јуна код села Ћелије, на друму Крушевац–Брус, двадесет километра од Крушевца. Два камиона немачке војске су наишла на заседу једне чете Расинског партизанског одреда и вода Топличког партизанског одреда, који су се тог дана налазили у селу. Након кратке борбе, погинуло је и рањено више немачких војника. Један камион је запаљен, док је други пробио заседу и продужио даље. За претрпљени пораз, Немци су се свестили становништву. Наредбу о одмазди је издао генерал Мајснер, виши вођа СС трупа и полиције.²

Окружни начелник је у свом извештају овако описао догађај: „17. јуна у 8. 30 код села Ћелије срез Расински од стране непознатих комуниста била су нападнута два немачка камиона у којима је било 42 војника и 5 грађанских лица а који су ишли у Брус ради реквизиције вина. Овом приликом бандити су из заседе отворили ватру на камионе. Биле су постављене две заседе и то једна са три аутоматска оружја а друга с једним. При овом нападу после краће борбе први камион се пробио и продужио за Брус где је стигао са два рањена и једним погинулим немачким војником. Код другог камиона шофер је погинуо и камион остао на лицу места а потом запаљен. Од људства из овог камиона има седам мртвих и три рањена од ког броја је једно грађанско лице мртво а једно рањено. За судбину 3 до 5 немачких војника до сада још ништа није познато.“ У истом извештају је стајало да је одређено да за одмазду буде стрељано 575 лица. Власти у Београду су биле обавештене о тешкој ситуацији у крушевачком округу.

Пошто је за одмазду било потребно много више људи него што их је у том тренутку било у логору (претходно је већи број затвореника

¹ Исто, 76-85.

² Исто, 98.

пребачен у логоре у Београду и Смедеревској Паланци), у Крушевцу су 20. и 21. јуна отпочела хапшења. У првом налету је ухапшено преко 30 лица. Затим је хајка настављена по селима. На списак осуђених, ушла су скоро сва села са обе стране реке Расине и друма на коме се водила борба, као и села у непосредној близини Крушевца.

Гестапо је добро знао да су житељи села напустили домове и да ће се првих неколико дана крити по шумама и Јастрепцу. Зато су најпре мање немачке јединице прокрстарице крајем, наводно тражећи партизане. Том приликом сељаке нису узнемиравали. Спроведен је у дело добро смишљен план, јер су многи сељаци поверовали да Немци неће сакупљати таоце за стрељање и да је опасност прошла, па су почели да се враћају кућама. Потом су кренула хапшења.¹ Људи из Ћелија су знали да њима прети најтежа одмазда, па су напустили село. Када су Немци упали, затекли су празно село. У међувремену, војска је притисла двориште логора, саму зграду, поље око ње, брдо изнад логора. Страже и заседе су постављене у неколико редова, укључујући и бугарске војнике. Може се рећи да је тиме први чин драме био завршен. Други се састојао у припремама за стрељање, посебно у прављењу спискова.²

Тих дана је на Јастрепцу у Расинском партизанском одреду непрестано разматрана могућност напада на логор и ослобађања талаца. Директан напад није долазио у обзир, јер су логор чувале јаке немачке и бугарске снаге, па се помишљало да прибегну лукавству. Било је предвиђено да група партизана обучених у немачке униформе (плен задобијен у борби код Ћелија) изврши смену страже на капији логора, под изговором да Немци немају поверења у бугарске трупе. Међутим, провером је утврђено да се међу стражарима налазе и немачки војници, па се од овог плана одустало.³

За стрељање је одређен 28. јун, српски национални празник Видовдан. На тај дан се 1389. године одиграла Косовска битка, а војска кнеза Лазара је кренула из Крушевца, тадашње српске престонице. Није познато, да ли су немачке власти у Београду узеле овај дан за одмазду случајно или управо због празника. Услед молби немачкој команди да одреди неки други датум, како не би дошло до „националног револта“, донета је одлука да одмазда буде извршена 29. јуна, истовремено у Београду и Крушевцу. Према неким подацима, један број затвореника је изведен из

¹ Исто, 99-100.

² Исто, 101-103.

³ Исто, 104.

логора, спроведен до железничке станице и упућен на Бањицу.¹

Генерал Мајснер је, у пратњи шефа српске безбедности, стигао авионом у Крушевац 28. јуна. Сматра се да је лично проверио све припреме и наредног дана руководио стрељањем, које је почело око три сата. Извођене су групе од по тридесетак људи. По завршеној егзекуцији, војска се повукла и обезбеђења су скинута. Остале су старе страже.

Окружни начелник је у извештају навео: „Виши вођа СС и полиције у Србији Мајснер издао је следеће саопштење: на дан 17. VI 1943. код Суваје Радојковића извршен је препад на један одред немачке полиције и том приликом је убијено 8 а рањено 7 људи, ради одмазде стрељано је на дан 29. VI 1943. године 575 присталица Драже Михајловића и комуниста, од којих 324 у Крушевцу.“²

Од 324 лица која су тада стрељана у Крушевцу, за 307 су утврђена имена. Више дана, логор под Багдалом је био скоро пуст. Собе и ћелије празне. Врата на њима отворена.

Истог дана, на Бањици је стрељан 251 затвореник из Крушевца и околине.³

Те, 1943. године, била су још два групна стрељања, 23. септембра је убијено двадесет лица, а 27. децембра још седам.

Укидање логора

Укидање крушевачког логора није спроведено одједном, већ постепено. Околности су утицале да убрзо после најмасовније одмазде почне његово гашење. Општа ситуација је била измењена. Фашистичке снаге су губиле на свим фронтима. За Немце је од јесени 1943, посебно у рано пролеће наредне године, Балкан све више добијао на значају. У мају 1944, тежиште ратних операција је пренето у Србију.⁴

Будући да се народноослободилачки покрет у Југославији, па и у крушевачком крају, све више развијао, немачкој команди је било јасно да одмазда над становништвом постиже супротан ефекат. У то време је немачкој привреди била потребна радна снага, због чега је Крајскоманда тражила да се што већи број људи шаље на принудни рад. У новим условима, управне групе Команде Југоистока и немачког Заповедништва у

1 С. Бојић, *н. д.*, 6.

2 К. Милосављевић, *н. д.*, 110.

3 *Исто*, 111.

4 Б. Петрановић, *н. д.*, 343-344.

Србији су све теже контролисале спровођење економске експлоатације окупираних територија, а нарочито производње у рударским предузећима. У извештајима из источне Србије, упућеним командама, све чешће се помиње негативан утицај погоршаних политичких прилика на стање у тој производњи. Током пролећа и лета 1944. године, тај утицај је и у Борском руднику био све осетнији.¹

Једна од околности које су довеле до гашење логора у Крушевцу је и то што је током августа и септембра овде почело да стиже људство једне немачке авио-јединице. Остали су непознати разлози који су навели немачку војну команду да стационира ову авио-јединицу у Крушевцу. За смештај авијатичара, Крајскоманда је одредила зграду логора под Багдалом. Претпоставља се да је ова јединица учествовала у ваздушном десанту на Дрвар маја 1944. године (поред авиона, на аеродрому су се налазиле и војне јединице, а десант на Дрвар је планиран у Врњачкој Бањи).² Делови те авио-јединице су доживели страховит пораз 13. априла 1944. године у борби с јединицама НОВ у селу Ломница испод Јастрепца. Неколико стотина немачких авијатичара је дошло у село на Велики петак. Њих су нападе две јужноморавске бригаде НОВ, које су се тада задесиле у том крају. Према расположивим подацима, број погинулих Немаца износио је 190. Многи су се утопили у набујалој Расини. Овог пута, није било одмазде за погинуле немачке војнике, што је говорило о слабљењу немачке моћи.³

Непосредно после капитулације Италије, 8. септембра 1943. године, Немци су у зграду логора довели већу групу италијанских заробљеника, а затворенике преместили у окружни затвор. Италијани су једно време радили на аеродрому, затим су премештени, али информација о њиховом премештају нема.

Средином августа 1944. године, у Крушевац је стигао један баталјон добровољачке војске. Ове јединице су замениле немачке, спроводећи хапшења у Крушевцу и околини.

Логор је почео да нестаје још после најмасовнијег стрељања. И масовна стрељања су се проредила. Према расположивим подацима, последње стрељање се догодило 12. јуна 1944. године, када је стрељано 14 лица. После тога, Немци у ову зграду нису доводили нове затворенике. Крај немачког терора у Крушевцу је обележен новим хапшењима.

1 Т. Рајић, *Prinudni rad i otpor u logorima borskog rudnika 1941-1944*, Београд 1989, 265.

2 К. Милосављевић, *н. д.*, 118.

3 С. Бојић, *н. д.*, 7.

Један део је одведен на Бањицу, већина на принудни рад у борски рудник, а неки су остали у окружном и среском затвору до ослобођења Крушевца 14. октобра.¹

Гестапо није смео да сачека последње дане окупације у Крушевцу, већ се два месеца пре тога повукао из града, поневши са собом целокупну архиву. Крушевац је ослобођен 14. октобра, након три године и шест месеци окупације. Немачка војска је без борбе напустила град и повукла се на запад.

После окончања Другог светског рата, народ крушевачког краја није заборавио страдале у логору. На дан стрељања, родбина и пријатељи жртава су излазили на стратишта и одавали им пошту. Временом се формирала идеја да се ово место споменички обележи. Као реализација ове идеје, на месту крушевачког стратишта никао је Меморијални комплекс Слободиште.

Извори и литература:

Историјски архив Крушевац, Предлог за установљење Слободишта

К. Милосављевић, *Тамо где је Слободиште*, Нови Сад 1969.

В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Београд 1980.

К. Радић, *Крушевачки округ у рату 1941-1945*, каталог изложбе, Крушевац 1991.

М. М. Милосављевић, *Логор на Црвеном Крсту у Нишу*, Београд 1983.

Ж. Николић, *Југоисточна Србија у Револуцији 1941-1945*, Београд 1979.

Д. Рашковић, *Васпитно-поправни дом Крушевац – 60 година постојања и рада: 1947-2007*, Крушевац 2007.

Ѕ. Begović, *Logor na Banjici 1941-1945*, Београд 1989.

С. Бојић, *Расински НОП одред*, каталог изложбе, Крушевац 1975.

Б. Ковбаско, *Крива Река*, Крушевац 1971.

Ж. Николић, *Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији 1941-1945*, Београд 1979.

Т. Рајс, *Prinudni rad i otpor u logorima borskog rudnika 1941-1944*, Београд 1989.

¹ К. Милосављевић, н. д., 120-125.

К. Амброзић, „Богдан Богдановић уметник и дело“, Багдала бр. 243-243, Крушевац 1979.

Д. Лазић, *Слободиште*, Београд 1970.

Шест векова Крушевца, Београд 1971.

А. Стошић, *Крушевац и околина*, Крушевац 1987.

Б. Богдановић, *Рогата птица*, Крушевац 1979.

Д. Лазић, „Десет Свечаности слободе на Слободишту“, Багдала бр. 183-184, Крушевац 1974.

Тукидид, *Историја Пелопонеског рата*, II, 40-44.

Ј. Ђиновски, „Слободиште – или живи за мртве“, Путеви културе – часопис за културу и уметност 11, Крушевац 2008.

Ж. Ромелић, „Слободиште – значење и поруке“, Зборник ЕИ САНУ, Београд 2008.

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ

Музеј жртава геноцида, Београд

СТРАДАЊЕ СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1942. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад је написан коришћењем публиковане архивске грађе из Архива Југославије, Архива Србије, Архива Косова и Метохије и Архива Рашко-призренске и косовско-метохијске епархије СПЦ. Садржи информације о убиствима и погибијама Срба током ратне 1942. године, за чије страдање су одговорни албански квислинзи.

Кључне речи: Срби, Албанци, Косово, Метохија, убиства, злочини, рат, окупација

У српској и југословенској историографији постоји већи број историографских, публицистичких и мемоарских радова чија су тема злочини извршени у току Другог светског рата на подручју Косова и Метохије. Овај проблем је обрађиван у научним монографијама о настанку идеје о Великој Албанији и њеном остваривању, о окупаторима и албанским квислинзима и њиховим злочинима над Србима на Косову и Метохији (нацистичка Немачка у окупираној Србији, 21. СС брдска дивизија „Скендербег“, коју су сачињавали Албанци и муслимани, италијански окупациони систем и војне формације у Југославији), о страдању Српске Православне Цркве у окупираној Југославији, о ратној штети коју су немачки, италијански и бугарски окупатори учинили у Југославији, о избеглицама и пресељеницима на територији окупираних Југославије, затим у литератури о логорима и затворима, деловању НОВЈ и ЈВуО на овом и суседним подручјима, у сећањима учесника ратних збивања, у монографијама појединих општина.¹

¹ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација*, Београд 1991; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995; Павле Целетовић Иванов, *21. СС дивизија Скендербег*, Београд 1987; Слободан Д. Ми-

У објављеној архивској грађи, највише података о људским губицима на Косову и Метохији налази се у збиркама архивских докумената и сличним зборницима докумената (Војни архив, ССУП, Архив Југославије).¹

Поједини наслови у историографској литератури садрже обиље архивских докумената (у интегралној или скраћеној верзији), пре свега из фондова Архива Светог Архијерејског Синода СПЦ, Архива Југославије, Архива Србије и Војног архива Србије, али се према начину приређивања грађе за објављивање не могу сврстати у објављену архивску грађу.

Необјављена архивска документација о страдању српског становништва на Косову и Метохији у току Другог светског рата налази се у Архиву Југославије, у фондовима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Државној комисији за утврђивање ратне штете (Репарационој комисији), Савезној комисији за попис жртава рата 1941-1945, Емигрантској влади Краљевине Југославије, потом у Архиву Србије, у фондовима Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Министарски савет Милана Недића, Комесаријат за избеглице и пресељенике, као и у фондовима Војног архива Србије – Архиви Народноослободилачког покрета, Италијанској архиви, Немачкој архиви, Недићевој архиви и Четничкој архиви, као и у Историјском архиву Београда, у фондовима Заповедника полиције безбедности, службе безбедности Београд (Бдс) и Специјалне полиције Управе града Београда. Историјска грађа о људским губицима на Косову и Метохији у периоду 1941-1945. године налази се и у Архиву Светог Архијерејског Синода Српске православне цркве у Београду.

лошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941-1945*, Београд 1981; Драган Ненезић, *Југословенске области под Италијом 1941-1943*, Београд 1999; Мирослав Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика у Србији (1941-1944)*, Београд 1989; *Косово, прошлост и садашњост*, Београд 1989 (група аутора); *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989 (група аутора); *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2001 (група аутора); *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987; *Косово и Метохија 1912-2010, Хронологија*, Београд 2011 (група аутора).

¹ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том I, књ. 19, Београд 1969; том IX, књ. 1, Београд 1961; књ. 2, Београд 1967; књ. 3, Београд 1967; том X, књ. 2; том XII, књ. 1, 2, 3 и 4 (документи немачког Рајха 1941-1943), Београд 1973, 1976, 1978, 1979; том XIII, књ. 1, 2, и 3 (документи Краљевине Италије 1941-1943), Београд 1969, 1972 и 1976; *Немачка обавештајна служба IV, Србија, Македонија, Црна Гора*, Београд 1959; *Документи из Историје Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата*, I-II, Београд 1996, 1998.

Грађа која се налази у поменутиим архивима садржи документацију различите провенијенције: У Архиву Југославије, у Фонду Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, Земаљске комисије Србије и Обласне комисије за Косово и Метохију, налази се доказни материјал у облику судске, медицинске, војне и полицијске документације; записници о саслушању сведока; одлуке о проглашењу за ратне злочинце; извештаји, реферати и елаборати о извршеним злочинима, непријатељским и квислиншким политичким, полицијским и војним формацијама и њиховим припадницима; о затворима и логорима; подаци о убијеним и рањеним лицима (спискови жртава, подаци о ратној штети, разни статистички подаци).

У овом раду, истражићемо у одређеној мери страдање Срба на Косову и Метохији у 1942. години, за време окупације Сила Осовине у Другом светском рату, са тежиштем на личним подацима о убијеним и погинулим Србима на Косову и Метохији и околностима њиховог страдања, увидом у публикувану историјску грађу Архива Југославије, Архива Србије, Архива Косова и Метохије и Архива Рашко-призренске епархије Српске Православне цркве.

Типологија извршених злочина албанских квислинга над Србима на Косову и Метохији у периоду Другог светског рата обухвата следеће врсте злочина: убиства, застрашивање, малтретирање, мучење, тровање, рањавање, интернације, затварања, хапшења, пребијање, уцене, отмице, силовања, покушаји убиства, узурпирање пољопривредног земљишта, обрадиве земље, винограда, шума, горосеча, прогон са поседа, крађа, пљачка, одузимање или уништавање покретне и непокретне имовине, читлучење, принудни рад, отимање стоке.

Почетком 1942. године, терор Албанаца против Срба се повећавао. Кратко време после припојења Урошевца Албанији, у албанску владу је ушао, као министар саобраћаја а после као потпредседник владе, Илијаз Агушевић, бивши посланик среза неродимског у југословенској скупштини. Он је највише подстрекивао Албанце на злочине против Срба. Често је долазио из Тиране у Урошевац, где је одржавао скупштине са Албанцима. На овим скупштинама је обично помирљиво говорио о односима Албанаца према Србима. Међутим, Албанцима је поверљиво давао инструкције да наставе са што жешћим терором против Срба.

После сваког његовог одласка, прогони Срба су били појачани. Током 1942. прогоне је карактерисала углавном пљачка српске имовине. Осим тога, било је много случајева уцењивања Срба. Такође је и више српских девојака насилно одведено, као и поједини одрасли људи. Одведеним људима замео се сваки траг.¹

У јесен 1942. године, у селу Влашка Бара, удаљеном четири километра од Урошевца, на свом имању је из пушке убијен Јован Копривица. Током децембра је у Урошевцу из заседе убијен Благоје Бува.² Уцене српског становништва су отпочеле одмах после капитулације југословенских трупа, а учестале су нарочито од 1942. Уцењивање је најчешће било повезано са отмицом деце. Албанци су обично одводили децу која су чувала стоку, а потом пристајали да их врате њиховим родитељима, али само ако претходно плате своту коју би тражили. Откуп за отету децу је износио од 300 до 500 албанских наполеондора. У току зиме 1941/42, настављено је с пљачкама, паљевинама и уцењивањима. Пољске радове на удаљенијим српским имањима радили су Албанци и узимали приход од њих. Убиства Срба су у Бабушкој општини продужена и у току 1942. године. У Бабушу су Албанци, међу којима је било и униформисаних жандарма, упали у кућу Радована Пауновића. Из куће су одвели Рајка Пауновића, његовог брата, и Раду Огњановића, који је из Муацир Бабуша дошао у Бабуш. Обојицу су одвели до села Сврчине и ту их убили после тешког злостављања. Њихови касније пронађени лешеве били су избодени ножевима, а очи су им биле извађене. После убиства, а можда и пре њега, обојица су прободени кроз грудни кош кољем, на које су набијени тако да су им половине тела висиле са обе стране коља. Само коље је било заривену у дно речице Неродимке тако да су главе и горњи делови тела били загњурени у воду, док су ван воде биле само ноге.³

У марту 1942, из пушке је убијен Влајко Ристић, земљорадник из Сврчине, који се после расељавања села вратио да би понео неке предмете свога покућства. Јула 1942. су убијени Серафим Петровић из Бабљака и Гојко Ђерисило из Ораховице. У селу Папаз је убијен неки Димо, насељеник са Шар-планине, заједно са својим сином.⁴

1 Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату*, Документа, друго измењено и допуњено издање, Београд 2009, 53-54 (у даљем тексту: Н. Антонијевић, *н. д.*; Архив Југославије, Београд, Државна комисија за утврђивање података о злочинима окупатора и њихових помагача Југославије - Фонд 110, 249-543-545 (у даљем тексту АЈ, 110,...).

2 Н. Антонијевић, *н. д.*, 54-56; АЈ, 110, 249-547-551.

3 Н. Антонијевић, *н. д.*, 57-60; АЈ, 110, 249-554-557.

4 Исто.

Срби насељеници Бабушке општине протерани су из својих села у току 1942. године. Они су отишли за Липљан, Суви До, Урошевац и Старо Грацко. Ова протеривања су вршена да би се делови Косова очистили од српског становништва.¹

Срби из Појатишта, који су имали имања додељена аграрном реформом, лишени су ових имања у току 1942. Исто тако, одузета су имања која су била удаљена од породичних кућа. За све време окупације, Срби мушкарци нису смели излазити из кућа у којима су становали. Сви су зазидали прозоре каменом или циглама, бојећи се ноћних напада, који су били врло чести. Имања у близини кућа су обрађивале жене и деца. Мушкарци су за сваки излазак из својих кућа морали обезбедити чуваре Албанце из истих села. Свако село у коме је било Срба имало је по неколико чувара. Појатиште је сваког од четворице сталних чувара плаћало по 20 до 30 наполеондора месечно. Сваки Србин који би желео да га неки од чувара одведе до најближе вароши или у поље, на имање, морао је да га посебно плати. Обично је за један дан оваквог чувања требало издвојити један албански наполеондор. Сем утврђене плате у новцу, село је било дужно и да храни чуваре. Уједно, село је морало да обавља све пољске послове својих чувара. У Појатишту је у то време остало 15 кућа српских насељеника са Шар-планине.²

У свим селима косињске општине, напади на поједине куће настањене Србима трајали су без икаквог прекида целе 1942. Имања су нападана и због пљачке стоке. У току ове године су отпочеле и паљевине појединих зграда. Прво су запаљене куће Спире Слеччевића, његовог брата Максима Слеччевића и Обрена Шешлије, земљорадника из Влашке Баре. Сви напади и паљевине су дело Албанаца из суседних села. И убиства у косињској општини су настављена током 1942. године. У селу Влашка Бара је у својој кући из пушке убијен Тодор Станковић. После је убијен Митар Поповић, земљорадник из истог села. У Шљивову је убијен Апостол Живковић, земљорадник, такође из пушке. У Косињу су убијена тројица земљорадника староседелаца. Убијен је и Диме Стошић, који је претходно уцењен са сто албанских наполеондора. Њега су отели у забрану у који је пошао да насече дрва. Иако је његова породица положила тражену своту, Стошић је убијен, а сва његова стока је опљачкана. У истом селу је приликом копања кукуруза убијен и неки Витомир, земљорадник. После засеока Шљивово, крајем марта је расељено и село Влашка Бара. У исто време су Срби расељени и из Старог Шљивова и

1 Н. Антонијевић, *н. д.*, 61-63; АЈ, 110, 249-564-567.

2 Н. Антонијевић, *н. д.*, 63-65; АЈ, 110, 249-568-571.

Кошара. И ова села су порушена. У косињској општини су Срби остали да живе само у селима Косињ и Трн. Сви тамошњи Срби су староседеоци. Расељени Срби су са села отишли суза Урошевац, у којем су смештени по приватним кућама и шталама.¹

На дан 27. јуна 1942, у Приштину је званично дошао председник албанске владе Мустафа Круја, који је тог дана на тргу у Приштини одржао говор, у којем је, између осталог, рекао да су Албанци за 25 година у Југославији убијани и пљачкани, а сада се сваком Албанцу указује прилика да ономе ко није за Велику Албанију да куршум у леђа, јер ноћ решава све проблеме. После овог говора, појачан је терор Албанаца према Србима. Тако су Албанци у времену од 27. јуна до 30. јула у Грачаничком срезу убили 21 Србина и тројицу ранили. Толико их није погинуло од слома Југославије до 27. јуна 1942. Осим тога, албанске власти су многе угледне Србе безразложно хапсиле и држале их у затвору дуже времена без икаквог саслушања или пресуде. Неке ухапшене Србе су одводили директно у префектуру, где су их албански жандарми злостављали толико да су неки од задобијених повреда у затвору умрли. Уочи доласка председника албанске владе, 26. јуна, у Приштини је ухапшено 17 угледних Срба. У то време је у селу Крајиште убијен надзорник рудника „Голеш“, заједно са својим сином. Код села Липљана је убијен предузимач Илија Рођеновић, а Милан Савић, студент медицине, тешко је рањен и отпремљен у болницу у Приштину. Такође су убијени Војин и Милан Гуцић, земљорадници из села Добротина. У непосредној близини Приштине, 29. јула је у пољу убијен Александар Мрђеновић, ученик седмог разреда гимназије из Приштине. Он је убијен док је жњео жито као надничар, како би прехранио себе и родитеље. После убиства, Албанци су га ножем преклали. Сахрањен је 31. јула, а на сахрани су били скоро сви Срби из Приштине, што је упало у очи албанским, као и италијанским војним властима. Сахрана је, у ствари, била протест тамошњих Срба против албанских зверстава и пасивног држања власти. После овога, све до 6. августа, није се догодило ниједно убиство Срба. Једино су ухапшена три Србина, избеглице из села Врела.²

У септембру 1942, на путу између Обилића и Приштине, Албанци су наред друма убили земљораднике Петра Јовановића, Јанка Огњеновића Личанина, Сима Матића и Јована Максимовића, староседеоце.

У пролеће 1942. је на излазу из варошице Липљан убијено 17 сељака из села Добротина, који су се враћали својим кућама из пет кило-

1 Н. Антонијевић, *н. д.*, 65-67; АЈ, 110, 249-572-574.

2 Н. Антонијевић, *н. д.*, 77-78; АЈ, 110, 249-654-655.

метара удаљеног Липљана. Како ово, тако су и сва остала убиства вршена искључиво ватреним оружјем и из заседе. Извршавали су их увек Албанци обучени у албанску народну ношњу. Српско становништво се од албанских напада није бранило оружјем, бојећи се да би примена оружаног отпора могла узроковати њихово потпуно истребљење. То је био главни разлог што је наше становништво мирно трпело заиста неподношљив, перманентан терор, који су без икакве милости спроводили Албанци.

Албански цивили су врло често палили српске куће у Липљану, а нарочито у околним селима, што је био начин да присиле Србе на исељење из ових места. Паљевине су постале масовне, па је велики број људи био приморан да напусти своје домове и оде у избеглиштво у друга села или варошице на Косову. Година 1942. је прошла у знаку даљег прогона српског становништва на Косову, које је прошло много горе од Срба у самој Приштини. Осим што су убијали сељаке, Албанци су непрекидно пљачкали села, одводећи стоку и односећи сав тежачки алат и животне намирнице. Италијанске окупаторске власти нису ни покушавале да спрече албански терор. Од српских насеља у Грачаничком срезу, највише су страдала села Суви До, Помазатин (потпуно спаљено), Врело и Коморан. Ова села су била настањена углавном колонистима. Нешто боље су прошла српска насеља старих Косоваца, но само утолико што нису паљена.¹

У селу Лесковчићу је мирно и подношљиво стање трајало све до маја 1942. Почетком маја, догодио се у Лесковчићу први злочин, чија је жртва био Ђорђе Милосављевић, земљорадник, кога су Албанци убили из потаје у близини његове куће. Није се могло установити ко је Ђорђа убио, али је сумња пала на Жељадина Алиловића, домаћег Албанца из Лесковчића. У јулу 1942, некако о вршидби, из заседе су убијена тројица Срба из Лесковчића, браћа Александар, Милан и Божидар Милосављевић, земљорадници. Док су ишли пољским путем на своју њиву, Албанци су пуцали на њих из заседе у кукурузима. Александар је имао 22 године, Милан 16, а Божидар 12. И за ово убиство је сумња пала на Жељадина Алиловића, а починили су га Албанци из Дренице, по Жељадиновом наговору. Поводом ових убиства, албанске власти нису водиле никакву истрагу, а Срби уопште нису смели да се коме пожале, нити да пред властима осумњиче споменутога Жељадина Алиловића.²

Хапшења Срба у Липљану и околини узела су нарочитог маха у

1 Н. Антонијевић, *н. д.*, 101-104; АЈ, 110, 249-690-693.

2 Н. Антонијевић, *н. д.*, 104-105; АЈ, 110, 249-694-695.

току 1942. године. Ухапшеници су најчешће одвођени у жандармеријску станицу или општинску зграду, где су премлаћивани.

У току 1942, интернирано је више Срба у Албанију: Никола Вујићић, општински чиновник, Павле Павловић, учитељ, Душан Јовановић, капетан југословенске војске, Младен Марковић, инжењерски официр, Петар Јовановић, земљорадник, Витко Јовановић, земљорадник, Стојан Јовановић, земљорадник, Јордан Јовановић, земљорадник, Мира Благојевић, земљорадник, Василије Грбић, обућар, Новица Дејановић, студент, Љубо Шотра, ученик учитељске школе, сви из Липљана. Они су одведени најпре у Приштину, а одатле транспортовани за Порто Романо, концентрациони логор крај Драча. После капитулације Италије у септембру 1943, сви ови интернирци су се вратили својим кућама, осим Душана Јовановића, официра, који је и даље остао у логору у Албанији.¹

Марта 1942, један већи албански одред, праћен одредом италијанске војске, упао је у Суви До тражећи оружје. Покупили су све мушкарце из села и потерали их за Липљан. За колоном гоњеном од Албанаца и Италијана, пошле су жене и деца похватањих људи, које су Албанци из пратње тукли кундацима и пушчаним цевима. Док је вршен претрес не би ли се нашло скривено оружје, сви мушкарци су држани на окупу под стражом крај села. На стражи су били италијански војници, а Албанци су ишли у претресе по селима. У току претреса је нађена само једна ловачка пушка. Пошто је резултат претреса био ништаван, а уз то је Србима изнуђена већа свота новца, пуштени су на слободу, а Албанци и Италијани су напустили село. Бојећи се појединачних напада или упада мањих група наоружаних албанских бандита, Срби су у току 1942. у Сувом Долу организовали оружани отпор. Око села су били ископани ровови, које су снабдели свиме што је потребно за одбрану. Срби су у Сувом Долу бранили не само своје породице, већ и велики број породица које су бежале из других српских насеља на Косову, мање компактних и удаљенијих.²

Албанске извршне власти у Пећи су у току јесени 1942. без икаквог судског испитивања стрелјале, између осталих: Блажа Чејовића, трговца, Лазара Јовановића, учитеља, Миљка Божовића, трговца, Живка Гашића, кафеџију, све из Пећи. Овом приликом је у самој Пећи убијено око 25 Срба, а у околини још већи број. За злостављање становника Пећи и околине коришћен је изговор да они припадају четничким, односно партизанским организацијама. Раде Савељић је нападан од по-

1 Н. Антонијевић, *н. д.*, 110-112 ; *AJ*, 110, 249-702-704.

2 Н. Антонијевић, *н. д.*, 112-114; *AJ*, 110, 249-705-708.

четка албанске владавине у Метохији зато што је, у циљу заштите српског становништва, заједно са Михајлом Милошевићем, свештеником из Пећи, Лазаром Јовановићем, учитељем, који је убијен 13. новембра 1942, и Миљаном Никићем, пензионером, који је интерниран у Италију, још од марта 1942. упућивао представке албанским и српским властима. Представке су биле упућене вице-краљу Албаније, цивилном комесару за Стругу, Дебар и Косово, локалним италијанским војним властима и, најзад, српској влади у Београду. Ниједна представка није уродила плодом, јер се албански терор за све време одржавао. Једино би, можда, да није било италијанске војске, он примио још веће размере него што их је иначе имао.¹

У селу Дрснику су Албанци једне вечери убили Марка Стевића у његовој кући. Село Воћник је имало само осам српских домова. Око овог засеока се налазе искључиво албанска насеља. У самом Воћнику, Албанци су током 1942. убили Глигорија Јоксимовића и Вукомана Мартиновића. Првог су убили у шуми, а другог код његове куће.²

Првог и другог дана Ускрса 1942, италијански војници су блокирали све квартове у Пећи уз помоћ Албанаца, које су Италијани наоружали. У та два дана је извршено масовно хапшење Срба у Пећи. Међу ухапшенима је био и велики број жена. Рачуна се да су Италијани том приликом ухапсили око 200 Срба. Ухапшене су само једну ноћ држали у једној кафани у Пећи, а следећег дана су их утоварили у камионе и отпремили за Албанију, у интернацију у логор Преза код Тиране.³

Такође је основана и организација „Црна рука“, којој је циљ био истребљење Срба оружаним путем. Основали су је Џеват-бег Махмудбеговић, Павле Јумези, бивши југословенски учитељ, Мухарем Митровица и Шабан Башић, сви из Пећи. Ова банда је почела убијати појединачно и том приликом су погинули: Димитрије Инојчић, кафеџија из Пећи, Лазар Јовановић, учитељ из Пећи, Живко Гашић, кафеџија из Пећи, Миљко Божовић, трговац из Пећи, Блажо Ћејовић, шофер из Пећи и још неки. Убиства су извршена усред бела дана у самој вароши, из ватреног оружја, а било је случајева да су људе одводили, а да су их доцније налазили убијене. Албанци су 22. марта 1942. упали у кућу Радисава Видића, кога су пушком убили заједно са кћерком Видосавом. Исте године је патрола Албанаца пресрела на улици и претукла Илију Станишића, старца од 70 година, који је под батинама издахнуо. Душана Вукчевића из Пећи

1 Н. Антонијевић, *н. д.*, 135-141; АЈ, 110, 250-130-134 и 250-137-139.

2 Н. Антонијевић, *н. д.*, 142-144; АЈ, 110, 250-140-142.

3 Н. Антонијевић, *н. д.*, 144-146; АЈ, 110, 250-158-160.

су Албанци убили пушком из заседе док је радио на земљи. Николу Чаровића су, наочиглед целе његове породице, извели из куће и пушчаним метком усмртили на самом прагу куће.¹

Исмаил Смаил Бафти-Горани, Албанац, срески начелник у Урошевцу, у 1942. години је починио следеће злочине:² У селу Влашка Бара је током јесени убио Тодора Станковића и Митра Поповића, опљачкао им имовину, куће спалио, а фамилије протерао. У селу Бибе је крајем године убио Илију Савића, имовину му опљачкао и кућу спалио. У Урошевцу је крајем године, у свом затвору, убио претходно ухапшене Владу Миленића и Благоја Буву, пошто их је прво зверски мучио. Измасакирани леш Миленића избацио је кроз прозор затвора на улицу. На лешу се видело да су убијеном почупани бркови и одсечене уши. У селу Косињу је убио пет лица, од којих су идентификовани Витомир Н. и Димо Стошић, кога је претходно ухапсио па фамилију уценио „откупом“ од 100 наполеондора (100 до 180 хиљада динара). Када је фамилија учену исплатила, ухапшеника је ипак убио и целу му имовину опљачкао. У селу Шљивово је убио Апостола Живковића, опљачкао му имовину и запалио кућу.³

1 Н. Антонијевић, н. д., 158-159; АЈ, 110, 622-384-387.

2 Н. Антонијевић, н. д., 194-196; АЈ, 110, Ф бр. 22412, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, злочинац: Исмаил /Смаил/ Бафти-Горани, Шиптар, срески начелник у Урошевцу; командант фашистичких војно-полицијских трупа у срезу; руководилац балиста у срезу; председник општине у Штимљу; посланик скупштине у Тирани, родом из села Давидовце, општина Штимље, срез Урошевац. Као срески начелник у Урошевцу, сагласно одлукама Косовског комитета, он је 1941. организовао своје оружане банде и помоћу њих убијао и хапсио, мучио, уцењивао и пљачкао становништво нешиптарске народности, а нарочито грађане у тај срез досељене од 1912. године. „Из његових злочиначких метода за мучење и убијање наводимо: набијање игала и клинаца под нокте у безброј случајева; провлачење жице кроз зглобове на рукама иза шаке /у Урошевцу септембра 1941/; стављање жара на трбух и груди жртва /Нови Мираш у јесен 1941/; чупање бркова, вађење очију и сечење ушију /у затвору у Урошевцу почетком 1943/; чупање и одсецање полних органа /Грболе, фебруара 1943. и у Урошевцу почетком исте године/; чупање ногу из бедара /Грболе фебруара 1943/; батинање моткама, корбачима, џаковима песка и цевима од пушака, стављање врућих јаја под пазухе, сасецање жртва на комаде секирама итд.“ Истовремено је био и један од руководићих чланова Косовског комитета, оснивач и руководилац среске организације балиста. Он је спроводио злочиначке планове и одлуке: потпуно уништење свих насељеника у срезу, било кроз покоље, пљачке и паљевине, било принудним расељавањем. Починио је колективне злочине пљачке, паљевине и рушења, принудног расељавања становништва села: Бабуи, Рабовци, Грболе, Нови Мираш, Бабљак, Појатиште, Сазлија, Папаз, Неродимље, Помазатин, Борош село, Дугањево, Плешина и др. На та села послао је, или је сам предводио, оружане банде које су опљачкале сву имовину жртва, затим попалиле и порушиле зграде, исекле воћњаке, затрпале бунаре, а у неким местима порушиле и гробља, а све то касније преорале.”

3 Н. Антонијевић, н. д., 194-196; АЈ, ДК-110, Ф бр. 22412, Одлука о утврђивању

Према извештају пароха лапљеселског, у 1942. години су страдали Срби: Живојин А. Здравковић, земљорадник из Лапљег села, општина Грачаничка, убијен пушком на својој њиви близу Лапљег села 27. јула; Гаврило Денић; Живка, удова Михајла Јовановића; Петар Галић; Живко П. Галић и Јордан С. Галић, сви из села Угљара општине Обилићске, убијени пушком на месту званом „Стара Река“, на путу Угљаре–Приштина, дана 10. септембра, враћајући се пијачним даном из Приштине; Јован Миковић, земљорадник из села Косова Поља, општине Обилићске, убијен је пушком близу села Косова Поља дана 25. септембра; Илија Јовановић, индустријалац из села Горњег Добрева, општине Голешке, убијен је пушком ноћу пред својом кућом, 14. децембра, да би неометано узели његов моторни млин у селу Горњем Добреву.¹

Интернирање српског народа у логоре и затворе у Старој Албанији и у Италији отпочело је марта 1942. године. Разлог интернирању био је тај што је српски народ почео да бежи у шуму у групама и повезивао се са одредима партизана и четника. Италијани су интернирали прво официре и подофицире бивше југословенске војске, како активне тако и резервне, и одвели их у Италију. Неколико Срба је страдало у овим логорима. Том приликом је из парохије лапљеселске ухапшено четири лица из села Горњег Добрева, општине Голешке, и осам лица из Косова Поља, општине Обилићске. Из других села није било ухапшено ниједно лице. После капитулације Италије, Немци су окупирали и Нову и Стару Албанију, и сада су настала већа гоњења и страдања српског народа.²

Према извештају пароха голешког, у 1942. години су страдали Срби: Матија Вучетић, земљорадник из села Врела, убијен 5. марта код села Добрање; Милан Доковић, писар општине голешке, убијен 30. маја у селу Медвеце; Михајло Керкез, земљорадник из села Врела, убијен 7. јула близу села Батуса; Лазар Амановић, земљорадник из села Врела, убијен 7. јула близу села Батуса; Миле Совиљ, земљорадник из села Врела, убијен 7. јула близу села Батуса; Стеван Шашић, земљорадник

злочина окупатора и њихових помагача, злочинац: Исмаил /Смаил/ Бафти-Горани.

1 *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку, Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Грачаница–Београд 2008, 69-79 (у даљем тексту: *Шиптарски геноцид над Србима...*); „Српску православну парохију Лапље-селску у срезу Грачаничком сачињавају села: Лапље-село и Чаглавица, општине Грачаничке, Преоце и Горње Добрево, општине Голешке; Угљаре, Бресје и Косово-поље, општине Обилићске.“

2 *Шиптарски геноцид над Србима...*, 69-79.

из села Луга, убијен 7. јула близу села Батуса; Серафим Станковић, земљорадник из села Белаћевца, убијен 23. августа код своје куће; Радован Вујачић, земљорадник из села Медвеце, убијен 23. августа код куће; Сава Чолић, домаћица из Магуре, убијена 15. децембра на путу код Потуровца; Душан Блануша из Чучуљаге, убијен 21. децембра на путу код Потуровца; Никола Цветковић, земљорадник из села Чучуљаге, убијен 21. децембра на путу код Потуровца.¹

Према извештају пароха грачаничког, у 1942. години су убијени Срби: у селу Грачаници је убијен Троја Јанићијевић од стране милиције албанске; у селу Ново Село, општина Грачаничка, 19. јула је убијен Благоје Нићић од стране Алије Зејнуловића из села Мрамора; у селима Сливово, Драговац и Лабљане, општина Сливовачка (пре рата Грачаничка), 12. марта је убијен Ђорђе Перић; а 29. новембра је убијена Ценка, жена Витка Станковића, која је била у другом стању. Обоје су убијени од стране Албанаца.²

Према извештају пароха сочаничког, 8. јула 1942. је у својој ливади, на месту званом „Селиште“, убијен Филимон Радосављевић из Сочанице од стране Албанаца.³

Према извештају архијерејског намесништва у Призрену, 22/9. јула 1942. је од Албанаца убијен Риста Мармаровић, земљорадник из Белог Поља.⁴

Према извештају свештеника из Велике Хоче, Срби су 1942. године страдали и у овој парохији. Од Албанаца су погинули: Илија Чукарић, земљорадник, Љубомир Маврић, земљорадник, на путу за виноград, Никола Лукић, Призрен.⁵

Према извештају свештеника за село Сибовац, општина Прилушка, срез Вучитрнски, у 1942. је страдао Никола Грујић, који је 22. априла погинуо од стране Албанаца код своје куће.⁶

Према извештају за село Главотину, општина Прилушка, срез Вучитрнски, Влада Станимировић је 10. септембра погинуо код своје куће од стране Албанаца.⁷

Према извештају парохије косовскомитровачке, у 1942. години

1 *Исто*, 82-85.

2 *Исто*, 89-93.

3 *Исто*, 108-113.

4 *Исто*, 116-118.

5 *Исто*, 122-124.

6 *Исто*, 128.

7 *Исто*, 129.

су страдали Срби: Милун Мицовић, Милан Малешаић и Јован Жарковић, сви убијени од Албанаца.¹

Према извештају парохије звечанске, 1942. су страдали: Милован Богосављевић из села Врбница, Владо Вујисић из села Шипоља, Саво Симић и Цветко Петронијевић из села Сувач. Било је дана, нарочито од октобра 1941. године до фебруара 1942, да се није смело нигде ићи ван града, па је народ сахрањиван без свештеника.²

Албански полицајци су 1942. користили православну цркву у Истоку као затвор за ухапшене Србе.³

Приликом хапшења талаца, често су хапшени и православни свештеници. У Косовској Митровици је 23. новембра 1942. утамничено 30 талаца, међу којима је било шест православних свештеника.⁴

Страдање Срба у терору албанских квислинга на Косову и Метохији настављено је и после 1941. године, прве ратне године, током које су на удару били углавном колонисти и насељеници (учесници балканских и Првог светског рата). Друге ратне године (1942.) интезивирано је и убијање Срба староседелаца. Албанским оружаним формацијама је циљ био чишћење што већих делова територије Косова и Метохије, посебно оних крајева у којима су српска насеља била компактна, али су била у албанском окружењу, па је самим тим њихова одбрана била отежана, посебно због бројности и добре наоружаности албанских квислинга, који су углавном уживали пуну подршку окупатора, или су бар могли да рачунају на њихово нереаговање и нечињење. Последица таквог понашања окупатора је била, у готово свим случајевима извршених злочина, неоткривање и некажњавање албанских злочинаца.

1 Исто, 135-137.

2 Исто, 138-140.

3 „Страдање Срба Косова и Метохије током 1941-45. године“, у, *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, Београд 2003, 39-41.

4 „Страдање Срба Косова и Метохије током 1941-45. године“, у, *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, Београд 2003, 39-41; Кроз косовскомитровачки затвор је прошло 14 свештеника. Међу 30 талаца, свештеници су били: Анђелко Шопић, Стојан Гвоздић, Бојко Цветковић, Владимир Поповић, Јеротије Чековић и Момчило Нешић. Свештенике у овом затвору су често пребијали албански жандарми под командом Хусеина Грдовција. Дешавало се чак и да су жандарми јахали свештенике.

ПРИЛОГ

Спискови убијених Срба у 1942. години према подацима Обласне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Косово и Метохију (Архив Србије, Београд; Архив Косова и Метохије, Приштина), који су публиковани у часопису Архива Србије „Архивски преглед“

Убиства, 1942. година, пријаве бр. 1421-1708 (од тога 54 убиства)¹

Вукоје Антић, из Жача, обешен у шуми септембра 1942, злочинац: Мираш Бардок из Ђураковца, Бр. И 1836/46

Крсто Арсенијевић, из Белог поља, убијен у јесен 1942, злочинци: Истреф Жуга, Нимон и Реџеп Демир из Раушића, са четири непозната саучесника, Бр. И 1602/46

Михаило Арсенијевић, из Белог поља, убијен у јесен 1942, злочинци: Истреф Жуга, Нимон и Реџеп Демир из Раушића, са четири непозната саучесника, Бр. И 1602/46

Милош Ашанин, из Синаје, убијен маја 1942, злочинац: Таир Суља из Доњег Истока, Бр. И 1774/46

Перо Ашанин, из Љевоше, убијен „око Св. Тројице 1942“, злочинци: Зејнел Јусуф, Мустафа Саит и Шабан Хама, сви из Малог Штупеља, Бр. И 492/46

Радун Бековић, из Доњег Драгољевца, „убијен из пушке 1942“, злочинац: Суљо Керела, Бр. И 1878/46

Грана Белошевић, из Црколеза, нападнута 13. јануара 1942, стара 17 година, умрла од последица после годину дана, злочинци: Суљо Јашаревић из Црколеза, Бајрам Рама и Реџеп Рама из Сувог грла, Бр. И.../46

Миљко Божовић, убијен крајем 1942, злочинац: Шабан Баша из Пећи, Бр. И 2362/46

Глигор Бојовић, из Пећи, убијен 13. априла 1942, злочинац: Маљ Јусуф из Затре, Бр. И 1632/46

Перко Брајковић, из Белог поља, убијен из пушке, злочинац: Маљ Нурићи из Белог Поља, Бр. И 1892/46

Петко Брајковић, из Белог поља, убијен 5. марта 1942, злочинци: Али Ба-

¹ Јован Пејин, „Страдање Срба у Метохији 1941-1944“, *Архивски преглед*, Београд 1994; Обласна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Архив Косова и Метохије, Приштина; окрузи: Пећ, Ђаковица, Исток, Списак страдалих Срба 1941-1944. године у Метохији, убијени, злостављани и прогнани.

ша, Одлука бр. 85, и Али Беко Нуовић из Сушице, Бр. И 589/46
Јован Бурић, из Витомирице, убијен јула 1942, злочинац: Хаџи Авдуљ из Новог села, Бр. И 2572/46 и Бр. И 2667/466
Видосава Видић, из Пећи, удата Тишковић, убијена заједно са оцем 23. марта 1942, злочинци: Цуф Сокољ и Маљ Морина, са двојицом саучесника, сви из Пећи, Бр. И 179/46
Радисав Видић, из Пећи, убијен 23. марта 1942, злочинци: Цуф Сокољ и Маљ Морина, са двојицом саучесника, сви из Пећи, Бр. И 179/46
Невенка Вујиновић, из Истока, убијена заједно са мајком Анђом Јанковић децембра 1942, злочинци: Реџеп Бајрам, Кадри Кећа и Таљ Куртеш из Истока, Одлука Бр. 8, Бр. И 756/46 и Бр. И 65/46
Радосав Гајић, из Црколеза, убијен априла 1942, злочинац: Ајет Авдуљ из Ракоша, Бр. И 303/46
Живко Гашић, из Пећи, масакриран у затвору новембра 1942, злочинац: Комарица Мет из Пећи, Бр. И 1637/46
Милован Докић, из Гораждевца, убијен 5. јуна 1942, злочинац: Али Риза из Добродола, Бр. И 1586/46
Недељко Ђорић, из Доњег Драгољевца, убијен 1942, злочинац: Шабан Фека Лабовић из Доњег Истока, Бр. И 479/46
Милица Зарић, из Љубожде, покушај силовања и убиство, злочинац: Реџеп Таировић из Црнца, Бр. И 1995/46
Лазар Ивановић, из Дубраве, убијен 10. јула 1942, злочинци: Кадри Кећо, Рамо Нухајдиновић из Истока, Бр. И 756/46, и Укшин Бљакић из Горњег Истока, Бр. И 1819/46
Анђа Јанковић, из Истока, убијена децембра 1942, злочинци: Куртеш Таљ из Доњег Истока, Кадри Кећа и Бајрам Реџа из Црнца, Одлука бр. 88, Бр. И 756/46, и Незир Аџовић из Доњег Истока, Бр. И 65/46
... Јеремић, из Гораждевца, малтретиран ричинусом, умро од последица 1942, Бр. И 834/46
Вука Јокић, из Новог села, отета децембра 1942. Децембра 1943. прогнана са поседа, а 28. јула 1944. убијена са двоје деце у селу Велика. Муж Петар убијен августа 1941, злочинци: Шабан и Реџо Хајдар из Радовца, Бр. 1792/46 (четири жртве)
Перко Килибарда, из Србобрана, дете, заклан, злочинац: Сејдија Суљевић из Беговог Лукавца, Бр. И 8/46
Андреја Кривокапић, из Ракоша, убијен 11. септембра 1942, злочинци: Салих Азем (овић) из Жакова и Реџеп Зенун из Сушице, Бр. И 2522/46 и Бр. И 1815/46
Милован Лалић, из Јошанице, убијен и опљачкан 1942, злочинац: Јусуф

Браим из Јошанице, Бр. И 841/46

Антоније Лукачевић, из Црколеза, убијен из заседе 1942, злочинац: Смаил Азем из Падалишта, Бр. И 1903/46

Радомир Лукачевић, из Црколеза, убијен из заседе 1942, злочинац: Смаил Азем из Падалишта, Бр. И 1903/46

Васо Мартиновић, из Душкаја, убијен 30. августа 1942, злочинци: Таљ Куртеш из Душкаја, са тројицом саучесника, Бр. И 1855/46 и види Бр. И 2814/46

Мило Мартиновић, из Пећи, убијен 31. јануара 1942. после мучења од непознатих Шиптара, Бр. И 1631/46

Саво Мартиновић, из Пећи, опљачкан и претучен на смрт 20. јануара 1942, злочинци: Тараковић Вебија и Рамо из Пећи, Одлука бр. 82

Ђоко Мијатовић, из Ромуна (Дреница), убијен 17. марта 1942. у Пећи, злочинци: Шиптари, Бр. И 1626/46

Радован Милосављевић, из Црног луга, убијен 1942. Син Гаврило убијен 1941, Бр. И 227/46

Милош Мирковић, из Сврхе, убијен августа 1942. злочинци: Ук Мамут и Имер Весел из Љутоглаве, Бр. И 1606/46

Димитрије Мисирлић, из Штупеља, убијен из пушке, злочинац: Итулаловић Шабан из Штупеља, Бр. И 1917/46 и Бр. И 761/46

Станиша Никачевић, из Прекала, убијен из пушке, злочинац: Маљ Имер из Грабовца, Бр. И 2009/46

Глигорије Остојић, из Жача, пребијен на смрт 16. октобра 1942, злочинац: Аслан Бећир из Жача, Бр. И 1817/46

Перо Пашић, из Крњина, убијен 3. августа 1942, претходно у нападу на кућу око Светог Саве исте године био рањен, злочинац: Шабан Дема из Крњина, Бр. И 1807/46

Микета Питулић, из Коврага, убијен октобра 1942, злочинци: Бајрам Реџеп Мурсеновић и Укшин Рам Исеновић из Истока, Бр. И 237/46

Мирко Поповић, из Пећи, денунциран и стрељан 1942, Бр. И 2814/46

Ивко Пумпаловић, из Синаје, убијен новембра 1942, злочинац: Бајро Реџеп Мурселовић из Истока, Бр. И 57/46

Радосав Пумпаловић, из Синаје, убијен из пушке, злочинац: Суљ Бајрам Аљушевић из Белог Поља, Бр. И 1952/46

Богдан Радоњић, из Ракоша, убијен 8. септембра 1942, злочинац: Селим Азем (овић) из Жакова и Реџеп Зејнел из Сушице, Бр. И 1815/46 и 2522/46

Сретко Ра(ј)ичић, из Драгољевца, убијен из пушке 16. априла 1942, злочинци: Нимон Исеновић, Бр. И 1889/46, Садрија Исеновић, Бр. И

1890/46, Шабан Фаик Лабовић, организатор банде разбојника и пљачкаша, Бр. И 78/46 и Салија Лабовић, Бр. И 1786/46, види и Бр. И 79/46 Столе Седларевић, из Драгољевца, убијен из пушке, злочинац: Исеновић Рустем из Драгољевца, Бр. И 1920/46

Василије Тијанић, из Црколеза, убијен 15. јуна 1942, злочинац: Рустем Балић из Црколеза, Бр. И 233/46

Владислав Тијанић, из Црколеза, убијен 15. јуна 1942, злочинац: Рустем Балић из Црколеза, Бр. И 233/46

Роса Тијанић, из Црколеза, нападана у више наврата од 7. јануара до марта 1942, од повреда умрла, злочинци: Суљо Јашаревић, Арслан Бећир и Јусуф Бољетинац, Бр. И 236/46

Блажо Чејовић, из Пећи, убијен 15. октобра 1942, злочинци: Али Бећир Муцуља и Садик Ибиш из Пећи, Бр. И 583/46

Никола Чичаревић, из Црног врха, убијен 1. августа 1942, злочинац: Сани Беголи из Пећи, са саучесницима, Бр. И 2375/46

Данило Шапић, из Сувог грла, рањен па убијен 10. децембра 1942, злочинци: Бећировић Аслан, Јусуфовић Ђерим и Зумбер Азир из Мечића, Бр. И 871/46

Раденко Шарковић, из Видање, убијен октобра 1942, злочинац: Зеф Деда из Меје, Бр. И 941/46

Новица Шурбатовић, из Витомирице, убијен 21. августа 1942, злочинац: Бињак Алија, Бр. И 2327/46

Убиства, 1942. година, пријаве бр. 583-910 (од тога 47 убистава)¹

Алекса Андрејевић, из Сушице, убијен, тело измасакирано, 2. фебруара на Ветернику, злочинац: Исуф Рашит, вулнетар из Мрамора, Бр. И. 1328/46

Душан Блануша, из Вршеваца, убијен, злочинци: албанска фашистичка жандармерија из Потуроваца, Бр. И 1647/46

Андрија Булајић, из Кривова, заклан у општинском подруму у Обилићу, злочинац: Зенел Ада, албански жандарм из Аде, Бр. И 3009/46

Радован Вујичић, из Врела, убијен из пушке, 29. маја у Медвецу, злочинци: Амет Дани, вулнетар из Русиновца, са саучесницима, Бр. И 1915 Живко Галић, из Угљара, убијен на месту званом Стара река, злочинци:

¹ „Страдање Срба на Косову, Малом Косову и Сиринићкој жупи 1941-1944. година“, *Архивски преглед*, посебно издање, Београд 1999; Обласна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Архив Косова и Метохије, Приштина; за општине: Приштина, Подујево, Обилић, Косово Поље, Глоговац, Липљан, Штимље, Урошевац, Штрпце, Качаник.

непознати вулнетари, Бр. И 1089/46

Петар Галић, из Угљара, убијен на месту званом Стара река, злочинци: непознати вулнетари, Бр. И 1088/46

Веселин Дабић, из Топличана, убијен, злочинци: Рамон Бислими, са саучесницима, Бр. И 1025/46

Гаврило Денић, из Угљара, убијен августа, на месту званом Стара река, злочинци: непознати вулнетари, Бр. И 416/46

Жива Динић, из Топличана, убијен из пушке, злочинци: Јашар Дестани, Зенељ Демири и Салија Калач, Бр. И 1030/46

Милан Доковић, из Медвеца, убијен 29. маја у Медвецу, злочинци: Амет Дани из Русиновца, са саучесницима, Бр. И 1460/46

Ђуро Дошен, из Лесковчића, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок и Идриз Саловић, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3016/46

Милован Дошљак, из Крушевца, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок и Идриз Саловић, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3010/46

Гојко Ђерисило, из Раховице, убијен из пушке 5. септембра, злочинци: непознати вулнетари, Бр. И 405/46

Младен Ђорђевић, из Драговца, убијен из пушке 28. фебруара у Понешу, злочинци: албанска фашистичка жандармерија, Бр. И 636/46

Лазар Илић, из Обилића, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок, Идриз Саловић и Реџеп Расим, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3002/46

Љубо Илић, из Обилића, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок, Идриз Саловић и Реџеп Расим, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3004/46

Вукота Јанковић, из Лесковчића, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок, Идриз Саловић и Реџеп Расим, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3003/46

Петар Јовановић, из Крушевца, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок, Идриз Саловић и Реџеп Расим, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3008/46

Стојан Костић, из Гребна, убијен из пушке, злочинац: Имер Ајет из Гребна, Бр. И 55/46

Крсто Лалић, из Топличана, убијен из пушке, злочинац: Ибуш Аметовић из Топличана, Бр. И 1404/46

Роса Леро, из Грацка, убијен јој је муж, злочинци: непознати вулнетари, Бр. И 845/46

Симо Матић, из Крушевца, код Обилића, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок, Идриз Саловић и Реџеп Расим, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3010/46

Велибор Миленковић, из Словиња, убијен на путу Словиње–Приштина, злочинци: Рама Рахмани, са саучесницима, Бр. И 1327/46

Александар Милосављевић, из Лесковчића, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок, Идриз Саловић и Реџеп Расим, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3001/46

Богдан Милосављевић, из Лесковчића, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок, Идриз Саловић и Реџеп Расим, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3000/46

Божидар Милосављевић, из Лесковчића, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок, Идриз Саловић и Реџеп Расим, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3005/46

Душан Милосављевић, из Лесковчића, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок, Идриз Саловић и Реџеп Расим, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3111/46

Ђорђе Милосављевић, из Лесковчића, убијен, злочинац: Зејнел Џељдин из Лесковчића, Бр. И 1401/46

Сенто Милосављевић, из Лесковчића, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок, Идриз Саловић и Реџеп Расим, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3013/46

Митар Мирковић, из Приштине, убијен, злочинци: италијански карабинери из Обилића, Бр. И 1353/46

Дамјан Младеновић, из Сушице, убијен из пушке, злочинци: непознати вулнетари, Бр. И 516/46

Србислав Младеновић, из Лесковчића, убијен, злочинци: Селмо Алијевић, Зенел Ада, Алија Маљок, Идриз Саловић и Реџеп Расим, албански жандарми општине обилићке, Бр. И 3012/46

Александар Мрдаковић, из Приштине, убијен из пушке јула месеца у Девет Југовића, злочинци: Рамадан Амет из Брњице, са саучесницима, Бр. И 2043/46

Раде Нинић, из Златара, убијен из пушке 20. јуна на својој ливади, злочинци: Шефкија Реџеп из Мрамора, са саучесницима, Бр. И 1347/46

Глигорије Перенић, из Добротина, убијен из пушке октобра месеца, злочинци: непознати вулнетари, Бр. И 1339/46

Благоје Поповић, из Гребна, убијен из пушке јуна месеца, злочинци: Таир Суља, Азир Рамон и Шабан Идриз, сви из Гребна, Бр. И 59/46

Ђорђе Рајковић, из Мужичана, убијен, злочинац: Исен Фетахов из Му-

жичана, Бр. И 94/46

Илија Рођеновић, из Старог Грацка, убијен из заседе, злочинци: непознати вулнетари, Бр. И 1041/46

Илија Савић, из Бибе, убијен из пушке, злочинци: Шећа Зејнуловић из Бибе, са саучесницима, Бр. И 50/46

Цвеја Стаменковић, из Штимља, убијен из пушке у својој воденици, злочинци: Амет Шулова из Штимља, са саучесницима, Бр. И 71/46

Јован Станковић, из Девет Југовића, убијен, злочинци: Таир Шаћири из Којловице, са саучесницима, Бр. И 99/46

Тодор Станковић, из Лашкобара, убијен из пушке, злочинци: Хајдар-бег из Призрена, са саучесницима, Бр. И 2484/46

Младен Стевановић, из Туручице, убијен, злочинац: Абаз Саит из Туручице, Бр. И 141/46

Јефто Столић, из Косина, убијен из пушке у забрану званом Луг, злочинци: Рамоновић Селим из Језерца, са саучесницима, Бр. И 1013/46

Љубица Чолић, из Велике Добрање, убијена из пушке новембра месеца код Чучуљаге, злочинац: Шефкија Јашаревић из Мале Добрање, Бр. И 1007/46

Благоје Филић, из Смолуше, убијен децембра месеца у својој кући, злочинци: непознати вулнетари, Бр. И 156/46

Милорад Филић из Смолуше, убијен децембра месеца у кући свога оца у Смолуши, злочинци: непознати вулнетари, Бр. И 155/46

Резиме

Текст о ратним злочинима на Косову и Метохији 1942. године садржи чињенице које се налазе у историјским изворима, који се чувају у архивских фондовима српских архива (државних и црквених). Из архивске грађе о страдању Срба друге ратне године на подручју Косова и Метохије током окупације у Другом светском рату (која је трајала од априла 1941. до новембра 1944.), сазнајемо бројне информације. Подаци о убијеним Србима се састоје од следећих категорија: име и презиме жртве, место пребивалишта, место страдања, датум страдања, име и презиме злочинца, околности и начин страдања. Анализирани документи не омогућују нужно увид у све податке о свим поменутих категоријама страдања, а за неке од категорија су понекад непотпуни или неодређени. Мишљења смо да, имајући у виду историјску вредност и релевантност извора који се чувају у фондовима Архива Југославије, Архиву Србије, Архиву Косова и Метохије и Архиву Рашко-призренске и косовско-метохијске епархије СПЦ, они могу ипак да у знатној мери пруже прилично поуздана сазнања о страдању српског становништва на Косову и Метохији.

Извори и литература

Јован Пејин, „Страдање Срба у Метохији 1941-1944“, Архивски преглед, Београд 1994.

„Страдање Срба на Косову, Малом Косову и Сиринићкој жупи 1941-1944. година“, Архивски преглед, посебно издање, Београд 1999.

Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату, Документа*, Друго измењено и допуњено издање, Београд 2009.

Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку, Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, Грачаница–Београд 2008 (уредник издања Славица Радомировић)

Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, Београд 2003.

Дарко ЖАРИЋ

Народни музеј Топлице у Прокупљу

ТОПЛИЧАНИ У КОНЦЕНТРАЦИОНИМ ЛОГОРИМА У НОРВЕШКОЈ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: У раду је дат списак заточеника из Топлице у нацистичким логорима у Норвешкој, њихов одлазак у логоре и опис тих логора, приказ живота логораша, списак Норвежана који су помагали логорашима, бекство логораша у Шведску, рад југословенско-норвешког друштва и споменици подигнути убијеним логорашима. Рад је настао првенствено на основу примарних извора, односно необјављених сећања логораша, докумената, као и новинских чланака о заточеницима из Топлице у нацистичким логорима у Норвешкој.

Кључне речи: Топлица, Норвешка, Норвежани, Прокупље, логораша, логори, интернирци, нацисти, убијени.

Немачки нацистички режим је у „политичке логоре“ Матхаузен, у Аустрији, и у 23 логора у Норвешкој (логори које су сами логорашаи направили), слао и Топличане, да раде и да тамо умру од глади, исцрпљености и напорног рада.

„Нисмо ратни заробљеници, ни цивилни робијаши. Постали смо хефтлинзи – бесправна лица, бројеви. Сподобе без икаквих права,“ каже Драгољуб Х. Поповић, логораш из Матхаузена, рођен у Прокупљу, бивши дугогодишњи директор Музеја у Прокупљу. Да, за немачке војнике су они били само бројеви и ништа више. За њих они нису били људи са именом и презименом. Само бројеви, бројеви који треба да раде и да умру. До пре две и по године, Драгољуб је био у животу и ми смо слушали његове кратке приче из логора, које је ретко и причао. Приче о мучењу, патњи и смрти. Временом, он их је избацио из свог сећања, али ми не смемо. Не смемо, због милиона оних који су убијени у логорима. Чији се живот кретао по ивици између живота и смрти. Немачки нацисти су

више ценили животиње, њих су и хранили, а логорашима су давали само онолико колико им треба да полако умиру радећи за њих. На стотине их је умирало сваког дана. Говорећи о депортирцима, један нацистички шеф страже је рекао једном норвешком нацисти: „Има две врсте људи – људских индивидуа. Ми смо људи, а заробљеници су животиње и према њима се мора поступати сходно томе.“ То је био званичан став тадашње немачке владе према свим логорашима.

Нацистички концентрациони логори у Норвешкој

Норвешка је најдужа и најужа од свих европских земаља и чини северозападну границу Европе, а пружа се од 58⁰ до 71⁰ северне географске ширине, па је тако најсевернија земља света. Више од трећине земље лежи северно од Поларног круга.

Концентрациони или сабирни логор је врста затвора у којем се затвореници налазе у притвору најчешће без појединачног судског процеса, а који је створен за припаднике појединих етничких или религијских група, политичке противнике, цивиле или било коју групу људи.

Немачки окупатор је из југословенских логора (Сајмиште, Јасеновац, Градишка, логор на Бањици, логор на Црвеном крсту у Нишу, логор код Шапца) интернирао у логоре у Норвешкој 4.109 Југословена и четворо Пољака, који су били ухапшени на територији Југославије. Од укупног броја депортираца, око 60% је било млађих од 25 година.

Ослобођење је у овим логорима дочекало 1.500 Југословена, а страдало их је 57,7% (у логорима у северној Норвешкој 65,8%, а у средњој 24,9%). Проценат смртности у појединим логорима био је: Бејсфјур 89,4% (за само четири месеца), Карашок 78,5%, Усен 88,9%, Корген 51,8%, Ботн 70%. Нацисти су њихов рад искористили за изградњу утврђења, база и путева према Финској. Интернирци су били смештени у дрвеним баракама, преко 50 у једној соби.

Вршилац дужности команданта Југоистока, генерал Валтер Кунце, доставио је 20. априла 1942. године захтев војноуправном команданту Србије, генералу артиљерије Паулу Бадеру, да се 2.000 затвореника из концентрационих логора у Србији депортују за Норвешку. У одговору,¹ Бадер обавештава да ће прва група од 1.711 логораша кренути 25. априла воденим путем из Београда у Норвешку на присиљан рад. Ова група је

¹ Милорад Ашковић, Благоје Маринковић, Љубомир Петровић, *У логорима у северној Норвешкој*, Београд 1979, 5.

била транспортована на Савско пристаниште, на којем су их чекала три путничка брода са мађарском посадом. Међу доспелим интернирцима¹ су били:

– 350 заточеника из логора на Црвеном крсту у Нишу, са затвореницима из лесковачког затвора, који су пребачени у ноћи 23/24. априла 1942. године. Логораши су на Савско пристаниште стигли возом 24. априла, па су морали да преноће у вагонима на железничкој станици. У брод „Талин“ су укрцани наредног јутра, 25. априла.

– 714 заточеника из логора на Бањици, који су превезени у неколико аутобуса 24. априла ујутру, укрцани су углавном на брод „Минерва“,

– 407 затвореника из логора у Шапцу,

– 220 из смедеревско-паланачког затвора и

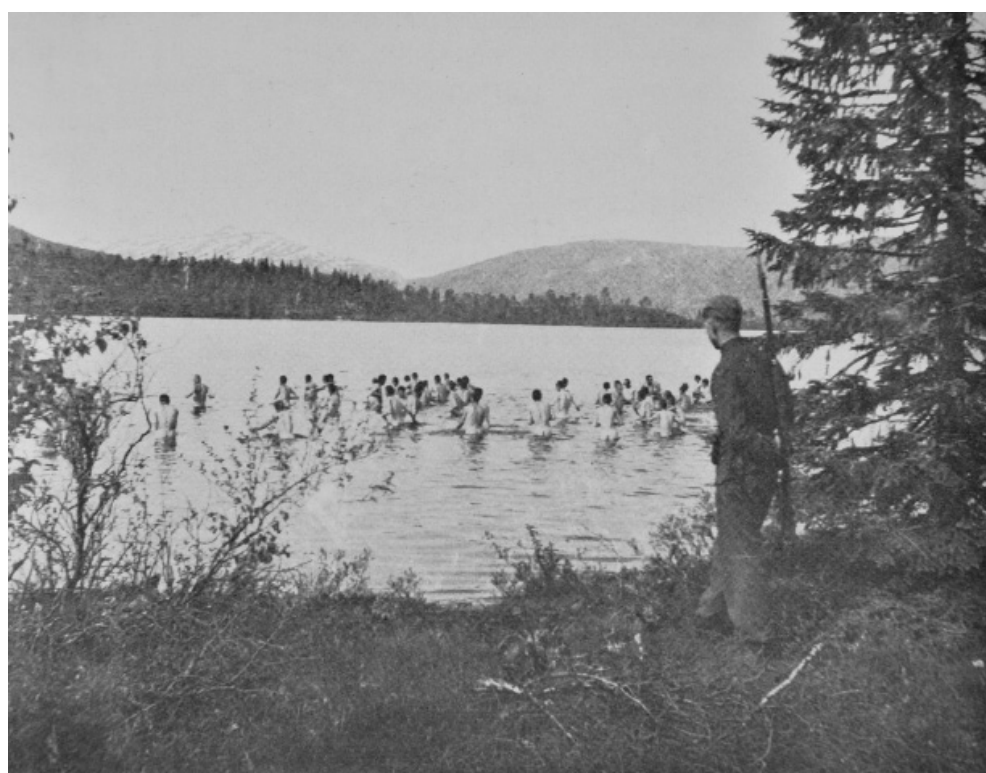
– 20 заточеника из Окружног затвора у Зрењанину.

Транспорт је 25. априла кренуо преко Аустрије и Немачке за Норвешку. У Беч долази 27. априла касно у ноћ, а сутрадан ујутру су депортирци пребачени у француске железничке вагоне и превезени у град Медлинг, око 14км југозападно од Беча. Из Медлинга су одведени у логоре Хајлингенкројц вест, Хајлингенкројц Зид, Аланд вест, Аланд Зид, Ситендорф и Гисхибл у подбрђу Бечке шуме. Овде су остали десетак дана. Око 1.550 депортираца је 8. маја спроведено до железничке станице у Медлингу, одакле су теретним вагонима пребачени у околину Штаргарда у Померанији. Остатак, од око 160 депортираца, задржан је за одржавање логора и за рад у околини Беча или у самом граду. Депортирци су 11. маја ујутру спроведени из Штаргарда у логоре Пипшток, Нојешеневалд, Беверинген, Задебелберг, Клајн Вахлин, Алтдамеро и Фосберг.

Из логора Пипшток су 8. јуна пребачени до железничке станице Вангерин, а одатле возом до Штетина (60 км удаљен од Балтичког мора, данас пољски Шћећин), у који су дошли у зору 9. јуна. Приближно у исто време, долазе и возови из других логора. Од Штетина, у северној Немачкој, до Норвешке интернирци су превезени са три брода:² „Гота“, у који је било укрцано 893 интернирца, „Сабина Ховалд“, у коме се нашло преосталих 588 интернираца из логора у Померанији (Клајн Вахлин, Алтдамеро и Фосберг) и „Керкплејн“, у коме је било 1.120 нових југословенских заточеника. Ови депортирци су током маја месеца пребачени, углавном из логора у Старој Градишци и Јасеновцу, у логор Сајмиште.

¹ Исто, 9.

² Исто, 13-16.

По овим подацима, у Норвешку је у првој групи доведено 2.601 депортирац из Југославије. Из прве групе, која је кренула 25. априла, од 1.711 депортираца, у околини Беча је остало 160, а у Померанији око 70. Међутим, у мају месецу је из Београда кренула додатна група од 1.120 депортираца, која им се прикључила.

Друга група, од 856 Југословена, стигла је у Норвешку 1. октобра 1942. године бродом „Дојчланд“. По доласку, распоређени су у три логора у средњој Норвешкој и четири у северној Норвешкој.

Трећа група, од око 500 Југословена, стигла је у Норвешку априла 1943. године бродом „Бремен“. Депортирци из ове групе су распоређени у два логора у северној Норвешкој (400 логораша) и један логор у средњој Норвешкој (сто логораша).

Југословени су били распоређени у логорима које су сами направили, а нацистичке власти су одређивале локацију. Логори су били грађени у виду квадрата или правоугаоника, на чијим су угловима биле подигнуте високе осматрачнице за немачке стражаре, који су имали по један пушкомитраљез „зорку“. У кругу логора су се налазиле дрвене бараче, у којима је становало и до 90 логораша. Дрвени кревети у баракама су били поређани у два, три и четири реда. Логораша су у овим „креветима“ лежали на даскама прекривеним струготинама, а у бољим приликама маховином или морском травом. Ватра нијеложена. У близини барака су постојали клозети, амбуланта, радионице, кухиња и логорски затвор. Испред логора, на јарболу, била је истакнута немачка застава са кукастим крстом. Ван круга, уз бодљикаву жицу, грађене су бараче за немачке стражаре и команданта.

Логораша су били смештени у следећим логорима:

У јужној Норвешкој се налазио логор **Берген**, који је основан јуна 1942. године на периферији града Бергена. Био је пролазни логор за 920 интернираца.

У средњој Норвешкој се налазило девет логора. Њих су држали припадници организације ТОТ. У ове логоре је одведен 841 Југословен.

– логор **Ерландет** је основан 1. октобра 1942. године на полуострву Ерландет, 80 км западно од града Трондхајма, са 156 интернираца, који су радили на изградњи утврђења и бункера. У логор Ерландет су пребачени логораша из:

– логора **Трола**, који је основан у непосредној близини града

Трондхајма октобра 1942. године, са 320 логораша, који су радили на изградњи обалских утврђења.

– логора **Стенвикхолм**, који је формиран почетком октобра 1942. године, 45 км северозападно од Трондхајма, са 200 интернираца, који су радили на изградњи утврђења.

– логор **Персаунет** је основан крајем априла 1944. године на периферији града Трондхајма, са око 500 логораша, пребачених углавном из логора Ерландет.

– логор **Ховде** је основан јануара 1944. године у месту Ховде, на јужној обали полуострва Ерландет код Трондхајма, са 140 логораша из логора Бретинг и Хаселвик, који су радили на изградњи утврђења, путева и аеродрома.

Логораша су у Трондхајму градили канализацију и водовод, трамвајску пругу, постављали су коцку и бетон на улицама, а ван града су, на обали фјорда, изградили писту и хангаре за хидроавионе, склоништа за војску, складишта-цистерне за нафту и бензин. Логораша су саградили комплетан пут и железничку пругу Трондхајм–Нарвик.

У логор Ховде су пребачени логораша из:

– логора **Бретинг**, који је формиран јула 1943. године на каменом вису обале Трондхајмског фјорда, са 65 логораша, који су радили на изградњи обалских утврђења.

– логора **Хаселвик**, који је основан јула 1943. године на око 10 км од Бретинга, са 100 логораша, који су радили на изградњи обалских утврђења.

– логор **Ротвол** је основан априла 1944. године на периферији Трондхајма.

– Логорска болница за све логоре у Норвешкој била је логор **Ејзанд**, који је основан априла 1943. године на 20 км од Трондхајма. Известан број логораша је боравио у одвојеним одељењима болнице у Лилехамеру и Мирвану (средња Норвешка).

У северној Норвешкој се налазило тринаест логора. У њима су стражари били припадници СС јединица. У ове логоре је доведено 3.272 Југословена.

– логор **Корген** је удаљен два километра од истоимене варошице. У њему је било преко 1.500 Југословена, а страдало их је више од хиљаду. На овом месту је после рата снимљен и филм „Крвави пут“, по сценарију норвешког књижевника Сигурда Евенсмаа.¹ У овај логор су

¹ Никола Илић, „Јужноморавци у немачким логорима у Норвешкој (1942-1945)“, Лесковачки зборник број 8, 1968, 248.

пребачени преживели логораши из

– логора **Бејсфјур**, удаљеног 12 км од града Нарвика, који лежи на полуострву сасвим увучен у Офотски фјорд.

– логор **Карашок** или „Бели пакао“ налазио се у Лапонији, 18 км од финске границе и 80 км од Хамерфеста, најсевернијег града у Европи. У њему је страдало око 500 Југословена.¹

– логор **Усен** (село Книтли), налазио се 20 км удаљен од општинског центра Елсфјур.

– логор **Бјелонес**, налазио се у истоименом селу, недалеко од града Мо (данашња општина Мо и Рана), који називају „град под Поларним кругом“.

– логор **Крокстран** је био пролазни логор, који се налазио на око 50 км јужно од Поларног круга.

– логор Поларни круг, налазио се на Салт-планини, у центру тзв. Поларног појаса, удаљен само један километар од „поларциркала“ – камена који означава средину појаса. Овде су логораши градили пут и пругу, којима би се поражене немачке трупе из СССР-а извукле преко Финске за Норвешку. У овај логор су пребачени преживели логораши из логора:

– логор **Ботн**, удаљен седам километара од варошице Рогнан, на око 200 метара од језера великог око 700 м², близу фјорда. У овом логору је страдало око 700 Југословена.²

– логор **Потус**, основан тек маја 1944. године, на око 20 км од Рогнана.

– логор **Сандносјен**, се налазио на острву Сандносјен, на периферији истоимене варошице, која је највећи саобраћајни чвор између Трондхајма и Бодоа.

– логор **Лунд**, основан у селу Совик, близу логора Сандносјен, у јесен 1943. године, са 50 логораша из логора Ејзанд и Трола, који су радили на изградњи бункера и утврђења.

– логор **Несна**, основан близу логора Сандносјен у јесен 1943. године, са 50 логораша из логора Ејзанд и Трола, који су радили на изградњи бункера и утврђења.

– логор **Илвинген**, основан близу логора Сандносјен у зиму 1943. године, у који је пребачено 50 логораша из логора Корген. Логораши су радили на изградњи бункера и утврђења.

Неки логори су после завршеног посла укидани, а други форми-

¹ Исто, 247.

² Исто, 248, 257.

рани. Априла 1943. године, све логоре су од СС-јединица, које су повучене на Источни фронт, преузеле редовне јединице Вермахта.

Југословени су пребацивани и у друге логоре, у којима су били Норвежани, Руси, Пољаци, као на пример у логор Фалстат у средњој Норвешкој. Кроз овај логор је прошло 95 Југословена (четири су побегли, пет их је преживело, а 89 стрељано).

Масовна убиства логораша

Јула 1942. године, у логору Бејсфјур је убијено 278 логораша, због отпора логораша који су се забарикадирали у баракама не дозвољавајући есесовцима да изведу одређене логораше на стрељање. Нацисти су митраљеским рафалима решетали бараке, а онда су их полили бензином и запалили.

Дана 29. новембра 1942. и 20. јануара 1943. године, у логору Ботн је за само два дана убијено 150 логораша.

Неколико стотина логораша је убијено у „игри штапова“, у којој су стражари бацали штап ван круга градилишта и терали их да иду по штап. Прећи линију, значило је покушај бекства, а непослушност стражару се кажњавала смрћу. У сваком случају, логораш би био убијен.

Појединачна убиства логораша

У логору Корген су црвеним масним штрафтама обележавали ногавице одабраног логораша и тиме га проглашавали „партизанским генералом“. Он је радио најтеже послове и после неколико дана је био стрељан.

Убиства на градилиштима су била скоро свакодневна.

Стражари су често терали логораше на купање у глечерском језеру.

Изводили су их да раде и на -40°C , по десет сати дневно, а сами су се смењивали на пола сата. Логораша су радили на тешким пословима: у каменоломима, на сечи шуме, изградњи утврђења, путева и железничких пруга.

Стражари су логораше кажњавали вешајући их голе за руке или ноге и тако их остављали по неколико сати, док се напоље није могло изаћи од мраза.

Били су смештени у дрвеним баракама, по 40 до 50 у соби.

Живот интернираца у логорима

Логораши су се хранили веома оскудно. На дан су добијали сто до двеста грама хлеба, тридесет грама маргарина или мармеладе, увече порцију чорбе од кромпира, репе, кеља и купуса. Приликом истовара бродова би крали конзерве, кромпир, шећер, пиринач, чоколаде и друге намернице. У другој половини 1944. године, стање исхране се поправило, јер су савезници преко Црвеног крста слали логорашима пакете три пута месечно, па су се многи спасли смрти од глади.

У логору Поларни круг, логораши су „издавали“ илегални лист „Логорска зора“, у 15 примерака. До краја рата је изашло осам бројева. У логору Ерландет је објављиван лист „Напред из жица“.

Сараднике стражара су логораши убијали, па је један број њих прешао да ради на страни логораша. По изјавама преживелих, убијено је око 20 агената и колабораната, а на дан ослобођења, у логору на Поларном кругу их је убијено 12.

Списак заточеника из Топлице у концентрационим логорима нацистичке Немачке у Норвешкој

– Логораши из Топлице који су се после ослобођења логора вратили кући:

1. Аранђеловић В. Србобран – Бане Краљ, Прокупље
2. Будић Светислав, Прокупље
3. Дабић Мирко, Прокупље
4. Димитријевић В. Димитрије – Мита Потурњак, Прокупље
5. Дуловић Љубомир, Прокупље
6. Ђорђевић Милан, Прокупље
7. Илић Драгољуб – Драги Брица, Прокупље
8. Илић М. Радослав – Гиба, Прокупље
9. Јездич Бранко, Прокупље, после рата се није вратио у Југославију
10. Јоксимовић Александар, Прокупље
11. Јовановић Миладин, Прокупље
12. Миленковић А. Бранислав, Прокупље

13. Миленковић Ж. Владимир – Шоп, Прокупље
14. Миловановић О. Живојин – Жика Градски, Прокупље
15. Митић Божидар, Прокупље
16. Михајловић Милош, Прокупље
17. Младеновић Јован, Прокупље
18. Пажин Бошко, Прокупље
19. Петровић Димитрије, Прокупље
20. Ракић Р. Слободан – Лоби, звани Курјак, Прокупље
21. Савић Ж. Војислав – Гарe, Прокупље
22. Сеферовић Светислав, Прокупље
23. Стевановић Милан, Прокупље
24. Стојановић Т. Божидар, Прокупље
25. Трпковић Д. Љубомир, Прокупље
26. Шешевић П. Живојин, Прокупље
27. Војиновић Д. Стеван, село Мала Плана
28. Ивановић Ј. Миодраг, село Мала Плана
29. Миладиновић Милорад, село Мала Плана
30. Станковић Димитрије, село Мала Плана
31. Ивановић Ј. Најдан, село Мала Плана
32. Миладиновић Миле, село Мала Плана
33. Миловић Миленко, село Растовница
34. Николић Ј. Марко, село Растовница
35. Савовић М. Јован – Јастреб Мали, село Растовница
36. Алексић Бранко, село Доња Речица
37. Алексић С. Вукашин, село Стара Божурна
38. Бачанин Л. Драгиша, село Велика Плана
39. Вуличевић Љубомир
40. Драгојевић Миодраг, село Горња Бресница
41. Ђинђић Миломир, село Здравине
42. Ђинђић Милош, село Здравине
43. Јеминовић Бале, село Балиновац
44. Јовановић Милорад, село Бублица
45. Лазић Т. Драгољуб, село Рељинац
46. Марковић Тодор, село Микуловац
47. Миленковић М. Милоје – Луне, село Доња Бресница
48. Минић Радојко, село Доња Коњуша
49. Мрдаковић Д. Богосав, село Ргаје
50. Прелић Ч. Милојица, село Губетин
51. Радосављевић Родољуб Лале, село Туларе

52. Ранковић Ж. Петар, село Горња Стражава
53. Савић Д. Светомир, село Белогош
54. Савић Томислав, село Белогош
55. Спасић Милан, село Гласовик
56. Станковић Б. Димитрије, село Мала Плана
57. Стевановић И. Младен, село Горња Стражава
58. Стојић Милан, село Гласовик
59. Шљивић Александар, село Доња Бресница
60. Илић Павле, Прокупље
61. Јоксимовић Александар, Прокупље
62. Миладиновић Д. Зека, Прокупље
63. Ђорђевић Милорад, Добрич
64. Живковић С. Станко, Чубура
65. Китановић Сибин, Градиште
66. Лазић Никола, Балаинац
67. Маринковић Милан, Костадиновац
68. Милић С. Станоје, Чубура
69. Митровић Борисав, Бучић
70. Николић Стојан, Чубура.
71. Петковић Александар, Балаинац
72. Петровић Миливоје, Чубура
73. Стевановић Р. Илија, Чубура
74. Стевановић Р. Милија, Чубура
75. Стефановић Р. Стојан, Чубура
76. Стојановић Д. Драгомир, Чубура
77. Угреновић З. Миливоје, Чубура
78. Ђорђевић Ј. Чедомир, Влахово
79. Јовановић Вита, Влахово
80. Костић Љ. Светислав, Влахово
81. Костадиновић М. Добривоје, Стара Божурна
82. Лазић Петар, Житорађа
83. Маринковић Милан, Житорађа
84. Николић Чедомир, Влахово
85. Толић В. Петко, Житорађа
86. Анђелковић Стојан, Сварче
87. Илић Радослав, Гргуре
88. Јевтић В. Добросав, Горња Јошаница
89. Лековић Стеван, Сварче
90. Милановић Милан, Блаце

91. Савић М. Радован, Горња Јошаница

92. Тодоровић Живојин, Тијовац

– Убијени логораши из Прокупља:

1. Анђелковић Д. Бранислав, Прокупље, стрељан у логору Усен 27. фебруара 1943.
2. Васиљевић Н. Антон – Грк, Прокупље, умро у логору Корген 20. октобра 1942.
3. Драгојловић Драгојло, Прокупље, стрељан у логору Фалстат 21. јуна 1942.
4. Ђурић М. Божидар – Јавор, Прокупље, страдао у логору Ботн 28. јуна 1943.
5. Јовановић Радомир – Дршка, Прокупље, угушен у логору 10. октобра 1942.
6. Јовановић Радомир, Прокупље, страдао у логор Корген 16. октобра 1942.
7. Миладиновић Д. Душан, Прокупље, убијен у логору.
8. Младеновић Д. Душан, Прокупље, стрељан 17. јула 1942.
9. Станковић Д. Живојин, Прокупље, стрељан у логору Корген 1943.
10. Стевановић Тодосије, Прокупље, страдао у логор Карашок.
11. Стевановић Л. Стојан – Бата, Прокупље, стрељан у логору Фалстат 21. јуна 1942.
12. Стојановић Јован, Прокупље, страдао у логору.
13. Стојановић Стојан, Прокупље, страдао у логору Трола.
14. Ивановић Ј. Стојан, Мала Плана, убијен у логору Ботн 18. децембра 1943.
15. Константиновић З. Владимир, Статовац, убијен у логору Потус 2. јуна 1944.
16. Миленковић М. Душан, околина Прокупља, страдао у логору.
17. Младеновић Драгољуб, Доња Речица, страдао у логору Ботн 7. августа 1943.
18. Нишавић Миливоје Мишко, Губетин, стрељан у логору Карашок децембра 1942.
19. Поповић Стеван, Белољин, страдао у логору Корген 17. јула 1942.
20. Стојановић Сава, село Пискаље, стрељан у логору Трола 11. јануара 1943.
21. Андрејић М. Боривоје, Крајковац, страдао у логору.
22. Ђорђевић Т. Данило, Чубура, убијен у логору Ботн 6. новембра 1942.

23. Ђорђевић Т. Стојан, Чубура, убијен у логору Ботн децембра 1942.
24. Илић О. Живојин, Чубура, убијен у логор Карашок децембра 1942.
25. Недељковић Н. Добривоје, Падина, стрељан.
26. Перић Г. Добривоје, Чубура, убијен у логору Карашок децембра 1942.
27. Петровић К. Драгомир, Чубура, убијен у логору Карашок децембра 1942.
28. Стевановић Т. Владимир, Чубура, убијен у логору Ботн 14. јуна 1943.
29. Стевановић Р. Радојица, Чубура, убијен у логору Карашок децембра 1942.
30. Стефановић П. Тодосије, Чубура, убијен у логору Ботн крајем 1942. године.
31. Стојановић Ц. Живојин, Чубура, убијен у логору Карашок крајем 1942. године.
32. Трифуновић Александар, Речица. Страдао је у логору Ботн 6. октобра 1942. године.

Табела 1. Заточеници из Топлице у нацистичким концентрационим логорима у Норвешкој

Општина	Број логораша	Преживело	Страдало
Прокупље	82	62	20
Мерошина	26	15	11
Житорађа	9	8	1
Блаце	6	6	0
Куршумлија	1	1	0
УКУПНО	124	92	32 (25,8%)

Норвежани који су помагали логораше

Логораша су успоставили контакт са норвешким грађанима, који су им пружали помоћ у храни, одећи, лековима и организовању пунктова за пребацивање бегунаца у Шведску.

Одбор Црвеног крста из Трондхајма је илегалним путем пружао огромну помоћ болесним логорашима у логору Ејзанд, посебно у лековима и храни. Ову помоћ је организовао потпредседник Одбора Ерлинг Нилсен, зуботехничар из Трондхајма, који је основао и организацију названу по њему „Нилсен“, у коју су били укључени: пекари Хелгесен и Хоф, млинар Фејн, зубари Квам и Улестад, медицинске сестре Хјордис

Рурдал и Хелга Нилсен, срески лекар Скагсет и шеф медицинских сестара Карл Еине. Ова тајна организација је на сваки расположиви начин помагала болеснички логор у Трондхајму.

Коре Несет са полуострва Ерландет, створио је „канал“ за пребацивање бегунаца из логора Ерландет у Шведску. Први његови сарадници били су Тригве Еиксет и Аким Мурволд. Његова веза, апотекар Клем, давао је организацији бесплатне лекове, а она их је дотурала логорашима. Трговац Рагнард Берг, који је давао храну, на крају рата је рекао: „Све је плаћено. Салдо је нула. Рат је завршен.“ Фебруара 1943. године, на венцу планине Стјерне, изнад села Родсјо, Несетова организација је изградила колибу за прихват одбеглих интернираца. Сам Коре Несет је априла 1944. интерниран у логор, а слободу је, пошто су га нацисти мучили у логору, дочекао на штакама.

Бегства логораша у Шведску

Норвешки покрет отпора Домаћи фронт (Hjemme front) на полуострву Ерландет, са шефом Коре Несетом, организовао је и помоћ приликом бекства логораша до границе са Шведском, која је од логора Ерландет била удаљена око сто километара. Ови антифашисти су 1943. године у планини Стјерне, у мочварној пустари код језера Родсјо, саградили колибу од балвана са три кревета. Кроз ову колибу је на путу за Шведску прошло 25 Југословена. О исхрани и даљем пребацивању, старао се Хјалмар Родсесјелтер. Данас ову колибу Норвежани зову Српска кућа. Ниједно бекство није успело из логора, већ само са радилишта.

Из логора у Норвешкој је током рата побегло 82 интернирца из Југославије, које су после преласка границе прихватиле шведске власти и грађана. Сада већ бивши логораша, основали су 31. јануара 1944. године у Упсали удружење „Слободна Југославија“, које је објавило часописе „Рад у слободи“ и „Информативни лист“. У Шведску је пребегло 12 Топличана:¹ Драгиша Бачанин, Божидар Ђурић, Бранко Јездић, Миладин Јовановић, Светислав Костић, Милорад Миладиновић, Бранислав Миленковић, Миленко Миловић, Станоје Милић, Јован Младеновић, Бошко Пажин и Родољуб Радосављевић.

¹ М. Ашковић, Б. Маринковић, Ј. Петровић, *н. д.*, 429.

Крај Другог светског рата

Војници Вермахта, тј. стражари, напустили су логоре након капитулације 9. маја 1945. године. Логораши су у напуштеним логорима Поларни круг, Ејзанд, Ротвол и Персаунет сами формирали одреде, а у оба централна логора су основали Антифашистичка већа, као највиша политичка тела логора.

Интернирци из северне Норвешке су били окупљени у логору Поларни круг до 30. јуна 1945. године, када су отишли возом (међу њима је било и 700 Југословена).

Највећа свечаност поводом опроштаја организована је у Мелхусу и Трондхајму 19. и 20. августа. Тада се на стадиону у Трондхајму окупало око 7.000 људи, приликом одигравања фудбалске утакмице у којој је победио тим из Југославије. По завршетку утакмице, на стадиону је одржано атлетско такмичење.

На железничкој станици у Трондхајму је 21. августа више хиљада грађана испратило воз са бившим интернирцима, окићен зеленилом и заставом, са сликом маршала Тита на челу локомотиве, којим су они, преко Малмеа и Трелеборга, напустили Норвешку.

Споменици настрадалим логорашима у Норвешкој

Пре повратка у домовину, уз помоћ норвешких власти, бивши логораши су подигли споменике настрадалим друговима у Коргену, Ботну, Брекстату (настрадалима у логору Ерландет), Ротволу и Ејзанду. Текст на споменицима је био исписан на српском и норвешком језику.

– Споменик на Поларном кругу је откривен 24. јуна 1945. године, а пројектовали су га и изградили сами интернирци, стотинак метара даље од места на којем је био логор. Овде је у току рата страдало преко 2.000 Руса, Пољака и Југословена.

– У селу Ботн, недалеко од градића Рогнан, на месту на којем се налазио логор, данас је Југословенско ратно гробље, у коме је сахрањено 1.657 Југословена.¹

– У Коргену, близу некадашњег логора, налази се споменик са петокраком звездом.

– На Трондхајмском гробљу су сахрањени посмртни остаци лого-

¹ Н. Илић, *н. д.*, 257.

раша који су пренесени са других места и постављена је бронзана плоча са именима погинулих и умрлих.¹

Норвешко-југословенско друштво

У Трондхајму је 26. јула 1945. године, на иницијативу лекара Си-версена, председника студентског удружења, надзорника Ренанберга и инжењера Хофстата, основано Норвешко-југословенско друштво. На оснивачкој скупштини, за председника удружења је изабран виши учитељ Ренеберг. Како су пролазиле године, друштво је поступно престајало да постоји, све до поновне оснивачке скупштине, одржане 26. октобра 1966. године у Трондхајму, када је за председника изабран Гунар Калгард (умро 1. априла 1972), за потпредседника Ролф Лунд-Олсен, а друштво променило назив у Норвешко-југословенско друштво Тронделаг (назив округа у коме се налази град Трондхајм).

Резиме

Из Топлице је у концентрационе логоре широм Норвешке послато 124 „непријатеља нацизма“, од којих се у Топлицу вратило 92 интернирца или 74,2%.

Интернирани су углавном млађи људи, јер су се они и борили против нациста, са оружјем у рукама, у шуми, одакле су нападали окупаторе и њихове помагаче. Ипак, вратило се 92 Топличана да страхоте које су доживели у логорима испричају својим потомцима, комшијама, пријатељима и судијама, како би они који су их послали и који су сарађивали са њима одговарали за своје злочине. Помагати злочинце у чињењу злочина, такође је злочин. После рата, од 363 норвешка стражара, Норвежани су окривили само њих 47, а судови су осудили 43, од којих пет на доживотну робију, 25 на принудни рад, у просеку од 11,3 године, преосталих 17 на принудни рад у просеку од 7,1 године. Један од норвешких стражара је на суду изјавио: „Ми смо их гледали као животиње, животиње у облику људи.“

Овај рад је скроман прилог антифашистичкој борби Топличана у Другом светском рату и дуг изгинулим интернирцима, који су своје животе дали за слободан свет, свет без владавине нациста.

Извори и литература

Извори:

Збирка Народног музеја Топлице у Прокупљу „Други светски рат у Топлици“

¹ Исто, 57.

- Логори у Норвешкој, фасцикла Л 32
- Миленковић Милоје – изјава бившег логораша, фасцикла М 30
- Миловановић Живојин – изјава бившег логораша, фасцикла М 79
- Ножица Бранко, необјављен рукопис *Концентрациони логор Црвени крст у Нишу* (изјаве преживелих логораша са подручја Топлице), књига 35, Ниш 1971. године, фасцикла Л 36
- Пажин Бошко – изјава бившег логораша, фасцикла П 1
- Сеферовић Светислав – изјава бившег логораша, фасцикла С 6
- Стевановић Милија – изјава бившег логораша, фасцикла С 8
- Дневник одреда бивших југословенских партизана – заробљеника у Норвешкој „Рад у слободи“, бројеви 105-108, од јуна до 28. августа 1945. године, издат у Либеку
- Лист организације активиста Југословена у Шведској „Активиста“, бројеви 1 и 8, од 10. јуна и 16. августа 1945. године
- „Информациони лист“ Удружења Југословена у Шведској „Слободна Југославија“, број 8. издат у Упсали 16. августа 1944. Године

Литература:

Ашковић Милорад, Маринковић Благоје, Петровић Љубомир, *У логорима у северној Норвешкој*, Београд 1979.

Југославија-Норвешка, Југословенско-норвешко друштво, Београд 1974.

Каталози:

Милентијевић Зоран, *Интернирци југоисточне Србије у Норвешкој*, Народни музеј Ниш, каталог изложбе

Зборници:

Никола Илић, „Јужноморавци у немачким логорима у Норвешкој (1942-1945)“, *Лесковачки зборник*, број 8, 1968.

Маја НИКОЛОВА

Педагошки музеј, Београд

ШКОЛСТВО У СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Током Другог светског рата, у Србији су се преплитали многи утицаји, како страни тако и домаћи, али су просветна питања и у таквим околностима била углавном уобичајена. Министарство просвете и вера, с министром Велибором Јонићем на челу, требало је најпре да дефинише циљ образовања и васпитања, затим да одреди однос између индивидуалног и социјалног васпитања, као и однос између општег и стручног образовања. Нови погледи или погледи Нове Србије на васпитање и образовање налагали су да основне и средње школе задовоље два битна услова – да буду општеобразовне и стручне. У складу с тим, већ на почетку рата су спроведене корените реформе у школству како би се уклониле *све штетне појаве* у српској просвети. Реформе су се односиле на промену наставног кадра, отварање нових школа, смањивање обима наставних планова и програма и на реорганизацију рада Министарства просвете. Оно што је обележило овај период биле су Видовданска прослава 1942. и Смотра ученика средњих школа, организована 5. јула исте године.

Кључне речи: окупација, просвета, настава, Милан Недић, реформа школства, прославе

Србија у Другом светском рату

Дванаестог априла 1941, тачно у поноћ, звона са Саборне цркве у Београду огласила су поноћницу – прву недељу под окупацијом.¹

Почетак Другог светског рата донео је Србији многобројне промене, а оне су утицале и на збивања у просвети и култури. Увидевши могућност да спасе народ од погибелји, али и да наметне своје политич-

¹ D. Marković, *Otpisani*, Beograd 1974, 19.

ко убеђење, германофилски и профашистички оријентисан део становништва одлучио се на сарадњу са окупатором. Представници немачких војних власти допустили су домаћим политичарима, то јест колаборационистима, наравно уз свеобухватну контролу, да управљају земљом.

Територија Србије била је под немачком војном окупационом управом, која је 30. априла 1941. поставила прву домаћу, колаборационистичку администрацију у Србији – Комесарску управу.¹ Председник Савета комесара и комесар Министарства унутрашњих послова био је Милан Аћимовић, а комесар Министарства просвете прво Ристо Јојић, до 10. јула 1941, а потом Велибор Јонић.

Пошто Немци нису имали довољно ни војних ни полицијских снага за сузбијање устанка у Србији, а Комесарска управа се, према немачким оценама, налазила у потпуном расулу, 31. августа 1941. је формирана, под ауторитетом немачких окупационих трупа, Влада националног спаса.² После разговора представника немачке власти са изабраним српским званичницима, међу којима су били Димитрије Љотић, Милан Аћимовић, Александар Цинцар-Марковић, Данило Грегорић и други, генерал Милан Недић је изабран за председника.

Подржавањем Владе националног спаса, Немци су желели да створе утисак како је Србија добила извесну самоуправу и како има могућност да на националној основи окупи српску буржоазију и угуши Народноослободилачку борбу. За време свог рада, влада је донела преко сто закона који су се односили на рад и организацију у привреди, банкарству, школству, културном животу у Београду и другим већим местима Србије. Та влада деловала је све до октобра 1944, када је Милан Недић, у страху од комунистичког утицаја у Србији, одлучио да је распусти. На основу одлуке генерала Вермахта Ханса Густава Фелбера од 10. октобра 1944, формиран је Одбор државне администрације за Србију, којим је председавао Иван Петковић, а Министарство просвете било је поверено Душану Милојковићу.³ По уласку партизанских снага у Београд, чланови владе и други колаборационисти који су остали у граду изведени су пред суд као помагачи окупатора, осуђени на смрт и стрељани или послати на дугогодишњу робију.

По оснивању Владе националног спаса, на челу Министарства просвете био је Милош Тривунац (до 7. октобра 1941), а после њега,

1 С. Ђирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944*, Београд 2009.

2 Д. Суботић, „Предговор“, у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1941-1945*, књ. 10, Београд 2001, 12.

3 Ђирковић, *н. д.*, 534.

све до 10. октобра 1944, Велибор Јонић. Ново доба наметало је и нове захтеве и вредности, па је Министарство просвете и вера сматрало да је потребно спровести реформу образовања у духу народних обичаја и традиције. Просвета утемељена на национализму подразумевала је и борбу против комунизма, коју је окупатор, мешајући се у рад Министарства, свим средствима подржавао. Тако су у ратном периоду, због политичког ангажовања које је преовлађивало, просветне установе изгубиле своје примарно значење.

За рад Владе националног спаса, самим тим и Министарства просвете, посебно значајан је био Југословенски народни покрет Збор – Здружена борбена организација рада, који је на иницијативу Димитрија Љотића основан у Љубљани 6. јануара 1935. године. Први потпредседник био је др Јурај Коренић, лекар из Загреба, други потпредседник др Франк Кондоре, адвокат из Љубљане, док је генерални секретар био Велибор Јонић, професор из Београда.¹ По речима председника Љотића, организација није имала узоре у фашизму, али је непосредно изражавала антикомунистичка и националистичка схватања, истичући патријархалну и религијску традицију југословенских народа: „Ми нисмо фашисти. Ни наша мисао фашизам. Сто пута смо то казали и доказали. Иако Стојадиновић иде у Рим да копира фашизам, или у Берлин да копира хитлеризам, он нашу мисао не узима, него туђу.“²

Ширење окупационе власти проузроковало је и успостављање многих логора, у којима су противници режима изабљивани тешким физичким радом, стрељани или убијани у гасним коморама. У Србији је, међутим, постојало и место на којем се, помоћу посебно одабраних метода, утицало на промену прихваћених ставова и политичких идеја. То је био Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, под управом Министарства просвете и вера.

Рад Министарства просвете и вера од 1941. до 1944. године

После слома Југославије, школство у Србији нашло се у новим околностима, а оне су налагале одређивање нових циљева васпитнообразовног процеса и нове облике рада. Организација школства била је поверена Недићевој Влади националног спаса, односно Министарству

¹ С. Перић, *Димитрије Љотић и његов ЗБОР*, <http://www.scribd.com/doc/2868831/->, 5.

² *Исто*, 10.

просвете и вера, на чијем се челу налазио министар Велибор Јонић.

Немачка окупациона управа је на почетку рата била против обнављања рада школа, али је због пропагандних и политичких тежњи подржала постојање многих просветних институција које су се прилагодиле њеним идеолошким циљевима. Уважавајући те смернице, српска владајућа политичка елита, односно колаборационистичка влада, залагала се за васпитавање омладине у националном духу, заснованом на примерима из народне традиције. Насупрот њима, припадници и симпатизери Комунистичке партије почели су да интензивније окупљају средњошколску омладину која је своју будућност видела у победи интернационалистичких идеја. Тако се школство у ратном периоду налазило под притиском профашистичке и националистичке идеологије, али трпећи и спорадичан утицај револуционарних идеја Комунистичке партије Југославије, посебно присутан на ослобођеним територијама Србије. У то време је, између осталог, била спроведена и класификација ђака по националном и идеолошком мерилу – ђацима из јеврејских и ромских породица било је забрањено похађање свих школа, а појачан надзор над осталим ученицима, праћен строгим казнама, ограничавао им је слободу мишљења и кретања.

Идеологија коју је заступало Министарство просвете и вера, па и сам министар, кретала се у правцу духовне обнове Србије и стварања нове националне елите. Предратна просветна политика није одговарала ни српским колаборационистима ни Немцима, па се већ крајем 1941. приступило реформи школства и просвете: „Само коренита реформа наше просвете, политике и наших школа може омогућити да наш народ успешно преброди тешкоће и проблеме данашњице и да се оспособи за бољу и лепшу будућност.“¹

По мишљењу Велибора Јонића, требало је да се нова просветна политика утемељи на извору старих српских вредности, на вери у Бога, на породици, осећању припадности народној заједници, као и на поштовању рада и конструктивног стваралаштва. У том контексту, примарни задатак школе био је да формира српске родољубе с традиционалним погледом на свет, да формира чланове српске заједнице који у раду и стварању траже смисао свог индивидуалног живота, уклопљеног у друштвене токове.

У једном од многобројних говора, министар просвете је рекао: „Нов просветни идеал – српска школа од оне најниже па до највише, мо-

¹ М. Милошевић, „Стварање нове националне елите“, у: *Министар просвете говори...*, Београд 1941, VI.

ра одгајати такав тип човека и жене какви су српском народу потребни.“¹

Сличне ставове заступао је и Владимир Велмар-Јанковић, помоћник министра просвете, који је у свом националистичком програму, критикујући отуђену интелигенцију, истицао важност младе Србије, то јест омладине која својим трудом и радом треба да учествује у обнови Србије.

Тако су усмеравање појединца ка заједници, радна друштвена обавеза и традиционални и патријархални став у васпитању представљали основна обележја државног просветног плана.

Покренута реформа школства обухватила је све сегменте васпитно-образовног рада. На првом месту, требало је да се школски систем прилагоди социјалним и економским потребама српског друштва, а нове политичке прилике условиле су и промене у наставном плану – требало је да он обухвати изворе засноване на националним вредностима. Залажући се за промене, министар Јонић је истакао: „Школе и школски програм имају се тако преудесити, да раде на остварењу идеалног типа српског младића и српске девојке. Од безбојног интернационалног типа наш су народ и наша земља имали само штете, а од њега ни општечовечанска култура није имала, нити је могла имати какве користи.“² Другим речима, то је значило да је омладину потребно васпитавати у духу српске традиције и образовати је у складу с народним и државним потребама.

У оквиру реформе, било је спроведено и смањивање наставног кадра. Наставници и професори су морали бити поуздани грађани, они који су својом стручношћу, знањем и националном свешћу могли да дају допринос у обнови Србије. Државна контрола над просветним радницима условила је многа отпуштања, а на упражњена места су примани они лојални, углавном српског порекла, међу којима су била и лица избегла из Хрватске. Од директора и професора свих школа захтевано је да сталном контролом над ученицима и сарадњом с ђачким родитељима спречавају деловање деструктивних елемената, то јест ширење болшевичких идеја.

Влада Милана Недића преузела је на себе и рад на формирању кадрова за послератни период, па је због тога, осим што су укинуте неке гимназије, био повећан број грађанских школа које су пружале спој општег и стручно-практичног образовања: „Одмах је покренута акција да се грађанске школе, као установе које треба да створе један нов, обра-

1 В. Јонић, „Српска школа у новом националном духу“, у: *Српски народ*, Београд, 28. август 1942, 3.

2 В. Јонић, *Министар просвете говори...*, Београд 1941, 26.

зованији, просвећенији и за животну утакмицу способнији привредни подмладак, што више популаришу у Србији, па је у том смислу упућен распис свим већим општинама у Србији.¹ По мишљењу министра просвете, оснивањем таквих школа требало је спречити стварање великог броја непотребних интелектуалаца и омогућити подизање здравог националног духа, који ће активно учествовати у обнови Србије и Српства. Поред поменутих, током рата су биле отворене и занатске школе, попут Виноградарске школе у Аранђеловцу или Сточарске школе у Бољевцима.

Државна просветна политика имала је, заправо, за циљ да у оквиру школског система делује на омладину, да развија друштвене навике, ученичке способности и поштовање државног ауторитета. Требало је да основа целокупног васпитнообразовног процеса буде рад – рад за народ и отаџбину – који је постао обавеза и средство за постизање вишег циља, за формирање новог човека.

Рад школа током школске 1941/1942. године

Бомбардовање и почетак рата прекинули су рад школа, па се школска 1940/1941. завршила под посебним, отежаним околностима, уз велики број избеглих ученика и професора. Већина школских зграда била је уништена у бомбардовању, а оне неоштећене предате су војсци на употребу. Наставна средства, као ни опрема школа, нису била поштеђена ратног разарања, па је то додатно отежавало одржавање васпитнообразовног процеса. Због повећаног броја ђака, биле су отворене нове школе, попут Државне непотпуне мешовите гимназије на Бановом брду и Државне Х мушке реалне гимназије у Београду, као и грађанске школе у Београду и унутрашњости. Ту школску годину обележило је и затварање неких гимназија и учитељских школа у Алексинцу, Ужицу и Неготину, али и отварање грађанских и стручних школа и домаћичких течајева.

Крајем августа 1941, први пут је у дневној штампи објављено да се обнавља рад основних и средњих школа у Србији. Настава у тим школама, међутим, с којом је отпочето у октобру, прекинута је већ средином новембра, када се прешло на рад по групама, организован у домовима имућнијих родитеља. На почетку рада, ученицима су била подељена питања за групу предмета, као и упутства за коришћење уџбеника, а наставници су имали дужност да контролишу њихов рад. Иако смањеног

¹ Н. Н., „Белешке“, у: *Просветни гласник* 1-2, Београд, јануар-фебруар 1943, 60.

обима, наставно градиво у средњим школама морало је да задовољи све аспекте национално-културног живота, што се, по предлогу Просветног одбора, могло свести на знања из привредног, државно-правног, морално-религијског живота или из науке и уметности.¹ Иако је обим наставног плана и програма смањен, у септембру 1941. је као обавезан предмет у средњим школама уведен италијански језик.²

На основу савладаног градива, ученици су имали могућност да полажу годишње испите и да потом пређу у више разреде. Међутим, за полагање матурског испита, што је представљало селекцију омладине за будуће народно вођство, биле су неопходне, поред знања, и моралне и интелектуалне одлике.

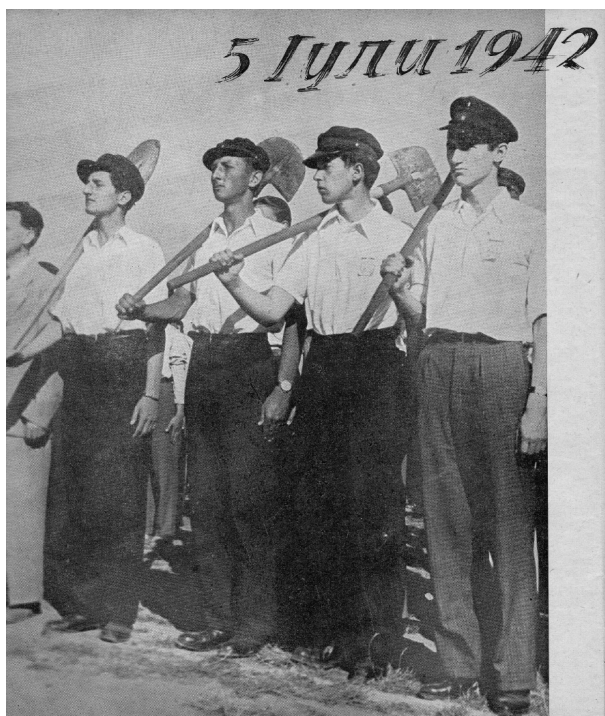
Преображај у васпитавању и обнова целокупног просветног рада налагали су пензионисање или отпуштање многих средњошколских професора. Тако су, расписом Министарства просвете од 12. августа 1941, били отпуштени сви наставници симпатизери комуниста, као и они који су током летњег распуста били ван места службовања.

Антикомунистичка кампања није обухватила само професоре, већ се односила и на ученике – њима је било забрањено окупљање на улицама и по ученичким становима. Понашање ученика пратили су родитељи и професори, као и ђачка обавештајна служба, која је школским властима указивала на припрему деструктивних активности. У складу с тим, расписом Министарства просвете од 22. децембра 1941. спроведена је класификација свих ученика средњих школа на територији војног заповедника Србије. Омладина је била разврстана на следећи начин: прву категорију је чинила национално поуздана омладина, другу национално непоуздана, то јест комунисти, а трећу они који су лако подлежали утицају околине и који су морали бити надзирани. Најтежи положај је имала омладина из друге категорије, што је подразумевало искључење из свих школа, као и одвођење у логоре, а од јесени 1942, и у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.

Већ током прве школске године, у ресор Министарства просвете прешле су све стручне школе, затим послови из Министарства физичког васпитања народа и послови Верског одељења Министарства правде. Поред тога, 14. априла 1942. је донета Уредба о реформи Главног просветног савета. Тај Савет су чинили не само учитељи и професори, већ

1 АС, МПСВ, ГПС, ф 2, р 31/1942: записник са састанка Просветног одбора 8. септембра 1941.

2 АС, МПСВ, ГПС, ф 6, р 8/1941: реферат Главног просветног савета од 27. септембра 1941.

и други стручњаци и научници, окупљени у осам одбора.¹ Реформом у области просветне политике било је омогућено да се школством управља с једног места.

У ратно време, посебна пажња била је посвећивана физичком васпитању, чији је циљ било неговање моралних и карактерних особина, а такође и развијање радне дисциплине и свести о социјалним и грађанским дужностима.

Просветне власти биле су задовољне постигнутим резултатима, па је министар просвете на крају прве ратне школске године закључио: „Данас се са сигурношћу може рећи да је српска школска омладина одлучно кренула здравим, националним смером. Својим присуством на испитима, како у средњим тако и у основним школама, уверио сам се да је постигнут максимум од онога што се дало постићи. У раду, реду и дисциплини лежи наш спас и опстанак. Само држећи се ових начела моћи ћемо извојевати себи достојно место под сунцем и оспособити себе за учешће у заједници младих народа европских.“²

Оно што је обележило школску 1941/1942. била је прослава Петровдана. Уобичајено је било да се на Видован деле ђачке књижице и сведочанства, оним најбољим књиге и похвалнице, а да ученици свој таленат покажу на школским приредбама. Због ратних прилика, школска година је нешто дуже трајала – до Петровдана. На тај дан су најбољи ученици основних школа за одлично учење и примерно владање добили Похвалницу школског одбора за град Београд, на којој је, између осталог, писало: *Све за Србију ништа против ње.*³

На Видовдан је требало да се одржи и смотра средњошколаца, али је због организационих проблема она одржана тек у недељу 5. јула 1942. године. Смотра је представљала резултат напорног физичког рада београдске средњошколске омладине. Наиме, на предлог министра просвете, Београдска општина је уступила 35.000 квадратних метара необрађене земље, с тим да приход буде намењен кухињама за сиромашне ученике. Рад је био обавезан за све ученике гимназија, грађанских и учитељских школа, а поштеду су добили једино болесни и телесно неспособни. На тај дан, рано ујутро, седам хиљада омладинаца и омладинки било је постројено у редове на пољани крај Дунава. Нешто пре осам сати, смотру је извршио министар Велибор Јонић, а у пола девет је на

1 В. Тешић, *Сто година просветног савета Србије*, Београд 1980, 140.

2 Н. Н., „На крају школске године“, у: *Обнова*, Београд, 16. јул 1942, 5.

3 Похвалница на име Војина Микијеља, ученика четвртог разреда основне школе *Краљ Петар* у Београду, Педагошки музеј, Фонд Други светски рат, инв. бр. бб.

бину, окићену зеленилом и српском заставом, ступио председник владе Милан Недић. У том тренутку, министар просвете обратио се председнику и српској омладини речима: „Господине председниче, Ви видите пред собом београдску средњошколску омладину сврстану у чврсте редове. То је доказ да је српска омладина свесна Ваших речи и да је спас српског народа у реду, раду и дисциплини. Преко београдске омладине целокупна српска омладина полаже завет да ће Вас и у будуће свим силама својим помагати у Вашим родољубивим напорима за спас Србије и српског народа.“¹ Следећег дана је била објављена наредба министра просвете којом се за успешно извођење смотре похваљују: начелник одељења за средњу наставу Драгомир Симић, начелник за физичко васпитање др Милан Стијић, сви директори, разредне старешине, професори и ученици који су свесни да граде Нову Србију.

Рад школа током школске 1942/1943. године

Пошто током 1941/1942, због недостатка огрева, школског простора и несређеног саобраћаја, школе нису редовно радиле, школска 1942/1943. отпочела је нешто раније.

Сасвим је разумљиво да су нове околности у школству налагале и увођење новог наставног плана и програма, па је Главни просветни савет већ 25. септембра 1942. године усвојио Скраћени наставни програм за средње школе.² Из предратног програма је избачено пет предмета (цртање, писање, певање, гимнастика и ручни рад), а додат је један нов – италијански језик. Овај наставни програм је у рад средњих школа унео доста измена, посебно у настави српског језика, историје и географије.³ На основу скраћеног наставног програма, предмет српскохрватски језик, који је служио за национално, књижевно и морално васпитавање и образовање омладине, добио је назив српски језик и подразумевао је изучавање српске културе, народне и уметничке књижевности, али и читање најбољих словеначких и хрватских писаца.⁴

Уредбом од 26. октобра 1942, у средње школе је, за девојчице од V до VIII разреда, уведен наставни предмет домаћинство и материнство,

1 5. јули 1942 – све за Србију – брошура штампана једним делом средствима из Фонда Стевана Магазиновића, непагинирано.

2 Симић, н. д., 244.

3 АС, МПСВ, ГПС, ф 6, р 99/1943: привремени скраћени наставни програм за средње школе за 1943/1944. годину.

4 АС, МПСВ, ГПС, ф 2, р 31/1942: скраћени наставни програм за 1942/1943.

који је ученице *уознавао са свим пословима које жене с љубављу треба да обављају у кући*.¹

Поред Скраћеног наставног програма за средње школе, усвојен је и Скраћени наставни програм за грађанске школе, а промене које је он донео углавном су се односиле на наставу историје и географије за IV разред, у којем се темељно учило градиво о српским земљама и Србима током XIX века.²

Јуна 1943, донете су и измене наставног плана за учитељске школе. У Скраћеном наставном програму за учитељске школе било је предложено да се логика предаје као посебан предмет, да се општа и педагошка психологија уче заједно у трећем разреду, на четири часа недељно, потом да се народна економија са основама социологије изостави и да се смањи број семинарских радова из националне групе предмета.³

Наставни план и програм за основне школе усвојен је 29. децембра 1942, с роком примене за све разреде од школске 1943/1944. године.⁴ Од предмета који су постојали у старом програму, избачени су лепо писање, ручни рад и цртање; народна историја и земљопис су сажети у један предмет под називом отаџбина и њена прошлост, а познавање природе и практична пољопривреда, хигијена, домаћинство и ручни рад сврстани су у предмет природа и човеков рад.

Министарство просвете је, на основу Одлуке министра просвете о употреби уџбеника у народним школама за школску 1942/1943. и Одлуке министра просвете о употреби уџбеника у грађанским школама за школску 1942/1943, прописало списак дозвољених уџбеника за наставу у поменутиим школама.⁵ Неколико месеци касније, донета је и Одлука о употреби уџбеника у стручним продужним, општим занатским, женским занатским школама, трговачким академијама и средњој техничкој школи.⁶ Исте школске године је издат и уџбеник *Хигијена за трећи разред средњих школа*, аутора др Радоја Тадића, а примена новог правописа, из којег су избачене стране речи, била је обавезна од 1. јануара 1943.

1 Н. Н., „Белешке“, у: *Просветни гласник* 1-2, 55.

2 Симић, н. д., 247.

3 АС, МПСВ, ГПС, ф 6, р 46/1943: наставни план за учитељске школе.

4 Тешић, н. д., 141.

5 „Одлука министра просвете о употреби уџбеника у народним школама за школску 1942/1943.“ и „Одлука министра просвете о употреби уџбеника у грађанским школама за школску 1942/1943.“, у: *Службене новине* 61, Београд, 31. јул 1942, 12-16.

6 „Одлука о употреби уџбеника у стручним продужним, општим занатским, женским занатским школама, трговачким академијама и средњој техничкој школи“, у: *Службене новине* 98, Београд, 8. децембар 1942, 3.

године.¹ *Ново правописно упутство*, за писање у школи и штампање уџбеника, донето 23. новембра 1942, било је намењено основним, стручним, средњим и високим школама.

Проблем недостатка школског простора Министарство просвете је покушало да реши Уредбом о реквизицији зграда и просторија за потребе просветних установа и школа, донетом 16. октобра 1942. године. У њој је наведено: „...за потребе просветних установа и школа може се вршити реквизиција приватних и јавних зграда. Захтев за реквизицију упућује окружном начелству надлежна просветна власт.“²

Ради лакшег препознавања ученика на улици и контролисања њиховог понашања, на Конференцији директора, одржаној 2. фебруара 1943, којој је присуствовао и министар просвете, донета је одлука да ученици на левој мишици или прсима носе металне или значке извезене у боји. На тој седници је такође одлучено да се у дисциплинска правила унесе и могућност кажњавања ученика боравком у затвору, с тим што би ученик у затвору могао да проведе један до четири часа, у присуству наставника. Ради сузбијања прокомунистичких идеја међу средњошколском омладином, предложено је да се организује школска полиција.³ Тако је марта 1943. у средњим школама заведено звање сталног васпитача, као и ђачки час, то јест забрана кретања ђака после времена одређеног у зависности од годишњег доба.⁴

Понашање учитеља и професора такође је контролисано. Свој антикомунистички и антимасонски став запослени у Министарству просвете морали су да потврде писаном изјавом, у којој је, поред осталог, стајало да ће „сваки рад и тенденције комунистичке и масонске онемогућити, а неговати и у народу ширити само српска национална осећања и рад за што скорије оздрављење и обнову Србије у духу интенција одлука и наређења Владе националног спаса.“⁵

На крају школске године, на игралишту Београдског спортског клуба била је организована смотра средњошколских ученика, којој је присуствовао и председник владе Милан Недић. Том приликом, он је из-

1 „Ново правописно упутство“, у: *Службене новине* 103, Београд, 25. децембар 1942, 3.

2 „Уредба о реквизицији зграда и просторија за потребе просветних установа и школа“, у: *Службене новине* 88, Београд, 3. новембар 1942, 1.

3 АС, МПСВ, ГПС, ф 6, р 69/1943: записник с конференције директора, 2. фебруар 1943.

4 Симић, н. д., 235.

5 ПМ, ф Други светски рат, инв. бр. ББ: изјава Милице Ојданић, помоћника секретара Министарства просвете, Београд, 22. децембар 1942.

јавио: „Многи ме питају где је та Нова Србија. А ја им кажем нека дођу овде међу вас, да вас виде, међу дивну средњошколску омладину, нашу дику и понос, па ће у њој видети Нову Србију, младу Србију.“¹

Рад школа током школске 1943/1944. године

Школска година која је почела септембра 1943. била је обележена нагомиланим тешкоћама у раду професора и ученика.² Због недостатка простора, настава се и даље одвијала по ђачким кућама, а после савезничког бомбардовања Београда, многе кафане су коришћене као учионице за проверу знања и полагање матуре.³ Средњошколска омладина, која је у све већем броју прихватала прокомунистичке идеје, била је у обавези да посећује многобројна предавања и да ради семинарске радове. Као вид моралног образовања и практиковања хришћанских врлина, било је уведено и обавезно похађање богослужења и певање у црквеном хору, а час је почињао и завршавао се молитвом. Онолико колико су то прилике дозвољавале, слављени су и сви верски празници – Божић, Ускрс, Свети Сава, а на снази је била и Уредба о верској настави у стручним школама, донета 26. августа 1943. године.⁴

Током 1943/1944. школске године, у тежњи да се рад школа нормализује, донет је низ уредби, које су се првенствено односиле на ученике. Тако је уведен Лист података о ученику, на основу којег је требало да се добије јасна и сигурна слика о духовним својствима, радним и карактерним особинама, националном осећању, то јест о целокупној личности сваког ученика. Ради интензивнијег рада и веће контроле наставника, у средњим школама је уведено јавно полагање годишњег испита, а да би ученици били правилније и тачније оцењивани, 8. октобра 1943. је донета Уредба о оцењивању ученика.⁵ Нов начин оцењивања за средње, средње стручне, трговачке и средње техничке школе предвиђао је нуме-

1 Н. Н., „Дан вере и наде“, у: *Српски народ*, Београд, 26. јун 1943, 7 и 8.

2 Н. Н., „Јуче је отпочело уписивање ђака основних, средњих и стручних школа у Београду и унутрашњости“, у: *Обнова*, Београд, 26. август 1943, 4.

3 Н. Н., „Многе кафане биће употребљене као школске учионице“, у: *Обнова*, Београд, 30. август 1943, 4.

4 „Уредба о верској настави у стручним школама“, у: *Службене новине* 82, Београд, 19. октобар 1943, 3.

5 Н. Н., „Реорганизација средњошколске наставе у Србији – Увођење јавног годишњег испита у средње школе и Уредба о оцењивању ученика“, у: *Обнова*, Београд, 4. новембар 1943, 4.

ричке оцене од један до десет: одличан 10 и 9, врло добар 8 и 7, добар 6 и 5, слаб 4 и 3 и рђав 2 и 1.

Због англоамеричког бомбардовања Београда априла 1944, министар просвете и вера обуставио је рад средњих, стручних и грађанских школа, а сви заказани испити били су одложени до даљег.¹ Рад школа настављен је крајем априла, а полагање матурских испита је одложено за август те године. Међутим, и без најпотребнијих школских уџбеника, предметних наставника, стручне наставе и времена за учење, ученици су, по мишљењу многих професора, ипак постигли добре резултате.²

Нова школска година, 1944/1945, донела је нове школске законе и нов поглед на свет. После четворогодишње окупације, Србија је била слободна.

Резиме

Значај Министарства просвете и вера током Другог светског рата лежи у изradi великог броја елабората који су представљали теоретску основу просветног система. Битна обележја просветне политике чинили су национализам, антикомунизам и истицање моралних квалитета и духовних особина српског народа, што је у извесној мери представљало отпор модернизацијским токовима у друштву. Наставни планови и програми, без обзира на ниво или врсту школе, били су доста конзервативни, а предмети који су чинили основу образовања припадали су друштвеним наукама – српски језик, национална историја, веронаука и немачки језик. У то су се уклапали и препоручени уџбеници и литература која је развијала национализам и извесну наклоност према немачком народу. У национални модел новог друштва уклапао се и рад, који је подразумевао процес укључивања појединца у заједницу, као и подређивање индивидуалних тежњи друштвеним потребама.

Просветном политиком је био одређен циљ васпитања, дефинисан као васпитање српске омладине у националном духу, у духу српских народних традиција. То је било поткрепљено верском наставом, као основом нематеријалистичког схватања света и живота, због чега је веронаука као наставни предмет уведена и у оним школама у којима се до тада није учила.

У теорији је, током првих година рата, важио план и програм из међуратног периода, али су у његовом примењивању била дозвољена сва могућа одступања. Тежиште у извођењу наставе било је на изучавању садржине у вези са српском историјом, традицијом, културом и религијом, односно са свим оним што је било у српском духу. Наставни рад могао се изводити само уз услов да неки предмети буду изостављени из плана или да број часова буде смањен. Прилику за одступање од регуларног пружао је

1 Н. Н., „Наређење министра просвете и вера директорима средњих и средње стручних школа и управитељима грађанских школа“, у: *Ново време*, Београд, 28. април 1944, 3.

2 Н. Н., „Полагање матурских испита у Београду“, у: *Обнова*, Београд, 8. август 1944, 3.

скраћени програм, који је уведен почетком новембра 1941, а који је даље скраћиван у другој и трећој години окупације. Настава је у школама одржавана у најтежим условима, а тамо где то није било могуће, ученици су упућивани на саморађу.

Извори и литература

- Архив Србије – Фонд Министарство просвете
Педагошки музеј – Фонд Други светски рат
Јонић Велибор, *Министар просвете говори...*, Београд 1941.
Јонић Велибор, „Српска школа у новом националном духу“, у: *Српски народ*, Београд, 28. август 1942, 3.
Марковић Драган, *Отписани – Београд 41-44*, Београд 1974.
Милошевић Милисав, „Стварање нове националне елите“, у: *Министар просвете говори*, Београд, 1941, I–XII
Н. Н., „Белешке“, у: *Просветни гласник* 1-2, Београд, јануар-фебруар 1943, 60.
Н. Н., „На крају школске године“, у: *Обнова*, Београд, 16. јул 1942, 5.
Н. Н., „Белешке“, у: *Просветни гласник* 1-2, 55.
Н. Н., „Дан вере и наде“, у: *Српски народ*, Београд, 26. јун 1943, 7-8.
Н. Н., „Јуче је отпочело уписивање ђака основних, средњих и стручних школа у Београду и унутрашњости“, у: *Обнова*, Београд, 26. август 1943, 4.
Н. Н., „Многе кафане биће употребљене као школске учионице“, у: *Обнова*, Београд, 30. август 1943, 4.
Н. Н., „Реорганизација средњошколске наставе у Србији – Увођење јавног годишњег испита у средње школе и Уредба о оцењивању ученика“, у: *Обнова*, Београд, 4. новембар 1943, 4.
Н. Н., „Наређење министра просвете и вера директорима средњих и средње стручних школа и управитељима грађанских школа“, у: *Ново време*, Београд, 28. април 1944, 3.
Н. Н., „Полагање матурских испита у Београду“, у: *Обнова*, Београд, 8. август 1944, 3.
Јонић Велибор, „Српска омладина је данас сигурно и чврсто вођена“, у: *Српски народ*, Београд, 7. септембар 1944, 3.
Тешић Владета, *Сто година просветног савета Србије*, Београд 1980.
Перић Славиша, *Димитрије Љотић и његов ЗБОР*,

[http://www.scribd.com/doc/2868831/-](http://www.scribd.com/doc/2868831/)

Службене новине

„Одлука министра просвете о употреби уџбеника у народним школама за школску 1942/1943.“ и „Одлука министра просвете о употреби уџбеника у грађанским школама за школску 1942/1943“, у: *Службене новине* 61, Београд, 31. јул 1942, 12-16.

„Одлука о употреби уџбеника у стручним продужним, општим занатским, женским занатским школама, трговачким академијама и средњој техничкој школи“, у: *Службене новине* 98, Београд, 8. децембар 1942, 3.

„Ново правописно упутство“, у: *Службене новине* 103, Београд, 25. децембар 1942, 3.

„Уредба о реквизицији зграда и просторија за потребе просветних установа и школа“, у: *Службене новине* 88, Београд, 3. новембар 1942, 1.

„Уредба о верској настави у стручним школама“, у: *Службене новине* 82, Београд, 19. октобар 1943, 3.

Суботић Драган, „Предговор“, у: Д. Љотић, *Сабрана дела 1941-1944*, књига 10, Београд 2001, 2-39.

Ћирковић Симо Ц., *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе*, Београд 2009.

5. јули 1942 – све за Србију, брошура штампана једним делом средствима из Фонда Стевана Магазиновића

Бранислав БОЖОВИЋ

Београд

НЕМАЧКЕ ТЕРОРИСТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЗА ДЕЛОВАЊЕ У СРБИЈИ КРАЈЕМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА 1944-1945.

Апстракт: Данас, када се тероризам третира као акутни, наш и светски проблем, корисно је осврнути се на проблематику тероризма у претходном временском периоду. Овај рад представља прилог у том смислу, с тим што је реч о раздобљу Другог светског рата, а као носилац терористичких активности појављује се једна од најмоћнијих тајних служби у свету – обавештајна служба нацистичке Немачке. На том примеру се могу видети: организација, задаци, садржај и метод рада, искуства, професионалност, недостаци, а исто тако остварити увид у средства која су употребљавана: оружје, експлозивне направе, отрови, специјална опрема. Иницира се сагледавање карактеристика некадашње праксе, упоређивање ранијег и садашњег степена развоја и извлачење одговарајућих закључака.

Кључне речи: тероризам, терористичке организације и групе, немачка обавештајна служба, Други светски рат, окупатор и домаћи помагачи.

Деловање у позадини непријатеља

Када су, у јесен 1944. године, немачке војне снаге и апарат окупационе војне управе били принуђени да се повуку из Србије, постало је актуелно организовање терористичких дејстава на напуштеној, односно ослобођеној територији. То је, пре свега, био задатак обавештајне службе немачког Трећег Рајха.¹

Обавештајна служба Немачке представљала је разгранати и ком-

¹ Нацисти су своју творевину назвали Трећим Рајхом, за разлику од Првог Рајха средњовековних немачких царева и Другог Рајха који је припремио Ото фон Бизмарк.

пликовани механизам више посебних обавештајних организација. Комплекс војне обавештајне службе састојао се од три посебне обавештајне организације: Абвер (Abwehr) – Одбрана, Служба I ц (Fins ce) – Један це и Гехајме Фелдполицај (Geheime Feldpolizei, позната по скраћеници GFP) – Тајна војна полиција. Политичку, државну обавештајно-безбедносну службу, организационо укључену у СС (Schutzstaffeln – заштитни одреди нацистичке партије), сачињавале су три организације, односно три основна сектора рада: Служба безбедности нацистичке партије – Зихерхајтсдинст (Sicherheitsdienst), позната по скраћеници СД; Гестапо – Гехајмештатполицај (Geheime Staatspolizei) – Тајна државна полиција и Уред за иностранство – Amt Ausland. Војне обавештајне организације нису имале заједничку централу на војном врху, док су обавештајне организације државе (СС) имале такву централу, која се називала Главни уред безбедности Рајха (Reichssicherheitshauptamt), познат по скраћеници РСХА.

ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА НЕМАЧКЕ ОБАВЕШТАЈНЕ СЛУЖБЕ 1939-1944

ВОЈНА ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА (Три обавештајне организације, без заједничке централе)

АБВЕР (ABWEHR – Abw) – одбрана

- I одељење: шпијунажа
- II одељење: саботажа и диверзије
- III одељење: контрашпијунажа

ГЕХАЈМЕ ФЕЛДПОЛИЦАЈ (GEHEIME FELDPOLIZEI – GFP) –
ТАЈНА ВОЈНА ПОЛИЦИЈА

АЈНС ЦЕ (EINS C – I C) – ЈЕДАН ЦЕ (Обавештајна организација
у војним формацијама)

ПОЛИТИЧКА ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА ГЛАВНИ УРЕД БЕЗБЕДНОСТИ РАЈХА (руководећа централа) REICHSSICHERHEITSHAUPTAMT – RSHA

- Уред III: СД Служба безбедности
- Уред IV: Гестапо – Тајна државна полиција
- Уред VI: Иностранство – обавештајна служба у страним земља-

ма

Познати су немачки планови о коришћењу колаборационистичког табора у целини, а пре свега избеглих квислиншких оружаних формација, у циљу организовања и функционисања јединственог фронта против ослободилачких снага у Србији. Део тих, укупних дејстава представљала је употреба терористичких организација и група, остављених или накнадно убачених на територију Србије. Њима се служила како војна обавештајна служба Абвер, тако и политичка, којом је руководио Главни уред безбедности у Берлину.

Припреме за таква дејства почеле су благовремено, када је постало јасно да предстоји повлачење Немачке са окупираних територија. Одабрани агенти и групе прошли су кроз обуку за обавештајни рад, саботажно-диверзантско деловање, специјалне, терористичке акције, за одржавање везе преко тајних радиостаница, а по завршеној обуци су опремљени одговарајућим савременим наоружањем, експлозивним напругама и најнеопходнијом опремом. Ти агенти и групе су остављани на територији Србије (коју су напустиле немачке снаге) са задатком да делују у позадини непријатеља, због чега су првобитне групе назване „Позадинском мрежом“ – Rücknetz. Касније су, према врстама делатности, добијале одговарајуће, специфичне називе.¹

После повлачења из Србије, Немци су извршили концентрацију целокупног колаборационистичког табора који је напустио Србију заједно са њима. У ствари, они су омогућили организовано одступање и окупљање различитих фактора: политичког – квислиншке владе и политичара који су подржавали председника владе Милана Недића; војног – оружаних формација Љотићевог Српског добровољачког корпуса, Српске државне страже генерала Недића, четничких јединица Драже Михаиловића (Момчила Ђујића, Добросав Јевђевића и других), концентрисаних у Словеначком приморју; и полицијског – избеглог дела полиције. Немачко вођство је планирало да их употреби у склопу својих војно-политичких планова. У тај оквир су спадале и мере које је немачки обавештајно-безбедносни сектор предузимао у погледу обавештајних и терористичких акција у ослобођеној Србији.

¹ Развој специјализованих обавештајно-диверзантских и терористичких организација Абвера за деловање у позадини непријатеља почео је стварањем Позадинске и Инвазионе мреже (Абвер I), да би се тежиште дејстава пренело на диверзантско-терористички сектор (Абвер II). Такве организације носиле су назив ФАТ и обележаване су бројкама (ФАТ 207). За та дејства и герилско ратовање, образована је и специјална формација – пук, потом дивизија „Бранденбург“.

Терористичке организације и групе

Употреби специјалних, терористичких организација за дејства у позадини непријатеља, односно на ослобођеној територији 1944/45. године, претходио је развојни пут од почетног, саботажно-диверзантског деловања војне и политичке обавештајне службе. Постоји низ докумената о развоју тих организација и активностима Абвера и Главног уреда безбедности Рајха,¹ што је омогућило детаљно истраживање и обраду тог вида активности Хитлерове обавештајне службе. Нас, међутим, не интересује претходна, него завршна, терористичка фаза таквих дејстава. У тој, последњој етапи, Абвер више и није постојао као посебна војна обавештајна организација Врховне команде немачких оружаних снага – Вермахта (Wehrmacht), већ је био укључен у Химлеров Главни уред – РСХА, као посебан уред – Амт Мил (militär – војска).² Саботажно-диверзантско и терористичко деловање РСХА концентрисано је у VI уреду, тј. Одељењу (групи) VI S, којим је руководио СС пуковник Ото Скорцени (Otto Skorzeny), познати организатор специјалних подухвата (ослобођење Мусолинија и др.). Он је, после атентата на Хитлера 20. јула 1944, преузео и руковођење диверзантским и терористичким дејствима Одељења Мил. Д, бившег Абвера II.

У организовању ових дејстава извршена је територијална подела, тако да је деловањем на Југоистоку руковођено из Беча и Аустрије. Тамо су се ковали планови, вршиле припреме и обука одабраног људства, образовале терористичке организације и групе, одређивали њихови задаци и обезбеђивало наоружање и специјална опрема за командосе. Руководство за Југоисток је дириговало њиховим дејствима у Србији и Хрватској, Румунији, Бугарској, Грчкој и Мађарској.

Коначан организациони облик овој делатности дао је СС пуковник Скорцени, пошто је августа 1944. године постављен и за начелника Одељења (Групе) Мил Д (бившег Абвера II), и тако, као челник VI С и Мил Д, објединио руковођење целокупним саботажно-диверзантским и терористичким сектором Главног уреда безбедности Рајха. Његов глав-

¹ На челу Абвера је био адмирал Вилхелм Канарис (Wilhelm Canaris), док је обавештајно-безбедносном службом у склопу СС руководио Хајнрих Химлер (Heinrich Himmler), односно шефови РСХА: најпре Рајнхард Хајдрих (Reinhard Heydrich), затим Ернст Калтенбрунер (Kaltenbrunner).

² Химлер је преузео Абвер и уклопио га у РСХА 1. маја 1944. године. Новообразовани уред, Амт. Мил, руководио је обавештајном (Абвер I) и саботажно-диверзантском (Абвер II) активношћу, док је контраобавештајна служба (Абвер III) укључена у IV уред – Гестапо.

ни штаб се налазио у Ораниенбургу код Берлина, а подређена команда за Југоисток у Бечу, односно у Кремсу, којом је дириговао мајор Бенеш (Benesch). Под руководством команде у Бечу биле су школе и течајеви, којима се одабрано људство оспособљавало за извршавање специфичних задатака.

Читава организација за посебне задатке добила је назив Јагдфербанд (Jagdverband) – Ловачка јединица. Такве јединице су образоване за деловање на разним територијама, подељеним на секторе: северозапад, запад, југозапад, југ, исток, југоисток. Том, последњем сектору припадале су јагдкоманде припремљене за Србију.

Јагдкоманде за Србију

Главни уред безбедности Рајха упутио је директиву подређеним установама на територијама са којих су се немачке снаге, услед познатог развоја ратне ситуације, морале повући. Руководећа установа РСХА за Србију, БдС (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes – Заповедник полиције безбедности и службе безбедности), примио је ту директиву кратко време пре повлачења из Београда и за њено извршење непосредно задужио СС мајора Ханса Рексајзена (Rexeisen) из VI одељења. Задатак је гласио: да се изврше припреме за образовање и оспособљавање специјалних организација за деловање на територији коју је напустио Вермахт, с тим да буду састављене од домаћих, колаборатерских снага.

Због брзог продора Црвене армије и Народноослободилачке војске Југославије у Србију и неминовности повлачења људства из института у унутрашњости и руководеће установе у Београду, мало се шта могло учинити на извршавању тог задатка. БдС се, у склопу ранијих припрема за саботажно-диверзантску делатност, ослањао на одабране поузданике из редова специјалне агентске организације, назване Српски Гестапо, Љотићевог Српског добровољачког корпуса, специјалне полиције Управе града Београда и других средина из табора колаборације, који су били спремни да са Немцима иду до краја. То су били темељи, које је требало надградити предузимањем нових мера пре и после повлачења Немаца из Србије, за образовање специјалне организације, која је у завршној фази развоја добила име Јагдфербанд.

Приликом повлачења, Немци су оставили неке групе распоређене на терену, пошто су планирали да оне послуже за прихватање специ-

јалних организација које ће бити накнадно убациване у Србију¹. Реч је, углавном, о пробраним припадницима Српског добровољачког корпуса – СДК (на Копаонику је, на пример, у ту сврху остављен капетан СДК Аца Стојковић). Концентрација даље делатности по том сектору пренета је на Беч, територију Аустрије и Словеначког Приморја. Међутим, припреме су тражиле одређено време, па до краја 1944. године Јагдфербанд није упутио у Србију ниједну од својих организација и група. До тога је дошло тек почетком наредне године.

У међувремену је СДК, до тада домаћа оружана формација, потпао под команду оружаног СС и тако постао његов саставни део. Припадници диверзантских и терористичких група, пак, подређени су СС пуковнику Скорценију, тј. његовом Одељењу VI С РСХА. Они који су стекли поверење Немаца, добили су СС униформе, а поузданим официрима и подофицирима су признати одговарајући чинови у СС. Такав је био случај са групом капетана Бранка Гашпаревића, који је постао капетан СС (SS – Hauptsturmführer), а његовом командном кадру су признати чинови које су имали у корпусу. Насупрот њима, у две друге групе добровољаца, које су предводили поручник Владимир Владо Ленац и учитељ Радослав Рада Павловић, никоме нису признати чинови СС.

У раду јагдкоманди, важну улогу је имао СС капетан Руперт Мандл, официр за везу одељења VI С и VI Е, надлежног за рад према Југоистоку. Мандл је иначе познат по претходним покушајима да изврши атентат на маршала Тита, а у ово време су његове амбиције биле усмерене на то да од мајора Бенеша преузме функцију шефа Јагдфербанда за Србију и Хрватску. Ипак, ни сада се није одрицао опсесије о „уклањању“ Јосипа Броза Тита. Његов нови изабраник за тај задатак био је Бошко Гаталица из Гашпаревићеве јагдкоманде, који се био специјализовао за атентате на истакнуте личности народноослободилачког покрета. У ту сврху је од Мандла тражио да га снабде отровима са спорим и тренутним дејством, подесним за стављање у ракију или вино, супу или млеко. То јасно показује каквим су терористичким акцијама у Србији требало да се баве Гашпаревићева и остале јагдкоманде.²

1 Немци су велики део својих домаћих помагача, па и колаборантске оружане формације, успешно пребацивали преко тла усташке Независне Државе Хрватске. Међутим, велика група официра СДК, на челу са мајором Милорадом Мојићем, постала је жртва усташа. Њих су у Загребу, без обзира на немачку пратњу, усташе скинули са воза и одмах стрелили.

2 Терористи Јагдкоманди су морали да положи следећу заклетву: „Данас сам почучен о конспиративности и изричито ми је указано на последице које ће ме задесити ако трећим лицима саопштим ма шта о материјалу који ми је службено приступачан или уопште о раду јединице... Познато ми је да обавеза конспиративности постоји и

Припреме за убацивање јагдкоманди у Србију састојале су се у школовању и обучавању одабраног људства за извршавање диверзантско-терористичких акција. Постојеће такве школе и течајеве преузимао је СС пуковник Скорцени, одговоран за Јагдфербанд у целини, или је, пак, образовао нове – у Аустрији и Немачкој. Програм обуке је тако конципиран да оспособи људство у јагдкоманди за употребу најсавременијих средстава за убијање и разарање, тј. за коришћење темпирних упаљача, експлозивних оловака, бомби за замагљивање, експлозивног угља, упаљивих набоја, киселина за уништавање машина и томе сличног. Посебна пажња је поклањана курсистима чији је задатак био да врше атентате на одређене личности, укључујући разне врсте отрова, употребу савремених камуфлираних средстава за убијање у облику ствари за свакодневне потребе (упаљачи, наливпера и сл.). Упоредо са тиме, припадници јагдкоманди су подучивани оријентацији и кретању на непознатом терену, герилском начину ратовања, конспирацији, коришћењу лажних имена итд.

Избор људи за јагдкоманде вршен је превасходно из редова Љотићевих добровољаца (СДК), као припадника политичког покрета „Збор“ – сродног нацистичком покрету, а потом и специјалне полиције Управе града Београда, специфичне БдС-ове агентске организације Српски Гестапо и др.

Планирано је да се, по доласку на терен, јагдкоманде раздвоје на тројке, због лакшег опстанка и извршавања задатка, с тим што би уз команданта остале две тројке и централна радио-станица. Остале радиостанице би опслуживале три до пет тројки. Сматрало се да би на тај начин била обезбеђена непрекидна веза свих тројки са руководством, неопходна за јединствено деловање. Било је предвиђено да Радослав Павловић буде командант свих јагдкоманди убачених у Србију, а да Бранко Гашпаревић буде централни обавештајни орган, који ће, преко тајне радио-везе, о свему обавештавати СС капетана Мандла.

Политичко-пропагандна основа деловања јагдкоманди у Србији била је: окупљање свих противника народноослободилачког покрета и нове власти под паролом борбе против комунизма, а позивањем на остварену сарадњу Драже Михаиловића, генерала Милана Недића и Димитрија Љотића, уз фаворизовање идеологије покрета „Збор“ и оријентацију на повратак монархије.

Смишљено и организовано дејствовање јагдкоманди требало је изводити до евентуалног повратка Немаца или до доласка Британаца –

после мог иступања из службе Вермахта или оружаног СС.“

уколико дође до сукоба западних сила и СССР (што су прижељкивали и Немци и цео табор колаборације).

Јагдкоманда „Белоушка“ Бранка Гашпаревића

Две јагдкоманде су добиле називе по врсти змија: група Бранка Гашпаревића постала је „Белоушка“ (Ringelnatter), а група Божицара Бећаревића (шефа антикомунистичког одсека специјалне полиције Управе града Београда) – „Поскок“ (Sand viper). Гашпаревић се служио псеудонимом „Гара де Бара“, „Гара“, „У 2“ и „У 9“.¹

Бранко Гашпаревић, учитељ из Славоније, коме су усташе 1941. године убиле родитеље, пребегао је у Србију и у Београду ступио у Љотићев покрет „Збор“ и у Српски добровољачки корпус. Крајем лета 1944. године, додељен је диверзантско-терористичкој групи Јована Крагуљца, која је била предвиђена за деловање у Славонији. У групу је укључен и домаћи Немац Антон Шварц (Schwarz) из Зајечара, који је током окупације добио чин СС поручника (служио се псеудонимом Александар Шрек – Schreck). Цела група, од око 40 људи, пребачена је у Беч септембра 1944, а новембра исте године је ојачана са још десетак људи и упућена на диверзантски течај у Нојстерлицу. По завршеном течају, Гашпаревић и Шварц су отишли у Ораниенбург по оружје и други материјал, којом приликом се Гашпаревић срео са СС пуковником Скорценијем. Људство јагдкоманде се кратко задржало у Јајдхофу (Кремс), а потом прешло у Аплетон, крај Нојзиделшког језера, на аустријско-мађарској граници.

СС капетан Мандл преусмерио је терен деловања јагдкоманде „Белоушка“ са подручја Славоније на Србију, с тим да се тамо пребаце после повезивања и сарадње са Врховном командом војних формација Драже Михаиловића у Босни. У то време је у Аплетону боравила и група Бошка Бећаревића, која је, по новом Мандловом плану, требало да сарађује са Гашпаревићевом групом на терену (удружене две змије: „Белоушка“ и „Поскок“). Пре упућивања „Белоушке“ у акцију, Мандл је сменио њеног дотадашњег руководиоца Јована Крагуљца и за новог команданта поставио Бранка Гашпаревића (Крагуљца је вратио Штабу СДК). Поред тога, јагдкоманди је прикључио и групу личких четника Милана Косановића. Гашпаревићу и Шварцу је дао подробна упутства о сарадњи са Дражом Михаиловићем и његовим снагама у Босни, преко које је водио пут ка Србији.

¹ Први псеудоним важио је за Немце, остали за четнике.

Стигавши са својом јадкомандом у Сарајево,¹ Гашпаревић је најпре успоставио везу са Михаиловићевим пуковником Гојком Боротом, који га је одвео на састанак са Дражом Михаиловићем. Овај је преузео придодату групу личких четника, прецизирао са Гашпаревићем задатке и начин рада у Србији, а од Шварца захтевао да се врати у Беч и тамо од Мандла тражи помоћ у наоружању за диверзанте и опреми за своје „краљевске командосе“ – што је Шварц и учинио. Све се то догађало почетком 1945. године.

Преко сачуваних докумената може да се прати читав ток кретања и рада Гашпаревићеве групе, од поласка из Аустрије, преко боравка у Босни, до преласка у Србију. Она је стигла у Сарајево 10. јануара 1945, а пуковник Борота је о томе обавестио Дражу Михаиловића депешом од 13. јануара, наводећи да су Немци ставили на располагање групу од 60 саботера (три дана касније, јавио је да су у питању њих 64), одлично наоружаних и опремљених, са четири радио-станице, а под „Гарином“ командом. Михаиловић је 18. јануара одговорио да ће „Гарину“ групу радо примити и учинити све што се може да би им олакшали пут. О подробном договору Драже Михаиловића са Гашпаревићем постоји белешка, из које се виде обострано прихваћене обавезе о заједничком, односно координираном диверзантско-терористичком дејствовању у Србији.²

Сам Гашпаревић је касније, на саслушању, изјавио да му је Мандл наредио да се део групе пробије у Београд, ради тровања партизанских руководилаца, као и да група врши акције по свим линијама по Србији. Што се тиче улоге Драже Михаиловића и састанка са њим, Гашпаревић је рекао: „Ја сам Дражи лично изнео све то (мисли на задатке које је добио – прим. аутора) приликом посете код њега у селу Копривни, код Модриче у Босни и он се са свим тим сложио.“ Сагласност у погледу циља је одмах постигнута: субверзивно деловање, подбуњивање становништва под паролом борбе против комунизма, диверзије и атентати, припремање устанка када се створе услови за повратак Драже Михаиловића у Србију.

Тада се Гашпаревићу прикључило неколико нових припадника, који су на његов долазак, како је било планирано, чекали у Сарајеву. Међу њима је био и Никола Нећак, полазник диверзантске школе на Иришком Венцу. Михаиловић је наредио да се групи придружи и тридесетак

¹ Група се из Беча пребацила авионом до Загреба, а одатле возом до Сарајева. Путовали су у немачким униформама.

² По плану Михаиловић–Гашпаревић, у Србији је требало образовати главни центар на Руднику, а потцентре у Београду, Пожаревцу, Шапцу, Крагујевцу, Нишу, Ужичкој Пожези, Зајечару, Звизду.

четника, ради заједничког пробијања у Србију. Међутим, требало је да сви сачекају повратак СС поручника Шварца из Беча са траженим наоружањем и опремом. У међувремену је Гашпаревић снабдевен објавама четничких штабова, како би их Михаиловићеве јединице успут, као и четнички одреди и организације у Србији, прихватили и пружили им потребну помоћ.¹

Гашпаревић је крајем фебруара радио-везом ургирао код Мандла: „Шварц одмах да крене. Ја морам преко Дрине, док нисам изгубио канал... Све ствари нека безусловно понесе, а нарочито су важни отрови. Четири велика комунистичка функционера треба да се уклоне овим отровима.“

Пошто се чекање одужило, донета је одлука, почетком марта 1945, да група крене за Србију. Предводили су је Гашпаревић и поручник Милован Недељковић, кога је Михаиловић одредио да предводи групу од тридесетак четника. Требало је да се група пребаци преко Дрине и базира на планини Церу. На путу ка Дрини, правцем Брчко–Бијељина, пребацивали су се од једне до друге четничке команде, а у Бијељини се налазио немачки гарнизон. Радио-веза је редовно одржавана – и са Немцима и са четницима.

Све се променило када су се примакли обалном појасу Дрине и стигли на терене под контролом партизана, са којима су имали и мање сукобе. Организација пребацивања, коју су трасирали четници, није више функционисала како треба. Дејства партизана су пореметила планове, заказали су предвиђени канали и пунктови, па се тумарање у подручју Дрине одужило у очекивању уговореног контакта за прелаз реке и пребацивање у Србију. Прве покушаје преласка онемогућили су партизани. Људство се осипало. У таквој ситуацији, док су се налазили у селу Доњим Дворовима, стигао је поручник Шварц, доносећи радио-станицу и неопходан материјал. Гашпаревић је био посебно изненађен кад му је Шварц предао орден „Гвоздени крст“, којим га је одликовао Хитлеров Трећи Рајх. Но, била је то слаба утеха за групу која се распадала.

Невоље су се ређале једна за другом. Разболео се Бошко Гаталица, Гашпаревићева десна рука, оспособљен за убиства на разне начине, човек који је требало да изврши атентата на Тита и његове сараднике. Уместо да сарађују, Гашпаревић и Недељковић су се жестоко свађали, а људство се и даље осипало. Недисциплина, дефетизам, узалудна чекања

¹ У објави коју је 3. марта потписао потпуковник Драгослав Рачић, каже се да Врховна команда упућује Гашпаревића са наоружаном групом људи у Србију – по специјалном задатку. Другу објаву му је 8. марта дао командант Горске гарде Никола Калабић.

на прелазак преко Дрине, односно неуспели покушаји, опасност од партизана, све је то за последицу имало дезертерство и смањивање бројног стања, поготову пошто је неколико људи оболело од тифуса. Гашпаревић је обавестио Дражу Михаиловића: „Од твог људства преостала су четворица. Остали отпремљени за болницу у Брчком због пегавца. Ови недисциплиновани. Не слушају уопште, тако да ћу их морати отерати или побити. Јави шта од тога да урадим.“

Преполовљено људство било је најпре подељено на две десетине, а потом се и оно преполовило. Од 60 припадника групе који су пошли према Дрини, са Гашпаревићем је остало само још њих девет. Уследио је још један неуспели прелазак Дрине – код Бање Ковиљаче, затим одступање на југ. Изнурени и гладни, застали су у близини села Зелине, пославши сељака који је наишао по храну. Уместо хране, дошли су партизани. Био је то крај Гашпаревићеве групе, а убрзо је дошао и крај Хитлерове Немачке, 9. маја 1945. године.

„Поскок“ Божидара Бећаревића

Паралелно са припремањем Гашпаревићеве, текле су припреме људства Бећаревићеве групе: течајеви и обука за обавештајни рад и диверзантско-терористичка дејства. Као што је већ речено, Божидар Бошко Бећаревић је био шеф Антикомунистичког одсека специјалне полиције у Београду од 1941. године, а октобра 1944. се повукао са Немцима у Беч.¹ Његова терористичка група, названа Јагдкомандом „Поскок“, састојала се од припадника специјалне полиције, дакле од искусних професионалаца, који су, уз то, прошли и кроз специфичну обуку за терористичка дејства.

Припадници „Поскока“ су боравили у Аплетону када и Гашпаревићева група, пре но што је кренула за Босну и Србију. Ту је утначен план о сарадњи и заједничким акцијама две групе на терену. Наиме, после Гашпаревићеве групе требало је да крене Бећаревићева, с тим да се придружи „Белоушки“ у дејствима по Србији.

Пре тога је и људство „Поскока“ проведено кроз фазу припрема и обуке. Било их је око 50, од којих је 30 до 35 похађало течај у Фриденталу код Ораниенбурга. После завршене обуке, вратили су се у Беч, у

¹ Бећаревић се по доласку у Беч прво прикључио бечком Гестапоу, потом је прошао кроз диверзантско-терористичку обуку и био подређен Уреду VI РСХА. Напомиње се да је пре повлачења из Београда БдС планирао да Бећаревић остане овде по специјалном задатку, са групом одабраних полицајаца и припадника Српског Гестапоа. То, међутим, није реализовано.

којем су чекали на покрет за Босну и пребацивање преко Дрине у Србију или пак спуштање ваздушним путем у околину Београда. Када се чекање одужило, група је одведена у Аплетон. Чекање се наставило и после одласка Гашпаревићеве групе, што је искоришћено да људство заврши још један течај о обавештајном раду.

У децембру 1944, група се још увек налазила у Аплетону. Немци су предочавали да ће је пребацити у Србију, где ће бити распоређена на разне терене. Већ су били снабдевени свом потребном опремом, између осталог британским и совјетским униформама. Бећаревић је 17. фебруара 1945. разговарао са Миланом Аћимовићем, који је одржавао везу између Немаца и Драже Михаиловића у Босни. На том састанку, коме је присуствовао и Рудолф Штеркер (Staerker), главни агент немачког опуномоћеника за спољне послове др Хермана Нојбахера (Neubacher Hermann), Бећаревић је тражио да Аћимовић интервенише да се његова група од 45 људи упуту у Босну – како је планирано, пошто је потпуно спремна и стекла је „изванредну обуку“ (претходно се командант „Поскока“ није одазвао позиву генерала Недића да пређе у Словенију).

Фебруара 1945. године, Михаиловићев пуковник Борота је у Сарајеву узалудно чекао да се Бећаревићева група придружи Гашпаревићу. Марта 1945, Бећаревићева група се налазила у Бечу. Тада су Немци донели одлуку: Јагдкоманда „Поскок“ неће бити употребљена ни на један од планираних начина, тј. неће се пребацити у Сарајево, ни придружити „Белоушки“ у прелазу преко Дрине, нити ће се ваздушним путем спустити на територију Србије. Уместо свега тога, упућена је у Илирску Бистрицу, у којој су биле концентрисане избегле колаборантске снаге, међу којима је главну реч водио Љотићев Српски добровољачки корпус.

Није поуздано утврђено зашто су Немци тако поступили, зашто после толиких припрема, школовања и издатака, нису употребили терористичку групу професионалних полицајаца за акције у Србији. Било је претпоставки да је реч о резервисаности Немаца у погледу поузданости те полицијске групе,¹ као и оцена да је у питању погубан развој ситуације за Трећи Рајх, тј. убрзано приближавање краја рата, што би, наводно, планирану акцију учинило беспредметном. Иако у томе има истине, то је само део целовитог објашњења Мандлове одлуке да одустане од планиране употребе „Поскока“ у Србији.

¹ Као љотићевац, Гашпаревић је идеолошки био ближи нацистичком режиму и стога сматран поузданијим савезником Немаца. Бећаревић је, пак, био проверено сигуран савезник када је у питању била „борба против комунизма“, али и домаћи полицијски функционер, који је због почињених недела тражио спас у успостављању сарадње са западним савезницима.

Група Радослава Павловића

Упоредо са Гашпаревићевом и Бећаревићевом тајном организацијом, припремана је терористичка група Радослава Павловића. За разлику од прве две, ова група је убачена на тле ослобођене Србије.

Већ је познато да су почетне мере организовања терористичких група предузимане пре него што су Немци напустили Београд и Србију. Они су се оријентисали углавном на припаднике Љотићевог покрета „Збор“, пре свега на људе из Српског добровољачког корпуса. Карактеристичан пример у том погледу јесте група Владимира Ленца и Радослава Павловића.

Октобарских дана 1944. године, непосредно пре повлачења, у Београду се налазила јединица СДК, која је чекала на пребацивање у матични 3. пук у Шапцу. Немачки обавештајци, поручник Винш (Wuensch) и други, одабрали су око 60 људи из те јединице, на чијем челу су били поручници Ленц и Павловић. Уместо да буду пребачени у састав свог пука у Шапцу, како је првобитно било планирано, они су возом превезени у Аустрију, у Грац. Тамо су, у оближњој шуми Кајзервалд, упућени у обавештајну, диверзантско-терористичку школу Ловачке јединице (Јагдербанд) за Југоисток. Објашњење за такав поступак је гласило: у тој школи ће завршити специјалну обуку за герилско ратовање у Србији.

После завршене школе, људство је у Гаисталу подељено у две групе: једна је била предвиђена за Србију и за њеног команданта је одређен Радослав Павловић; другој је намењена Далмација, одакле су углавном потицали њени припадници, а за њеног руководиоца је постављен поручник Ленц. Отада се ове две групе разилазе.

За разлику од Гашпаревићеве и Бећаревићеве групе, за које је од почетка планирано да се у Србију убаце преко Босне и реке Дрине, за Павловићеву групу је одлучено да се на тле Србије спусти из авиона падобранима. Припреме за тај потхват биле су интензивне. Сваки појединац је добио комплетну опрему: пиштољ, двоглед, компас, цепну електричну лампу и др. Нико од њих није смео да задржи личне ствари: исправе, писма, фотографије, било шта што би могло открити њихов идентитет. Све приватно су морали да предају у магацин на чување. Добијали су легитимације на лажна имена и „стекли“, углавном, занимање фабричких радника. Пребачени су у Винер Нојштат, одакле је требало да крену на задатак.

Чекање се одужило због неповољних временских услова за ави-

онске летове током фебруара 1945. У то време, групу је посетио вођа „Збора“ Димитрије Љотић. Том приликом, његов блиски сарадник Бошко Костић, који га је пратио, одржао је говор припадницима групе, истичући велики значај њихове „мисије“, која ће „у историји српског народа бити забележена златним словима“. Костић је обавестио присутне да је њихов руководилац Павловић добио подробна упутства о раду и задацима групе и захтевао од њих да безпоговорно извршавају сва његова наређења. Павловић је касније својим „питомцима“ саопштио да ће се после спуштања на тле Србије група поделити на две подгрупе, с тим што ће одредиште једне бити подручје Крушевца, а друге терен Ваљева и Западне Србије.

И март је прошао у чекању, док напослетку није куцнуо час полетања. Пре тога је у инспекцију дошао поручник Винш и наредио да се изврши лекарски преглед свих припадника групе (којом приликом су елиминисана двојица). Од укупног људства, одабрано је 16 најспособнијих и њима су дата последња упутства за деловање у Србији. Ту групу је предводио Павловић, док је остатак екипе чекао да полети када буде стигао Павловићев позив из Србије. Прва група је полетела у ноћи између 1. и 2. априла и падобраном спуштена на Копаоник, а друга двадесетак дана касније на терен Подујева.

Спуштање падобраном на Копаоник није испало по плану. Уместо на предвиђену чистину, падобранци су се приземљили на стрминама оближњег потока, при чему је један од њих погинуо, а други озбиљно рањен. Преостала четворица, који су скочили у другом налету авиона, пали су далеко од првих падобранаца. Био је дубок снег. Десет пакета са спремом и храном пали су ко зна где, после дугог тражења успели су да пронађу само један. Од ступања у везу с капетаном Ацом Стојковићем, који је требало да их прихвати, није било ништа. Лутали су шумама Копаоника, дезоријентисани, деморалисани, разбијени у групице. Брзо су откривени, ухваћени и изведени пред суд.

Исту судбину доживело је и 14 терориста који су накнадно спуштени падобранима на подручје Подујева. Ту је главну улогу одиграо један од њих, који је партизанима на оближњем терену одао присуство и место боравка своје групе. И они су, као и њихове колеге на Копаонику, сви похапшени.¹

Искази похапшених терориста, дати током истражног поступка и

¹ Помињана група Владимира Ленца није „стигла на ред“ да буде пребачена у Далмацију, како је било планирано, већ је враћена у састав Српског добровољачког корпуса у Словеначком Приморју. Искуство са Гашпаревићевом и Павловићевом групом свакако није било охрабрујуће за употребу и ове групе.

суђења, остали су као документи о историјату обавештајно-терористичке групе Радослава Павловића.

Остале групе

Пре повлачења из Београда, формирана је још једна група из редова Љотићевих добровољаца. Њу је сачињавало око 40 људи, коју је предводио познати Љотићев сарадник, новинар Ратко Парезанин. Групи је придодат припадник БДС, домаћи Немац Хајнц (Heintz), познатији по псеудониму Ханс Видмар, а као радиотелеграфист јој је додељен Бранко Цоларић из Српског Гестапоа. Парезанин се са својим људима пребацио у Црну Гору, где се задржао месец дана, извршавајући, поред уобичајених задатака, и мисију подстицања повлачења четничких снага и колабораната из Црне Горе у Словеначко Приморје и Истру, где су се концентрисали Љотићев СДК и друге колаборантске снаге. Међутим убрзани развој ратне ситуације приморао је немачке и четничке снаге на брзо и опште повлачење, при чему су се четници углавном прикључивали оружаним формацијама Драже Михаиловића у Босни или се повлачили у Словеначко Приморје.

Парезанин се са својом групом најпре пребацио у Сарајево, одакле је продужио у Загреб, па у Беч. Даља маршрута је водила у Словенију: преко Љубљане у Постојну. Тамо се група укључила у састав Српског добровољачког корпуса.

Бачка је током рата припадала мађарској окупационој зони, па је за организовање терористичких дејстава на њеној територији био надлежан Јагдфербанд за Мађарску. За та дејства је организовао групе састављене углавном од становника Бачке, разних националности, али је међу њима било и есесоваца из других крајева и земаља. Организовање и рад тих терористичких група илуструје случај Стевана Поларецког из Беча.

Поларецки је био есесовац, који је због почињених преступа требало да буде прекомандован у казнени батаљон. То је избегао захваљујући капетану Кирхнеру (Kirchner), бившем веома активном оперативцу Абвера II и руководиоцу ФАТ 214, коме је крајем 1944. године поверено организовање и вођење Јагдфербанда за Мађарску. Кирхнер је преузео Поларецког новембра 1944. и укључио га у састав своје „Ловачке јединице“, тј. у једну од група предвиђених да после повлачења Немаца остану у одређеним местима, као цивилна лица, и врше терористичке акције, укључујући атентате на официре Црвене армије и Народноосло-

бодилачке војске Југославије.

Кирхнер је дванаест одабраних терориста у Бачкој поделио у три групе. Руководиоци четворки су били есесовци: Стеван Сабо, Нинчевић и Гагић, а Поларецки је распоређен у Сабову групу. Сви су наоружани британским машинкама и пиштољима, пригушивачима звука, ручним бомбама, пластичним експлозивом, антитенковским оружјем. Обучени у цивилна одела, са тајно ушивеним пропусницама на комаду свиле, које су им служиле за доказивање идентитета, односно припадности Јагдфербанду, приликом преласка на територију коју држе Немци.

Четворке нису прошле кроз претходну стручну обуку, сем што им је Кирхнер дао упутства о раду. Оне су, за разлику од остављених група, спуштене падобранима на планирана одредишта: Сабова група у рејон Бача и Парабућа, Нинчевићева на подручје Суботице, а Гагићева на терен Новог Сада. Било је предвиђено да међусобну везу одржавају преко курира, пошто нису биле снабдеване радио-станицама, које је требало да добију накнадно, заједно са појачањем, тј. пошто се њихов курир врати на немачку страну са извештајем о успешном почетку рада.

Све три групе су, међутим, одмах откривене и похапшене. За Поларецког је, пак, тада почео други део његове шпијунске каријере, рад за противничку ратну страну, за совјетску обавештајну службу. Она га је упутила да се врати у штаб Јагдфербанда, са задатком да сазна што више може о плановима и употреби терористичких група, о њиховом саставу, наоружању и опреми, датумима убацивања и одредиштима, лозинкама, бункерима за скривање оружја и експлозива, радиостаницама итд. Од Поларецког је тражено да се „устоличи“ у штабу „Ловачке јединице“ и да створи мрежу својих агената по групама, који би се, по спуштању у позадину Црвене армије, одмах пријавили совјетским командама.

Поларецки је прешао линију фронта јануара 1945. године. Свилена пропусница му је омогућила несметан пролаз код немачких команди и одлазак у Копривницу, потом до штаба Јагдфербанда за Србију и Хрватску у Петеранцу и Загребу, одакле је отпутовао у Ебрајхсдорф код Беча, у којем се налазило седиште руководства Јагдфербанда за Мађарску. Ту је поднео извештај Кирхнеру о судбини групе и остао под његовом командом. Кирхнер је марта месеца овде окупио око 150 људи, које је требало да упуте на ослобођене територије. Брзо продирање Црвене армије пореметило је његове планове. То је омогућило Поларецком да се пријави совјетској обавештајној служби и помогне у откривању бункера са скривеним оружјем и експлозивом и терориста Кирхнеровог Јагдфербанда, међу којима су била и лица из Бачке.

На крају треба рећи нешто о вези Јагдфербанда са војним формацијама Драже Михаиловића по линији диверзантског деловања, оличеног у „краљевским командосима“. Припадници тих командоса, у групама од по 70 до 100 људи, обучавани су у специјалној школи у босанској вароши Модрича, а руководилац школе био је пуковник Драгослав Павловић. Командоси су обучавани за дејства у ослобођеној Србији, где су били и убацивани (на пример: група мајора Александра Саше Михаиловића на подручје Београдског округа). Као што је речено, Дража Михаиловић је прихватио Гашпаревићеву групу, придодао јој своје људе, одредио, односно прецизирао јој задатке, уговорио сарадњу и заједничка дејства у Србији. Поменут је и захтев Драже Михаиловића, изнет СС поручнику Шварцу, да му Немци упуте помоћ у инструкторима, оружју и материјалима за диверзантска дејства у Србији. Са немачке стране, све је то рађено у режији Јагдфербанда, односно Главног уреда безбедности Рајха – РСХА, уз запажено ангажовање капетана Мандла и његових старешина.

Општи осврт

Немачка обавештајна служба, односно војне и политичке обавештајне организације Трећег Рајха, одувек су поклањале значајну пажњу саботажно-диверзантској делатности. Развој тог сектора ишао је узлазном линијом, почев од скромних зачетака, преко његовог постепеног повећавања и унапређивања – у складу са остваривањем циљева нацистичког режима, до веома обимног и добро организованог диверзантског и терористичког деловања током Другог светског рата, превасходно у завршној фази рата – што је и тема овог рада.

Док је раније војна обавештајна организација, пре свега Абвер II, посебно форсирала такву делатност, крајем рата је цео сектор обједињен у једном руководном центру – Главном уреду безбедности Рајха, као уосталом и целокупна немачка обавештајна служба – припајањем Абвера РСХ. Таква је била организациона структура у другој половини 1944. и у првом четворомесечју 1945. године, када је достигнута кулминација диверзантско-терористичких дејстава.

Описани ток збивања на том плану пружа основу за доношење одговарајућих закључака. Немачка обавештајна служба је у завршној фази рата придавала изузетан значај том сектору рада. Она је уложила велике напоре и систематичан рад, вршила свестране припреме, спровела добру организацију, стручно обавила школовање и специјалистичку

обуку одабраног људства, утрошила велика финансијска средства, обезбедила савремено наоружање и, у техничком погледу, најмодернији материјал за извођење терористичких акција.

За деловање у Србији, из које су морали да се повуку, немачки обавештајци су у највећој мери користили људство Српског добровољачког корпуса, војне формације Љотићевог покрета „Збор“. Таква оријентација је била логична, будући да је реч о покрету идеолошки најближем нацизму и да су љотићевци остали верни савезници Немаца до краја рата. Природно је било и што су се ослањали на људство домаћег полицијског апарата (пре свега специјалне полиције) и Недићевих оружаних формација, названих Српском државном стражом. Домаћи помагачи из тих редова морали су, због извршених злочина и сарадње са окупатором, да беже из Србије са Немцима, али су калкулисали са могућношћу успостављања везе са западним савезницима, како би се пружањем услуга искупили и „опрали“ грехе почињене за време окупације. Били су, дакле, мање поуздани сарадници од љотићеваца.

Упркос квалитетној организацији и професионално обављеним припремама, ефекат је изостао – до реализације планиране терористичке делатности није дошло (као што се види из описаних случајева). Узрок таквог учинка су свакако били и извесни стручни пропусти немачких обавештајаца: раније постављени пунктови на терену затајили су у прихватању убачених група, било је грешака у одабирању људи за терористичке групе итд. Али је, без сумње, на такав исход пресудно утицала војно-политичка ситуација. Убрзано се ближио крај рата, неумитно доносећи дефинитиван пораз Хитлерове Немачке.

Те околности су погубно деловале на борбени морал Немаца, поготово избеглог табора домаћих помагача окупатора. Варљиво очекивање да ће доћи до раскола и оружаног сукоба између западних савезника и Совјетског Савеза није имало утицај на подизање морала и отварање перспективе уопште, па ни у сектору терористичког деловања на територијама са којих су се повукли. Примери терористичких група за дејствовање у Србији показали су да су прве тешкоће и жртве доводиле до расула и распадања, односно откривања и хапшења тих група. На крају су услови постали толико тешки, да инсистирање на даљој употреби терористичких група готово и није имало сврхе.

Извори и литература:

Архивска грађа из времена окупације: немачке обавештајне слу-

жбе, покрета Драже Михаиловића, специјалне полиције и др. у Војноисторијском институту и Историјском архиву Београда

Архивска грађа и елаборати СМУП и РМУП Србије

Депеше Драже Михаиловића и Врховне команде ЈВуО из 1944/45. године (АВИИ)

Истражни и судски предмети Божицара Бећаревића, Бранка Гашипаревића, Радослава Павловића и других

Branislav Božović, *Priručnik o nemačkoj obaveštajnoj službi*, Beograd 1954.

Branislav Božović, *Nacistička obaveštajna služba*, Beograd 1963.

Nikola Nikolić, *Pokret Draže Mihailovića i nemačka špijunaža*, Beograd 2002.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Институт за новију историју Србије

ПОЛИТИЧКЕ И ХУМАНИТАРНЕ МЕРЕ МИЛАНА НЕДИЋА И ЊЕГОВЕ ВЛАДЕ УСМЕРЕНЕ НА УБЛА- ЖАВАЊЕ СТРАДАЊА СРПСКОГ НАРОДА¹

Апстракт: На основу релевантне литературе и архивске грађе, рад разматра покушаје које су власти окупиране Србије чиниле на политичком и хуманитарном пољу са циљем спречавања страдања српског народа у Србији и ван ње и умањивања последица недаћа које су га снашле.

Кључне речи: Србија, српски народ, Други светски рат, колаборација, окупација, Недић

Колаборација је мучно питање у историји сваког народа, па није случајно што је тако и у Србији, која још није превазишла идеолошке поделе из доба Другог светског рата.² Тако нпр. председник српске владе током највећег дела окупације Србије 1941-1944. године, армијски генерал Милан Недић, спада у најконтроверзније личности српске историје. Оцена његовог деловања у том периоду, и њега као историјске личности, затворила је пун круг: од величања у штампи током његовог мандата, преко потпуне дисквалификације у послератној историографији у раздобљу социјализма, до поновног некритичког величања током две деценије транзиције.³ При том се осуда Недића као квислинга и издајника заснивала на самој чињеници колаборације⁴ са несумњиво бруталним окупатором, који је уз то био и носилац крајње нехумане идеологије,

1 Рад је настао у оквиру пројекта бр. 47027, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Драган Алексић, „Издајници или родољуби. Паралелна слика о колаборацији у српској историографији у земљи и емиграцији“, *Историја 20. века*, бр. 2, 2010.

3 Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd 2006, 15.

4 Види *pars pro toto*: Milan M. Борковић, *Milan Nedić*, Zagreb 1985.

док су се хвалоспеси његовом патриотизму и заслугама за српски народ базирали пре свега на хуманитарним активностима његове владе, усмереним на умањивање патњи народа и политичким мерама у том циљу.¹

Недићев антикомунизам су његови хвалиоци величали као његову додатну заслугу, док су његов антисемитизам углавном прећуткивали. Његови идеолошки непријатељи су ово друго спомињали као додатан разлог за његову дисквалификацију, али су пре свега видели антикомунизам, и с њим повезану колаборацију, као његов неопростив грех. Целокупна политика његове владе, па и њена хуманитарна настојања у ужем смислу речи, у том су контексту виђени углавном као начин да се придобију симпатије народа, готово као маркетиншки трик,² а не као искрено настојање да се помогне становништву Србије и избеглицама. Овај рад ће покушати да осветли мере које су српске колаборационистичке власти спроводиле на хуманитарном пољу, као и политичке кораке које су чиниле да се умање страдања и патње српског живља у Србији и ван ње. Као допринос реалнијем и објективнијем сагледавању историјске улоге Милана Недића и колаборационистичких власти у окупираној Србији, размотриће се мотиви таквих мера и њихови домети у датим историјским околностима.

Треба на почетку поновити оно што су већ констатовали други аутори који су се бавили овим раздобљем, тј. да влада Милана Недића у највећој мери представља само наставак Савета комесара Милана Аћимовића. Она је то делимично била и по овлашћењима, и у персоналном погледу, а још више у погледу улоге коју су јој окупаторске власти намениле – а то је било да за њих обавља све оне напорне, непријатне и непопуларне послове које оне нису желеле или могле да обављају.³ Једина разлика је била у томе што је генерал Недић постављен са приоритетним задатком да угуши устанак који се разгорео у лето 1941, а који Аћимо-

1 Види нпр.: Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, I-II, Београд 2012; Петар Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, Чикаго 1956.

2 Јован Марјановић је, у складу са марксистичком идеолошком шемом, тврдио да се радило о „политици спасавања српске буржоазије“ (Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd [1963], 51).

3 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 135; Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944*, Stuttgart 1986, 140; Igor-Philip Matić, *Edmund Veessenmeyer: Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*, München 2002, 165. Колаборационистичке установе су на себе примале одијум за недостатке немачке управе (Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина*, Београд 2011, 359; Milan M. Борковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, I, Beograd 1979, 391).

вићев Савет комесара није могао да савлада.¹ Сам Недић је у спасавању српског народа од међусобног истребљења видео своје послање.²

И у томе и у свему осталом може се пратити континуитет политике – како немачких власти према српским, тако и понашања српских власти према немачким налогодавцима и начина спровођења њихове политике.³ Током целог раздобља окупације, био је то однос надређеног и потчињеног, у коме је свака страна, у границама својих могућности, покушавала да постигне своје циљеве. При том су српске власти имале много мању слободу деловања, коју су немачки органи у сваком тренутку могли додатно да сузе.⁴ Због свега овога, осврнућемо се прво на неке политичке мере које је Савет комесара покушавао да спроведе ради ублажавања и отклањања несрећа које су задесиле српски народ после Априлског рата.⁵

Треба нагласити, *српски народ*, не и припаднике других народа који су живели на територији окупирани Србије: о фолксдојчерима су довољно бринуле немачке власти,⁶ о припадницима мађарске мањине у

1 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 75-102; Б. Петрановић, *Србија...*, 136-147, 217-220. Нема доказа да су немачке окупационе власти још од априла 1941. године правиле одређене планове везане за Недића како то наговештава Борковић (М. Борковић, *Милан Недић*, 24).

2 То се огледало и у самом називу владе која је названа „влада народног спаса“ (Ратко Парежанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Београд 7510 (sic), 340; Милан Недић, *Говори генерала Милана Недића, председника српске владе*, Београд 1943, 33; П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 158; Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*, Београд 2011, 46; Slobodan Đ. Kerkez, *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu*, Niš 2004, 360). Краков бележи да је генерал Данкелман, наводно, запретио Недићу да ће територију Србије распарчати суседи ако Недић не прихвати место председника владе (С. Краков, *н. д.*, I, 143), док је по Борковићу ту претњу изнео шеф Војноуправног штаба др Турнер (М. Борковић, *Милан Недић*, 30; Исти, *Контрареволуција*, I, 100).

3 М. Матић, *н. д.*, 164; Борковић, *Милан Недић*, 32.

4 Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, 140.

5 У целини узевши, може се рећи да је целокупна политика колаборационистичких власти била усмерена ка том циљу – укључујући ту и бригу око снабдевања грађанства храном и огревом, организовање привреде, као и борбу против устаника. Јасно је да у оквиру једног чланка о свима њима не може бити речи, тако да ћемо се позабавити само онима које су у ужем смислу речи биле усмерене на ублажавање патњи народа.

6 Akiko Shimizu, *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941-1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Münster 2003, 83-242; Ekkehard Völkl, *Der Westbanat 1941-1944. Die deutsche, die ungarische und die andere Volksgruppen*, München 1991, 73-74, 98-99, 113-114, 146-147; Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Београд 2009, 304-312; Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*, Београд 1991, 29-34; Sandor Vegh, „Le système de pouvoir d'occupation allemand dans le Banat yougoslave 1941-1944“, у: *Les systèmes d'occupation Yougoslave 1941-1945*, Belgrade 1963, 505-509, 516-520, 528, 531-533.

Банату је бринула мађарска влада,¹ Албанци у Косовском округу су добили велике повластице,² док за Јевреје – због антисемитизма неких од најугицајнијих људи у власти и при власти (Димитрије Љотић)³ и антисемитизма окупатора – српске власти не само што нису хтеле да се брину, већ су лојално сарађивале у спровођењу антисемитских мера и ширењу антисемитске идеологије.⁴ Што се Цигана тиче, однос према њима је био не само занемаривачки и потцењивачки, већ су они углавном препуштени на милост и немилост ћудима нацистичке и домаће расне политике.⁵ У немилост су пали и Хрвати, како због нелојалног држања

1 Völkl, *n. đ.*, 33-37, 46, 73-79, 100-101, 118-120; Enikő A. Sajti, *Hungarians in the Vojvodina 1918-1947*, Boulder, Col. 2003, 329-337; Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad 1996, 114-123. Словаци и Румуни су добили много мање повластице од Немаца и Мађара (Уп. Völkl, *n. đ.*, *passim*).

2 Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, 43-50; Ali Hadri, „Окупациони систем на Косову и Метохији 1941-1944“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 2, 1965, 39-40, 43-45, 54-57; М. Борковић, *Kontrarevolucija*, II, 250; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Београд 1970, 524-525. За повластице које је добила албанска национална мањина на Косову и за злочине које је део њених припадника извршио према српском становништву, морали су да плате албански печалбари у Србији. Тако у Београду није имао ко да тестерише дрва, јер су Недићеве власти протерале Албанце који су се традиционално бавили тим послом (Slobodan Д. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Београд 1981, 288).

3 По сведочењу Р. Парезанина, иако антисемита, Љотић је више пута интервенисао код немачких власти, и чак писао лично Хитлеру против прогањања Јевреја (Р. Парезанин, *n. đ.*, 506-507). Ово би се могло одбацити као пропаганда, али с обзиром на сложеност Љотићеве личности, не би се смело тек тако ни одбацити. По сведочењу Љотићу сигурно политички ненаклоњеног Драгољуба Јовановића, овај је у затвору давао хлеб заточеним комунистима, иначе његовим заклетим непријатељима (Драгољуб Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 46 умрлих савременика*, Београд 1975, 159).

4 О. Милосављевић, *n. đ.*, 25-27, 69, 85-87, 105-108, 137-147, 157, 161, 176-177, 179, 183-184, 186, 189, 191, 201, 216, 218, 225, 244, 286, 296, 389; Milan Koljanin, „Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942“, *Istorija 20. veka*, 1, 2003, 92-118; С. Керкез, *n. đ.*, 332-335, 338; Ljubinka Škodrić, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941-1944. Sudbina institucije pod okupacijom*, Београд 2009, 260-263; Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*, Београд 2011, 28, 39-40; М. Борковић, *Kontrarevolucija*, I, 113. Да ни сам Недић није био имун на антисемитизам, понекад се омакне и његовим апологетама. Тако Краков цитира његов говор од 25. марта 1942. године, у коме је за рат окривио „Шајлоке из Лондона и Москве“ (С. Краков, *n. đ.*, II, 168). Тврдња неких аутора да је Савет комесара одбио да на немачки захтев донесе закон против Јевреја (Б. Н. Kostić, *n. đ.*, 23-24; Borivoje М. Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji 1941-1945*, Kliveland (sic), Valjevo 2010, 21), вероватно је легенда, будући да је донет цео низ правних аката са антисемитским клаузулама и да су српске власти послушно следиле антијеврејску политику немачких окупатора.

5 Arhiv Jugoslavije (даље: АЈ) 110, ф. 2603; Војни архив, Недићева архива (даље: ВА, Нђа, к. 19, ф. 1, д. 34; ф. 6, д. 8; Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu*, Београд 2009, 241-248; С. Милошевић, *n. đ.*, 239-240. Треба рећи да политика према њима никад није

током Априлског рата, још и више због усташких злочина над Србима,¹ а нараслу нетрпељивост према њима делио је и велики део становништва у Србији.² Због целокупног искуства суживота са другима, брзог слома Југославије у рату, а посебно због ратних страдања од стране неспрских суседа, није чудно што је српски национализам постао једна од главних идеолошких одредница колаборационистичког режима, како под Аћи-мовићем, тако и под Недићем.³

Тежња за ширењем државне територије тако да она обухвати све или бар велику већину сународника, саставни је део готово сваког национализма.⁴ То је важило и за национализам колаборационистичког режима у Србији 1941-1944, и то из разлога инхерентних сваком национализму, али и због ситуације у којој се нашао српски народ изван граница

била ни тако доследна, ни тако строга као према Јеврејима. Тако је нпр. Банска управа Дунавске бановине 13. децембра 1941. године наредила да приликом извршења наредбе МУП-а од 11. децембра 1941. године о хватању пијаница, коцкара, скитница, Јевреја, аморалних типова и Цигана, треба хватати Цигане скитнице и коњокрадице, али не и оне стално насељене који се баве сталним занатом – Архив Србије (даље: АС), БИА, I/155).

1 Због цензуре, о томе се није смело јавно говорити и писати, али више Недићевих наредби о отпуштању национално непоузданих и неспрских чиновника биле су одраз оваквих схватања (АЈ, 63 (пов.) Ф. 1, 1943; Ф. 2, 1943; Ф. 1, 1942; 66 (пов.) 110/357; ВА, Нђа, к. 19, ф. 1, д. 31, 34; к. 34, ф. 9, д. 56, 57; к. 68, ф. 2, д. 10; М. Борковић, *Милан Недић*, 87-88, 235, 284; Исти, *Контрареволуција*, I, 253; *Isto*, II, 178, 242; О. Милосављевић, *н. д.*, 159; Ј. Шкодрић, *н. д.*, 263-268; Мајданац, *н. д.*, 48-49, 92, 379-384). Почетком 1944. године, усташки посматрачи су приметили да је немачка цензура почела да пропушта и антихрватске ставове српске штампе (Aleksandar Vojnović, *NDH u Beogradu*, Zagreb 1995, 298, 304). Представници владе Независне Државе Хрватске у Београду су се и пре тога жалили да српске власти систематски распирују мржњу против Хрвата (*Isto*, 134, 138). Сам Недић се у Хрвате разочарао још 20 година раније, током свог краткотрајног службовања у Загребу, када се осведочио у њихово незадовољство новоствореном државом (А. Ю Тимофеев, *Сербские союзники Гитлера*, Москва 2011, 33-34). Ипак, то му није сметало да једну од својих кћери уда за једног пројугословенски оријентисаног Хрвата (*Isto*, 34). Због немачког надзора, Недић је само изузетно јавно смео да покаже нетрпељивост према Хрватима (ИСТОријски архив Београда (даље: ИАБ, BdS, I R 5).

2 Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н. д.*, 234, 255, 257, 263, 264, 267, 307, 429, 586, 641, 665, 670, 672, 674, 677, 680, 683, 684, 686, 728, 733-734, 736, 747-748, 786, 825, 835, 849; А. Војновић, *н. д.*, 8, 112, 124, 135, 145, 183, 191, 196, 215, 223, 238, 280. Нетрпељивост према Хрватима, међутим, није била општа. „Збораш“ Хрвоје Магазиновић, и сам Хрват, сведочи о разочарењу али не и о мржњи. Такође, он спомиње многе Хрвате који су током окупације задржали радна места или пензије у Србији (Hrvoje Magazinić, *Kroz jedno tično stoljeće. Sjećanja*, Valjevo 2009 (2. dopunjeno izd.), 193-194).

3 Милан Недић, *н. д.*; О. Милосављевић, *н. д.*, 17-19, 33-35, 185, 223; Б. Петрановић, *Србија...*, 221-223.

4 Ерик Хобсбаум, *Нациите и национализмот по 1780. Програма, мит стварност*, Скопје 1993, 146-148; Ернст Гелнер, *Нациите и национализмот*, Скопје 2001, 192-195.

окупиране Србије. Због тога је Недићева политика ширења Србије имала две подједнако важне компоненте: с једне стране државотворство – жељу да се око Србије окупе и друге територије насељене Србима,¹ с друге хуманитарне покушаје да се ширењем територије омогући безбедност за Србе и спасе што више српских живота.² После комадања Југославије у Априлском рату, српски народ је био распарчан по територијама у границама суседних држава, које су све од реда биле антисрпски расположене.³ Српско становништво тих крајева постало је жртва због националистичких апетита властодржаца суседних нација и због стварних или наводних грешака некадашње југословенске власти, која је перципирана као српска. Овакву ситуацију је омогућило Хитлерово виђење Срба као јединог кривца за обарање владе Цветковић-Мачек, која је приступила Тројном пакту.⁴ Прогони којима су суседне државе изложиле српско становништво одразили су се двојако на колаборационистичке власти у окупираној Србији. С једне стране, оне су морале да се постарају за збрињавање мноштва избеглица које су свакодневно пристизале у Србију, а с друге стране, морале су да учине нешто да би поправиле положај Срба изван Србије. То је било нужно из родољубивих, људских и разлога политичког легитимитета. О збрињавању избеглица и интервенцијама код окупационих власти за Србе, како изван Србије тако и у њој, биће речи касније у тексту. Прво ћемо се осврнути на покушаје Милана Аћимовића, а потом и Милана Недића, да прошире границе окупиране Србије. Ови покушаји су били (условно речено) како дипломатске,⁵ тако и

1 Божидар Благојевић (ур.), Извештаји и наредбе комесарске управе и Недићеве владе за Округ зајечарски 1941-1942. године, I, Неготин–Зајечар 2006, 136, 144. Био је то израз разочарења Југославијом, а представљен је као повратак старој традицији.

2 Краков, н. д., II, 67. По Кракову, да би га приволео да формира владу, шеф Војноуправног штаба др Харалд Турнер је на Недићеву опаску да је немогуће створити српску владу док лешевии пливају Дрином и Савом рекао да би стварање владе у Србији могло да буде корисно и за Србе ван Србије, а да би завођење реда у Србији могло да утиче на то да се Босна и Херцеговина припоји Србији (С. Краков, н. д., II, 111). Турнер свакако није био овлашћен да нуди такве уступке, а ако је то заиста и изнео пред Недићем, радило се о очитој варци.

3 Б. Петрановић, *Србија...*, 111-132.

4 Б. Петрановић, *Србија...*, 98-99, 113; Исти, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, II. NOR i revolucija 1941-1945*, Београд 1988, 29-30; Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998, 12-13; Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940-1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten*, Göttingen 1956, 152. Хитлерова аверзија према Србима је потицала још из Првог светског рата (Gerhard Schreiber, Bernd Stegemann, Detlef Vogel /ur./, *Das Detusche Reich und der Zweite Weltkrieg*, 3. Der Mittelmeer-raum uns Südosteuropa, s. I. 1984, 483; Czeslw Madajczyk, „’Restserbien’ unter deutscher Militärverwaltung“, у: *The Thiurd Reich and Yugoslavia 1933-1945*, Belgrade 1977, 499).

5 Ови напори се условно могу назвати дипломатским, утолико што су се власти

практичне природе. Први такав захтев поставила је Аћимовићева комесарска управа, која је у мају 1941. од команданта Србије Ферстера (Helmut Förster) тражила припајање Косова.¹ По Чулиновићу и Хадрију, то је учињено на немачки наговор, ради обезбеђивања руда око Урошевца.² Они, међутим, не наводе извор из кога би се та чињеница видела. У сваком случају, аргументација комесара је била историјско-економска, а не хуманитарна. Новопостављеном немачком команданту у Србији, Шредеру (Schröder), у јуну 1941. године су такође изнети захтеви о ширењу граница Србије. Радило се заправо о два меморандума, од којих је један предат почетком а други крајем тог месеца. У првом се Савет комесара жалио на поступке суседа и њихове територијалне апетите на рачун Србије.³ Други меморандум је, такође, био наставак првог и говорио је о Србији и о крајевима изван територије окупиране Србије у којима су живели Срби: Хрватској, Срему, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Санџаку, Косову и Македонији. Указано је на то да у тим областима живи 45% Срба и захтевано да знатан њихов део буде укључен у оквире Србије. Целу ствар су комесари представили као немачки интерес: ради реда и мира на Балкану, Србима је требало омогућити да уједине своје етничке територије, како би могли обавити своју економску дужност и дати допринос изграђивању Нове Европе.⁴ Иако то није изричито речено, јасно је да би овако замишљена српска држава суштински променила положај српског народа на територијама које су захтеване. Алузија на ред и мир је указивала на то да се мислило на престанак прогона српског живља – утолико пре што је устанак тек почињао. Ако се има на уму меморандум спочетка тог месеца, ова алузија се може само тако тумачити. Комесари су мудро применили формулацију за коју су сматрали да ће се Немцима свидети више него спомињање добробити српског народа – до које окупаторима, наравно, није било стало.

Већ у овом првом опсежније образложеном захтеву за прошире-

Србије (која додуше није била призната као држава) обраћале властима друге државе – конкретно Немачке – која је вршила улогу окупатора.

1 Аћимовић се у писму генералу Ферстеру, 12. маја, жалио да су Албанци посмеђивали српске чиновнике на Косову, што је онемогућило функционисање администрације. Истовремено се жалио и на почетак прогона српског живља тамо (М. Борковић, *Милан Недић*, 292).

2 Ф. Чулиновић, *н. д.*, 525-526; А. Хадри, *н. д.*, 44-45.

3 ИАБ, BdS, Општа архива, к. 201; ВА, Нђа, к. 20А, ф. 1, д. 2; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 47.

4 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 48-49; Б. Петрановић, *н. д.*, 137-138. Аћимовић је током јуна упутио и више краћих захтева да се обустави терор над Србима у НДХ (ИАБ, BdS, Општа архива, к. 201).

њем територије, показале су се заједничке одлике и каснијих таквих покушаја. Као и каснији, он је био срочен језиком који су немачке власти разумеле. Редовно је спомињан „нови поредак“ односно „Нова Европа“, а указивано је и на немачке интересе. Међутим, упркос овако промишљеној фразеологији, њихова главна црта била је нереалност. Иако је тражено да се меморандум достави „на највише место“, он није стигао ни до војног команданта Србије, већ само до шефа Војноуправног штаба др Харалда Турнера, који је позвао Аћимовића на разговор и упозорио га да више не прави такве испаде. Турнер је касније прокоментарисао да комесари очито нису схватили свој положај и дужности које су им поверене.¹ Било је наивно очекивати да ће се немачки врх окренути од својих савезника (који су имали своје улоге и задатке у контролисању и искоришћавању Југоисточне Европе за немачки рачун) пораженим Србима, које су и Хитлер и његови сателити видели као „реметилачки фактор“ на Балкану. Србија је била и остала окупирана земља којој до краја окупације нису учињени никакви спомена вредни уступци.²

Иако спољнополитичке околности и устанак у Србији током друге половине 1941. године нису омогућавали постављање службених захтева за припајањем суседних територија, Недић је већ у својим условима за преузимање власти поставио захтев за „исправком дотадашњих економских и административних граница“ – помоћу немачке окупације.³ Сам Недић је у више наврата отворено говорио о таквим жељама,⁴ а његова влада је политички и војно радила на њиховом остваривању. Недуго по ступању на власт, већ 8. септембра 1941. године, Милан Недић се обратио командујућем генералу Данкелману (Heinrich Dankelmann) тражећи да се Косово, као колевка средњовековне српске државе, припоји Србији. Шеф Војноуправног штаба Турнер је позвао Недића и упозорио га да је задатак српске владе да гуши устанак, а не да се бави проширењем граница Србије.⁵ Јасно је да командант Србије није могао да преправља границе

1 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 50.

2 Madajczyk, *н. д.*

3 Schlarp, *н. д.*, 144. Краков тај услов не наводи (С. Краков, *н. д.*, I, 145-146), али ни извор који цитира. Због тога смо склони да следимо Шларпа који се позива на један немачки извештај. Петар Мартиновић Бајица наводи детаљан захтев за проширење територија као први који је Недић поставио, али ово због околности у којима се преговарало не делује уверљиво (Уп. П. Бајица, *н. д.*, 153). Могуће је да је Бајица, као на неким другим местима направио грешку у датирању. Поред тога, многи његови искази нису ни садржински тачни, тј. постоје извори првог реда који их демантују.

4 М. Борковић, *Милан Недић*, 269.

5 М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 251.

које су, не без дипломатског натезања, повучене на много вишем нивоу.¹

Пошто се меморандумима није могло ништа урадити, приступило се деловању у пракси. Као први циљ, указала се источна Босна. То је било условљено умирењем устанка у Србији крајем 1941. године, угроженошћу српског живља у Босни и Херцеговини и истовремено слабој контроли од стране усташа, као и постојањем српских снага на том терену и жељом Немаца да у тој области потисну устанике.² Све ово као да је такву акцију чинило остварљивом.³ По премијеровом налогу, одржаване су везе са тамошњим четницима. Највише је сарађивано са мајором Јездимиром Дангићем, који је снабдеван оружјем, муницијом, обућом, одећом и храном. Почетком 1942. године, он је повезан са Немцима ради преговора о сарадњи против партизана. Дангић је био спреман да са њима сарађује да би заштити свој завичај од усташких покоља.⁴ Због тога ову акцију Недићеве владе треба видети и у светлу покушаја да се спасу српски животи. Дангић је крајем јануара и почетком фебруара 1942. постигао споразум са Немцима о стављању својих снага под немачку команду ради уништења партизана и успостављања мира у источној Босни. У том циљу, био је спреман да призна суверенитет НДХ, под условом да се источна Босна стави под немачку војну управу, а да Срби уђу у цивилну управу. Споразум је предвиђао да усташе не улазе у општине Бијељину, Власеницу, Зворник, Рогатицу, Соколац, Сребреницу, Кладањ и Вишеград.⁵ Овако замишљена акција би свакако спречила покоље српског живља и утицала на смањење прилива избеглица у Србију и евентуалан повратак кући једног њиховог дела, што је било како у њиховом

1 Ф. Чулиновић, *н. д.*, 60-78; Slobodan M. Milošević, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1991, 51-55, 58-59, 110-113; Zoran Janjetović, „Borders of the German Occupation Zone in Serbia 1941-1944“, *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić“ SASA*, LX, 2, 2012, 102-106.

2 Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 42-43.

3 Тврдња С. Кракова да је први практичан покушај проширења граница окупиране Србије учињен баш ту зато што је, наводно, Недић био свестан „колики огроман национални значај за Српство представљају Босна и Херцеговина“, вероватно је литеарни украс, тим пре што сам Краков, на истој страни, каже да је акција пошла баш на ту страну јер је Србима уз Дрину „претило истребљење од усташке куге“ у том „најугроженијем српском крају“ (С. Краков, *н. д.*, II, 67).

4 М. Борковић, *Контрареволуција..*, I, 274-277. По Станиславу Кракову, невероватни усташки злочини су подстакли Дангића да се стави на располагање влади Милана Недића (С. Краков, *н. д.*, I, 259-260).

5 М. Борковић, *Контрареволуција..*, I, 279-281; Е. Рецић, *н. д.*, 42-43, 227, 237-239.

интересу тако и у интересу српских и немачких власти.¹ Сем тога, ова акција је била и у функцији борбе против партизана – у чему је немачка страна налазила свој интерес. Споразум се сломио о противљење усташких власти, а заменик команданта Југоистока, генерал Кунце (Walter Kunze), накнадно је изгредио командујућег генерала у Србији Бадера (Paul Bader) и забранио даље преговоре са „бандитима“.²

По Станиславу Кракову, овом практичном покушају да се Србији припоје делови источне Босне и Херцеговине претходио је један меморандум за министра иностраних послова Рајха Јоахима фон Рибентропа (Joachim von Ribbentrop), са пропратним елаборатом који је сачинио Недићев млађи брат Милутин. Тај елаборат је садржао преглед насељености српског народа и наводио његов удео у целокупном становништву дотичних области. Указано је на то да ван окупиране Србије и Црне Горе живи готово половина Срба. Меморандум говори о Србима у Срему, Бачкој, Барањи, Банату, Хрватској, Далмацији, Славонији и Херцеговини.³ Упадљиво је да су са овог списка изостављени Косово и Метохија – можда зато што је мањи део Косова формално већ био у саставу Недићеве Србије, док је већи део фактички контролисао главни немачки партнер, Италија, а можда и зато што су се претходни покушаји добијања ове територије показали као неуспешни. Указујући на наводну опасност од рестаурације Хабзбуршке монархије, лукаво алудирајући на Хитлерову нетрпељивост према Хабзбурзима,⁴ меморандум захтева правично разграничење између Срба и Хрвата. План је предвиђао и размену становништва: из проширене Србије би се иселило 770.000 католика, а из области које би припале Хрватској 750.000 Срба (већи број католичких исељеника је објашњен чињеницом да нису сви католици Хрвати). После ових сеоба, верски састав крајева преко Саве и Дрине који би припали Србији био би следећи: 1.880.000 православних, 640.000 муслимана и 71.000 католика. По Кракову, Недић није очекивао да ће Немци бити спремни да усред рата спроведу дефинитивно разграничење Срба и Хрвата, али је желео да начини први корак. Он би подразумевао припајање

1 Жртва би, међутим, било муслиманско становништво, које се већ нашло на удару Дангићевих четника (Е. Реџић, *н. д.*, 237).

2 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 282; С. Краков, *н. д.*, II, 68-69; Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934-1945*, Београд 1984, 244-248; Е. Реџић, *н. д.*, 43.

3 С. Краков, *н. д.*, II, 475-476.

4 Хитлер је хабзбуршку династију сматрао у основи антинемачком и прословенском (Adolf Hitler, *Mein Kampf*, München 1940, 13, 101-102, 118, 174). Једини Хабзбург за кога је имао симпатије био је Јосиф II, кога је погрешно видео као владара који је хтео да наметне немачку превласт (*Исто*, 79).

неколико сремских срезова са српском већином, као и 11 до 17 срезова источне Босне и Херцеговине.¹ Пишући о овом елаборату, Краков се, по свему судећи, преварио или у датирању (јер је Милутин Недић пуштен из заробљеништва тек у септембру 1942. године) или у ауторству.² Но, без обзира на то, он представља још један покушај проширења граница Србије, налик оном Милана Аћимовића из јуна 1941. године. Као и тај, и овај је наишао на одбијање.³ Можда је Краков овај елаборат побркао са меморандумом који је српска влада сачинила поводом немачких преговора са Дангићем које је подстицала, а у коме је тражено припајање 17 босанскохерцеговачких срезова и одстрањивање усташа из њих. Генерал Бадер је, наводно, подржао меморандум српске владе, који је упућен Рибентропу и Хитлеру. Упркос наводној подршци неколико генерала у Хитлеровом главном стану, сам Фирер је одлучно ставио вето на такве планове.⁴ Међутим, Турнер је Недићу крајем фебруара саопштио да његови планови нису одбијени, већ само „одложени“.⁵

Истовремено са покушајима успостављања споразума између Дангића и Немаца, Недићева влада је покушала да своје циљеве оствари и заобилажењем немачких власти у Београду, слањем меморандум са захтевима директно Рибентропу преко „лутајућег амбасадора“ Друшковича (Druschkowitsch), у јануару 1942. године. Меморандумом су тражени службено признање и већа овлашћења за српску владу, као и проширење територије Србије срезovima источне Босне. Резултат је била само грдња коју је председнику владе упутио генерал Бадер.⁶

Иако су планови о Дангићевој сарадњи са Немцима пропали, а он у априлу 1942. године чак и ухапшен, Недићева Српска државна стража је источнобосанске четнике наставила да снабдева оружјем и муницијом, и да у том циљу чак прелази у Босну. Иако Милан Борковић као разлог ове помоћи наводи борбу против партизана, усташки протести због нарушавања територијалног интегритета НДХ указују на то да је борба била вођена и против усташа⁷ – тј. да је циљ била и заштита српског на-

1 С. Краков, *н. д.*, II, 474-486; М. Борковић, *Милан Недић*, 270-271.

2 Пишући о том меморандуму, Борковић, не наводећи извор, ауторство приписује Милутину Недићу (М. Борковић, *Милан Недић*, 270).

3 С. Краков, *н. д.*, II, 68.

4 С. Краков, *н. д.*, II, 70-73.

5 М. Борковић, *Милан Недић*, 271.

6 М. Борковић, *Милан Недић*, 271; Исти, *Контрареволуција..*, I, 310-311. За немачку полицију у Београду, и сама личност Друшковича била је донекле сумњива (ИАБ, BdS, D 48).

7 М. Борковић, *Контрареволуција..*, I, 284-285.

рода. Поред источне Босне, Недић је показао интересовање и за ширење свог утицаја у Санцаку, утолико пре што су се партизанске снаге тамо повукле после истеривања из Србије 1941. године. У тој области, Недић је покушао да дејствује преко четничког мајора Моме Матића, који је почетком фебруара 1942. спровео доста успешну акцију против партизана. Другим речима, она је пре свега била спроведена ради уништења политичког противника, а не због заштите српског живља. По Кракову, требало је да то буде први корак у Недићевом окупљању српских земаља и ширењу Србије.¹ Ова акција је имала првенствено политички карактер, те је овде спомињемо пре свега у општем контексту покушаја ширења територије окупиране Србије. Први непосредни циљ је била српско-италијанска власт у Санцаку. Због овога је Недић иза леђа Немаца ступио у везу са италијанским властима, покушавајући да прошири утицај и међу становништвом Црне Горе. Практична последица тога је било навлачење немачке сумње на премијера.²

Недићевим трупама је успело да остваре присуство у Санцаку, све док један њихов део Немци нису разоружали у Ужицу и Бајиној Башти у марту 1943, због чега је други њихов део прешао четницима.³ С друге стране, стварање мостобрана код Вишеграда у априлу 1942. године било је како у функцији ширења српске територије тако и с намером да се заштите српске избеглица из Босне, које су у масама хрлиле ка Србији. Уз заштиту Српске државне страже, избеглице су пребациване у Србију, некад чак и уз помоћ официра Вермахта, згрожених усташким злочинима.⁴ Мостобран се одржао готово две године.⁵ Био је то прави пример преплитања политичких и хуманитарних циљева у Недићевој акцији. Јасно је, међутим, да он никад није добио службено немачко одобрење, те није ни довео до формалног проширења територије окупиране Србије.

Недићу је први пут омогућено да изнесе своје захтеве „на највишем месту“ приликом његове посете Хитлеру и Рибентропу 16-18. сеп-

1 С. Краков, *н. д.*, II, 75-78, 82-101.

2 М. Борковић, *Милан Недић*, 271-274.

3 Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићева Србија. Оружане снаге српске владе српск евлде 1941-1945*, Београд 2011, 188. У фебруару 1944. године, Недић је у Санцак послао један батаљон добровољаца да помогне борбу четника Павла Ђуришића против партизана. Тај батаљон је учествовао у борбама до јуна и претрпео велике губитке. Међутим, циљеви ове акције су били војнополитички, у питању је сузбијање партизана а не ширење територије (*Исто*, 379; Ratko Parežanin, *Moja misija u Crnoj Gori*, Beograd 1991, 7; Б. Н. Костић, *н. д.*, 130-132; Б. Карапанџић, *н. д.*, 261-262).

4 ВА, Нђа, к. 1, ф. 7, д. 5.

5 С. Краков, *н. д.*, II, 148-156, 182; Б. Димитријевић, *н. д.*, 188.

тембра 1943. године. Та посета му је обећана још годину дана раније, као мера умиривања његовог незадовољства, а он је током ње изнео неколико главних захтева, међу којима су били повећана аутономија његове владе, јачање њених оружаних снага и њихово стављање под владину контролу, смањење мера одмазде, организација послератне Србије на задружној, патријархалној основи и „проширење животног простора“ припајањем – Санџака, Црне Горе и Јужне Србије (тј. Македоније), као и Косова и Метохије.¹ Како Рибентроп, тако и Хитлер, одбили су да дискутују о проширењу граница Србије током рата.² Нацистичке вође очигледно нису биле спремне да мењају савезнике, који су ионако постајали нервозни развојем рата.³

Упркос неуспеху „на највишем месту“,⁴ услед погоршања ратне ситуације по Немачку, Недић више није био сам у настојањима да прошири границе Србије. Хитлеров специјални изасланик за Балкан, Херман Нојбахер (Hermann Neubacher), већ следећег месеца је свом надлежном министру изнео предлог о стварању српско-црногорске федерације, на челу са генералом Недићем. Она би ојачала положај српског премијера према његовом ривалу Дражи Михаиловићу и послужила као брана продору комунизма. Пошто је испрва показао занимање, Хитлер се на крају, у мају 1944, ипак изјаснио против тога да „на Балкану један народ са осећањем политичке мисије постане надмоћан“.⁵ Иако овај по-

1 Сигурно је капитулација Италије омогућила поновно укључивање Косова и Метохије у захтеве српске владе.

2 Х. Нојбахер, н. д., 134-135; М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 170-172; Стефановић, н. д., 231-234. Још у време капитулације Италије, један од најистакнутијих „збораша“, инжењер Милосав Васиљевић, поднео је елаборат „Немачко-српски споразум“, у коме се zaloжио за стварање независне Велике Србије као стуба немачког поретка у југоисточној Европи. То је образложио непоузданошћу НДХ (М. Стефановић, н. д., 230-231; С. Керкез, н. д., 236-237). Његова је аргументација, дакле, била политичка а не хуманитарна, историјска или етнографска.

3 Било је то време после немачког пораза у Курској бици, савезничког искрцавања на Сицилији и капитулације Италије, што је довело до тога да и други немачки савезници почну да промишљају свој положај и евентуалну промену стране (Уп. Dušan Lukač, *Treći rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, III, 1941-1945, Beograd 1987, 469-499, 501-515; Jörg K. Hoensch, *A History of Modern Hungary 1867-1986*, London, New York 1989, 154-155; *Storia del popolo romeno*, Roma 1981, 450-451).

4 П. Мартиновић Бајица пише да је, због пропаганде комуниста, путовањем у Немачку Недић много изгубио „јер је било више неразума но разума“ (П. Мартиновић Бајица, н. д., 411).

5 Х. Нојбахер, н. д., 155-161; Jovan Marjanović, „The Neubacher Plan and Practical Schemes for the Establishment of a Greater Serbian Federation“, у: *The Third Reich and Yugoslavia*, 489-491, 499; М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 175-177; Исти, Милан Недић, 216-217; Б. Петрановић, *Србија...*, 608-610; М. Стефановић, н. д., 232-244.

кушај није успео, и премда је иза њега стајао, пре свега, један немачки дипломата, то је био први случај да је један високи функционер Рајха донекле подржао Недићеве концепције¹ – дакако не из љубави према Србима, већ руковођен интересима војнички све слабије Немачке. Све учесталија бомбардовања (посебно од пролећа 1944), покушај продора НОВ и почетак повлачења немачких окупатора са Балкана током 1944. године, условили су да се центар пажње Недићеве владе окрене хитнијим проблемима. Због тога се чини да те године више није било политичких потеза усмерених на ширење територије Србије уз ослонац на Немачку или са њеним одобрењем.

Из свега напред изложеног, види се да напори Савета комесара Милана Аћимовића и владе Милана Недића уперени на увећање територије под њиховом надлежношћу нису могли да уроде плодом – док је Немачка била јака, она није имала потребе да квари односе са својим савезницима због поражених Срба. Чак и када се ратна ситуација погоршала за њу и када је поновно промишљање савезништава можда било пожељно, победили су Хитлерова србофобија и мишљење да је боље не отуђивати савезнике који су ионако почели да се колебају. Због тога су напори српских колаборациониста да се територија Србије прошири – а тиме, између осталог, и спречи страдање српског народа у суседним областима – остали без успеха током целог раздобља окупације.

Сада ћемо се осврнути на то колико су били успешни покушаји колаборационистичких власти да политичким корацима (који су им једини стајали на располагању) заштите српски народ у окупираној Србији и ван ње – будући да су оне само њега, а не целокупно становништво, виделе као предмет свог старања. Поред свих оних послова које свака модерна влада обавља ради обезбеђивања нормалних услова живота својим грађанима, ратни услови намећу и нове задатке. У случају колаборационистичких власти у Србији, они су се тицали спречавања или умањивања одмазди окупатора над цивилним становништвом и бриге о избеглицама и ратним заробљеницима. Поред тога, свака влада националне државе брине о својим сународницима у иностранству. Колаборационистичке власти су, притиснуте огромним страдањима српског народа у суседним државама, у много наврата морале да подносе молбе и жалбе окупационим властима у Србији (које, стриктно гледано, за таква питања нису биле надлежне) у корист прогоњених сународника на окол-

¹ По једном доушничком извештају, Недићев национализам је био фразерски и без садржаја, а он није искрено желео припајање Црне Горе и пасивних динарских крајева. Наводно су он и његови сарадници пре свега желели да добију део Срема, Баната и Бачке (ИАБ, BdS, J 87).

ним територијама. Такве представке је упућивала и Српска православна црква – изгледа не без помоћи државних органа, као и неке утицајне приватне личности блиске влади (нпр. Димитрије Љотић). Карактеристично је да су колаборационистичке власти покушавале да о страдањима Срба извести и избегличку југословенску владу у Лондону и јавност савезничких земаља,¹ којима су због деловања у окупираној земљи и своје колаборације биле начелно супротстављене. Још више него у питању проширења граница Србије, у овим покушајима су се преплитали хуманистички мотиви са политичким, односно са потребом легитимисања сопствене власти. Ово утолико пре што су се и Милан Аћимовић и ратни премијер Милан Недић, заједно са својим сарадницима, прихватили образовања Савета комесара односно владе „ради биолошког спасавања српског народа“ – како је то у свом емотивном наговарању генерала Недића да преузме владу формулисао председник Српске краљевске академије наука др Александар Белић.² По савету вође Народног покрета „Збор“ Димитрија Љотића, који је био сива еминенција Савета, а још и више Недићеве владе, Аћимовић је као услове за састављање Савета комесара поставио поштовање домаћих закона, постојање домаће службе безбедности, слободан рад Српске православне цркве, самосталне државне финансије и да се комесари имају сматрати адвокатима народа пред окупационим властима.³ И Милан Недић је прихватио да преузме кормило владе и да земљу спасе од пропасти постављајући одређене услове који би тај задатак учинили могућим. Тако је он, обзиром на устанак који се распламсао, тражио оружане снаге, које би се састојале од 10.000 жандара и потребног броја помоћних борбених одреда, и проширење граница Србије.⁴ Борба против комуниста је требало да постане превасходно ствар самог српског народа, а немачке снаге је требало да помогну само у случају потребе. Два битна захтева била су у основи хуманитарне природе: тражен је прекид прогона српског народа ван Србије, а у случају саботажа против немачких оружаних снага, кажњавање само кривца, уз

1 М. Борковић, *Контрареволуција..*, II, 260; Б. Н. Костић, н. д., 69-82; С. Краков, н. д., II, 203-222.

2 Б. Н. Костић, н. д., 45. По Карлу-Хајнцу Шларпу, радило се о колаборацији ради добијања на времену, ублажавања напетости, обезбеђивања народу минимума реда и наде и ради осигуравања претпоставки за опстанак Србије као државе (Schlarp, н. д., 140). Идеолошки циљеви неких од актера, дакле, нису били општи ни главни за стварање Савета комесара, односно владе.

3 Б. Н. Костић, н. д. 18-19. Боривоје Карапанцић наводи нешто другачије формулисане захтеве, иако је њихова суштина углавном иста (Б. Карапанцић, н. д., 19).

4 *Исто.*

претходно добијање информација од српске владе.¹ Врло брзо, молбе да буду заштићени прогоњени Срби ван Србије – пре свега у НДХ – и да се од репресалија поштеде Срби у окупираној Србији постаће саставни део активности Недићеве владе и њених органа. Такву праксу је започео већ Аћимовићев Савет комесара, будући да су се Срби нашли у опасности од почетка Априлског рата. Убрзо по свом формирању, Савет комесара је морао да моли немачке власти да се обустави убијање Срба у НДХ, као и убиства, масовна хапшења и прогони српског становништва у Бачкој, коју је окупирала Мађарска. И Димитрије Љотић, иако у то време без икакве формалне функције у државном апарату, у више наврата је писао команданту Србије Ферстеру молећи га да се обуставе злочини над Србима у НДХ.² Наводно је на његову интервенцију пуштено 1.200 грађана Панчева, који су били похапшени као сумњиви.³

Као што је напред већ споменуто, Милан Аћимовић је и новог команданта Србије, Шредера, почетком јуна 1941. године дочекао једним меморандумом, у коме му је изразио лојалност и замолио га да заштити Србе изван Србије, за чије страдање је окривио Хрвате, Мађаре, Албанце и Бугаре.⁴ Са своје стране, и Српска православна црква је током јуна 1941. саставила експозе о страдању свог свештенства и верника у НДХ, који је предат генералу Шредеру 9. јула. По њему, од 10. априла 1941 (када је проглашена НДХ), тамо је убијено око 100.000 Срба.⁵ Крајем августа, СПЦ је упутила још један меморандум сличне садржине генералу Данкелману. У њему је изнето да је до августа 1941. године у НДХ страдало 180.000 Срба.⁶ У децембру 1941. године, Недић је молио пред-

1 Schlarp, *н. д.*, 144; С. Краков, *н. д.*, I, 145-146; Madajczyk, *н. д.*, 460. Углавном исте захтеве наводио је у послератној истрази и сам Недић (М. Борковић, *Контрареволуција*, I, 101).

2 Б. Карапанић, *н. д.*, 33; Б. Н. Костић, *н. д.*, 23, 29-30. Командант Ферстер је, наводно, не могавши да спречи покоље у Независној Држави Хрватској, из протеста тражио да буде смењен, до чега је ускоро и дошло (*Se non è vero, è ben trovato*).

3 Исто, 24. Акико Шимизу у својој детаљној књизи о банатским фолксдојчери-ма не спомиње хапшење тако великог броја људи, што још увек није сигуран доказ да га није било (Shimizu, *н. д.*).

4 М. Борковић, *Контрареволуција*., I, 47.

5 Б. Петрановић, *Србија*., 458; С. Краков, *н. д.*, II, 201; С. Керкез, *н. д.*, 238; Ради-мила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, I, Београд 2002, 57; М. Борковић, *Контрареволуција*., II, 266. Борковић сматра да је овај меморандум писан у договору са Саветом комесара, али Ђоко Слијепчевић то пориче (Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске Православне Цркве*, III, Келн 1986, 127). С обзиром да односи духовних и световних власти нису били претерано топли, ово је можда и истина.

6 С. Керкез, *н. д.*, 238; Р. Радић, *н. д.*, 59; Б. Карапанић, *н. д.*, 35. По Карапанићу, Синод СПЦ је упутио један сличан меморандум командујућем генералу и 15. јануара

ставника немачког Министарства иностраних послова Бенцлера (Фелих Бензлер) и др Турнера да се обустави прогон Срба у НДХ, а Аћимовић да се тамо престане са насилним католичењем православних и да се распусте логори.¹

С једне стране су овакви апели остајали без одзива – између осталог јер команданти Србије нису имали надлежности на околним територијама – а истовремено су немачке трупе приморавале српске жандаре да врше стрељања талаца у Србији. Ово не само што је рушило самопуздање жандара, већ је озбиљно подривало веродостојност Савета комесара пред народом.² То је био један од разлога што је он замењен владом Милана Недића, од кога су немачке власти очекивале да ће својим ауторитетом учврстити углед власти и олакшати гушење устанка.³ До тога није дошло, већ су се српске снаге, које су требало да буду главне у обрачуна са устаницима, показале као непоуздане, тако да је Недић већ 12. септембра рекао Бенцлеру да размишља о оставци.⁴ Само пет дана касније, шеф Војноуправног штаба др Турнер обавестио је председника владе о квоти одмазде од 100 Срба за убијеног и 50 за рањеног Немца. Истог дана га је обавестио и о својој намери да у Београду похвата 50.000 талаца, из чијих редова ће се вршити одмазде. После разговора са више немачких представника у граду, Недићу је успело да спречи Турнерову намеру

1942. године (Б. Карапанџић, *н. д.*, 35). У јануару 1942. године, СПЦ је преко српске владе немачким властима доставила један меморандум о тешком положају Срба ван Србије. Недић је у пропратном писму генералу Бадеру подржао захтев СПЦ за заштиту српског живља од прогона (М. Борковић, *М. Nedić*, 328-319). Радмила Радић спомиње и меморандум о страдању Срба у НДХ од 17. марта 1942, за који је министар просвете Велибор Јонић сматрао да садржи изразе и закључке „који могу да нашkode српској ствари“. Ово мишљење је очигледно делио и Феликс Бенцлер, који је поручио да тај меморандум нипошто не сме dospети у иностранство (Р. Радић, *н. д.*, 75-76). Све ово указује да је између црквених и владиних кругова, упркос несугласицама, ипак било одређене сарадње, иако не увек и сагласности, по питању заштите интереса Срба ван Србије.

1 ИАБ, BdS, Општа архива, к. 201.

2 Б. Божовић, *н. д.*, 359; Jovan Marjanović, „The German Occupation System in Serbia in 1941“, у: *Les systèmes d'occupation Yougoslave*, 287; Исти, *Устанак...*, 120, 170; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970, 45.

3 Специјални дипломатски изасланик Едмунд Фезенмајер (Veesenmeyer), који је допринео Недићевој инсталацији, оценио га је као српског националисту са јаком подршком у народу, али истовремено као прорачунаог управљача, спремног на сарадњу са немачким окупатором. Фезенмајер се надао да ће уз помоћ Недића придобити већину народа за колаборационистичку владу и зауставити одбегавање партизанима. Надао се да ће Недић привући и део официра који су се првобитно придружили Дражи Михаиловићу (М. Матић, *н. д.*, 163-164).

4 М. Матић, *н. д.*, 165.

о узимању талаца у Београду, иако не и о стрелјању 100 за једног.¹ Четри дана касније, у светлу припрема за офанзиву против устаника, Турнер је предлагао да Недићева влада привремено одступи како не би изгубила углед. Премијер је ово одбио, а са владом је написао меморандум којим, додуше, подржава акцију против устаника, али и оштро осуђује намераване масовне репресалије против цивилног становништва. Влада је изразила спремност да предузме све што је потребно да се заведе ред и да уради све да „избегне уништење свога народа“.² Очито је да је нада да ће успети да трагедију бар умањи била одлучујућа. Такво размишљање је, упркос повременим колебањима, одржало Недића на челу владе до краја окупације.

Немачке власти, решене да стану на крај устанку, нису се обазирале на упозорења и осуде Недићеве владе. Генерал Беме (Franz Böhme), задужен за вођење операција, одбио је оставку коју је Недић поднео 27. септембра.³ Иако његови апологети тврде да је он својим заговором спасао око 10.000 талаца које су Немци покупили у Шапцу и околини,⁴ та интервенција је била само делимично ефикасна,⁵ а уз то и селективна: Недић се заложиио за Србе, али не и за Јевреје и „комунисте“,⁶ који су по његовим схватањима били отпаци српског народа.⁷ Због тога је у Шапцу стрелјано преко 2.000 људи, а велика група затвореника је у пролеће

1 Б. Димитријевић, *н. д.*, 89-90; С. Краков, *н. д.*, I, 171-172. Та квота је ублажена тек крајем 1943. године, по Хитлеровом наређењу које се тицало целог Балкана, а не само Србије, а које је вероватно издато на подстицај Хермана Нојбахера (Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944*, Beograd 1987, 141; Б. Димитријевић, *н. д.*, 329; В. Глишић, *н. д.*, 206, 208).

2 ВА, Нђа, к. 1А, ф. 1, д. 10; Б. Петрановић, *Србија...*, 224; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 140-142; Исти, *Милан Недић*, 51. За овај протест, чак је и Недићу врло несклони Борковић морао да ода признање: „Просто је несхватљиво како је Недић имао храбрости да у таквом тону пише, односно одговара онима од којих је зависила његова судбина.“ (М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 140). Проблем је у Борковићевој пристрасности, која му је онемогућила да реално сагледа личност Милана Недића и мотиве његовог политичког ангажовања, у којима брига за личну судбину није била на првом месту.

3 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Beograd 2007, 77.

4 Б. Карапанцић, *н. д.*, 86; С. Краков, *н. д.*, I, 189-204.

5 По Мартиновићу Бајици, услов за спасавање Шапца било је раздвајање партизанских и четничких снага. Успех је, наводно, изостао зато што су четнички курири, који су капетану Рачићу носили наређење Драже Михаиловића да повуче своје снаге, страдали у партизанској заседи (П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 169).

6 С. Краков, *н. д.*, I, 201, 203.

7 С. Краков, *н. д.*, I, 209.

1942. пребачена у логор Сајмиште.¹ Недићева влада није могла да спречи ни масовна стрељања у Краљеву (15-24. октобар 1941) и Крагујевцу (21. октобар 1941). По Станиславу Кракову, Недић је у Крагујевац послао пуковника Бошка Павловића да проба да на лицу места спречи планирано стрељање, а он и Љотић су до касно у ноћ 20. октобра обилазили немачке званичнике у Београду са истим циљем.²

Није јасно да ли је ова верзија тачна, иако се уклапа у друга Недићева настојања у сличним приликама. Није јасно ни да ли су он и његова влада после крагујевачке трагедије³ поднели оставку, па је повукли пошто су Немци обуставили даље одмазде (како је то изјавио у истрази после рата),⁴ или је само намеравао да је поднесе, а да су га најближи сарадници (генерали Јосиф Костић и Ђура Докић и инжењер Огњен Кузмановић) разуверили (како тврди Краков).⁵ Оно што је сигурно, то је да је у стрељање у Крагујевцу био уплетен и пети добровољачки одред под командом Марисава Петровића. По тврдњама комунистичке историографије, они су помагали Немцима у хватању жртава, док су по тврђењима припадника Љотићевог „Збора“, они спасли више стотина, можда и хиљада људи.⁶ По свему судећи, истина је негде у средини: припадници добровољачког одреда су заиста обезбедили пуштање дела талаца за које су тврдили да су њихове присталице и антикомунисти. С друге стране, они су искористили прилику и да се обрачунају са једним бројем својих противника, које су оставили да страдају или су их чак сами предали Немцима. Такође су, по сопственом признању, похватили и око 200 Цигана, које су „трампили“ за Србе.⁷ Све ово баца врло ружно светло на

1 В. Маношек, *н. д.*, 71-76. Маношек је радио искључиво на немачкој грађи.

2 С. Краков, *н. д.*, I, 242-243.

3 Најцеловитији и најобјективнији приказ тог догађаја, као и онога што му је претходило и следило, в. у: Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*, Крагујевац 2007.

4 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 148; Исти, *Милан Недић*, 59. У аствари, одмазде нису обустављене: 27. и 30. октобра у Београду је стрељано око 2.200 Јевреја и Цигана (М. Борковић, *Милан Недић*, 59), али то, будући да је он био заинтересован само за спасавање српских живота, Недићу није био разлог за интервенцију – која би ионако, највероватније, остала без резултата.

5 С. Краков, *н. д.*, I, 248-249.

6 С. Бркић, *н. д.*, 51-57; Б. Димитријевић, *н. д.*, 96; М. Борковић, *Милан Недић*, 59; Б. Н. Костић, *н. д.*, 56-57.

7 Б. Димитријевић, *н. д.*, 96, 113; Љ. Шкодрић, *н. д.*, 263. У извештају Предстојништва градске полиције у Крагујевцу од 28. октобра 1941. Године се каже: „Највише је страдало Цигана. Од Цигана је остало свега 18-20 одраслијих лица... Мушкарци Јевреји су сви стрељани...“ (АС, БИА II/32).

њихово деловање тих дана,¹ а будући да су добровољачки одреди – иако организовани од „Збораша“ – важили за државне органе,² то је бацало и, у најмању руку, сумњиво светло на саму владу. Истовремено, вредност Петровићевих интервенција је умањена утолико што су немачке власти похватале више талаца него што им је било потребно за планирану одмазду, тако да су ионако себи могле да дозволе да у одређеном броју случајева буду „великодушне“.³ Оно што је бацило посебно ружно светло на добровољце, јесу сведочанства о томе да су пљачкали лешеве пре сахране, па чак и да су терали раднике који су сахрањивали стрељане да за њих пљачкају.⁴ Ништа мање морално упитна није ни смена водећих људи у локалној власти и полицији коју је Петровић извршио тих дана, поставивши своје људе.⁵ Ово је било безочно искоришћавање претешке ситуације у граду за утврђивање политичких позиција Љотићевог „Збора“. Иако то није једини пример борбе за власт међу колаборационистичким струјама, свакако је један од најнеморалнијих.

Свега две недеље по крагујевачком покољу, поново се указала потреба да Недић спасава српске животе. У ноћи између 4. и 5. новембра, Гестапо је у Београду ухапсио око 300 угледних грађана, махом антинемачких интелектуалаца и масона.⁶ Они су одведени у логор на Бањици и требало је да служе као таоци у случају даљих саботажа или немачких губитака. По Кракову, наредних дана се Недић растрчао по немачким надлештвима убеђујући их да похапшени немају ништа са устаничком акцијом и да би њихово стрељање имало катастрофалне последице на држа-

1 Добровољачки апологета Карапанцић говори, наравно, само о покушајима добровољаца да се спречи трагедија (Б. Карапанцић, *н. д.*, 95-98). Мирко Бојић аргументује да је Марисав Петровић касније догурао до команданта једног од пет добровољачких пукова, што високоморални Љотић не би дозволио да је сматрао да је Петровић у Крагујевцу починио нешто за осуду, наравно „ако је имао тачан увид у одвијање трагедије“ (Б. Димитријевић, *н. д.*, 113). Није искључено да Љотић није знао све детаље, иако се то не чини много вероватним с обзиром на размере стрељања и његов одјек у земљи, као и на „зборашку“ мрежу по целој земљи. Можда је вероватније да се Љотић мирио са жртвовањем политичких противника, Јевреја и Цигана да би се спасли „добрѣ“ Срби.

2 Б. Димитријевић, *н. д.*, 84; М. Стефановић, *н. д.*, 148.

3 С. Бркић, *н. д.*, 56. Бркић процењује да је укупно похватао 5.000-5.500 људи (С. Бркић, *н. д.*, 87) – што је било два пута више него што је било предвиђено за одмазду.

4 С. Бркић, *н. д.*, 70.

5 М. Стефановић, *н. д.*, 157; Б. Н. Костић, *н. д.*, 58.

6 Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941-1944. Свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002, 60; Надежда Јовановић, „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији 1941-1942“, *Годишњак града Београда*, XVIII, 1971, 98-99.

ње српског народа, те да сваки случај треба појединачно испитати.¹ За похапшене је наводно молио и Димитрије Љотић.² Само неколико дана касније, Недић се нашао у ситуацији да моли и за живот помоћника команданта жандармерије Јована Тршића, који је (не без разлога) оптужен за сарадњу са четницима Драже Михаиловића. Заједно са њим, претња хапшењем је погађала и око 1.200 официра. Уништавањем доказа, уз помоћ београдске полиције, и молбама код генерала Бемеа, Недић је успео да Тршић буде само послат у заробљенички логор.³ Хуманитарно-политички значај је имала и легализација великог броја четника крајем 1941. године. Она је помогла да око 5.000 четника сачувају главе, док је Недићу потенцијално донела јачање његових оружаних снага.⁴

Поред репресалија немачких окупатора, повод за жалбе и молбе, прво Аћимовићеве, а онда и Недићеве администрације, било је и понашање Бугара – како на анектираним територијама тако и на тлу остатка Србије. Већ се комесарска управа жалила да су бугарске власти многе Србе похапсиле, неке пострелале, те да је у део Србије под немачком окупацијом пребегло око 30.000 избеглица.⁵ И у писму генералу Шредеру од 13. јуна 1941, Аћимовић се жалио на изгон српских породица са тих подручја.⁶ Дана 9. новембра исте године, Недић се жали на поступке бугарске војске на територији ван њихове контроле, на коју су упали гонећи устанике, вршећи при том и злочине над цивилним становништвом. Његове захтеве за дисциплиновањем Бугара је подржао и представник немачког министарства иностраних послова Бенцлер.⁷ Имајући на уму историјско непријатељство два народа, поменуто поступање бугарских војника и власти, као и тенденцију Бугара да, кршећи линију разграничења од територије која им није поверена под окупацију, стално

1 С. Краков, *н. д.*, I, 262-264.

2 Б. Н. Kostić, *н. д.*, 61-62; Н. Јовановић, *н. д.*, 99. Наводно је на састанку тим поводом са Турнером, Љотић молио и да се престане са убијањем Јевреја, јер „невино проливена крв не може донети никаква добра народу који то чини“ (Б. Н. Костић, *н. д.*, 62). Ово може звучати као апологетика, али ако се узме у обзир став који је Љотић имао пре рата – да треба разбијати јеврејске планове а не јеврејске радње или главе, онда та изјава и не звучи невероватно (Уп. Димитрије Љотић, *Сабрана дела*, XII, Београд 2001, 56). Љотић се залагао за исељавање Јевреја, односно за њихово искључење из политичког и делом економског живота док исељавање не постане могуће (*Исто*, IX, 168).

3 С. Краков, *н. д.*, I, 266-268.

4 М. Борковић, *Милан Недић*, 259; С. Краков, *н. д.*, I, 280-281.

5 М. Борковић, *Контрареволуција..*, 231.

6 *Исто*.

7 *Исто*, 232.

откидају парченце по парченце,¹ Недић је био констерниран најавом да ће почетком 1942. године бугарске трупе заменити као окупатори немачку војску на великом делу територије на југоистоку Србије.² Недић је (вероватно само фигуративно) запретио самоубиством ако до најављене окупације дође, док је стварно најавио оставку своје владе. Бенцлер је са овим упознао своју владу, али је од ње добио одговор да Недић још није успео да потпуно умири Србију, а да Немачка не може унедоглед жртвовати своје војнике ради гушења устанка. Порука је завршена претећим тоном: „Ако се генерал Недић сада готово демонстративно повлачи, стрпљењу владе Рајха доћи ће крај. Последице тога Србија ће имати да потпише [припише? – З. Ј.] сама себи.“³ Иако су се, да би одржали Недићеву владу, и Бенцлер и командант Бадер залагали за то да бугарска окупација буде мања и по територијалном захвату и по броју укључених дивизија, војно-безбедносне потребе су биле неумољиве: немачке трупе су биле потребне на Источном фронту, па је бугарска окупациона зона крајем 1942. и током 1943. године додатно проширена.⁴ Недићева оставка је одбијена са образложењем да је „Србија побеђена држава и од немачке окупационе управе постављена комесарска влада има да слуша, а не да даје оставку.“⁵ Немогућност Недићеве владе да то спречи деловала је депримирајуће, како на народ тако и на саме чланове владе.⁶ Упркос томе, влада је наставила да улаже протесте због бугарских поступака, који су, по Борковићевој процени, били главни камен спотицања у њеним односима са Немцима.⁷

Против недела бугарске војске, Недић је протествовао у мемоару генералу Бадеру 12. августа 1942. године. Означио их је као незаслужену

1 ВА, Нђа, к. 20, ф. 7, д. 39; к. 20b, ф. 4, д. 64; к. 21, ф. 1, д. 25; к. 21, ф. 1, д. 132; Венцеслав Глишић, „Успостављање окупационог система и бугарско-немачки спорови око демаркацион елиније у лесковачком крају 1941. године“, *Лесковачки зборник*, XXII, 1982, 13; Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Beograd 1989, 67, 72, 75.

2 М. Борковић, *Контрареволуција*, I, 236-237; М. Стојиљковић, *н. д.*, 121-123, 135; З. Јањетовић, *Borders..*, 107.

3 М. Борковић, *Контрареволуција*, I, 239-240; М. Стојиљковић, *н. д.*, 134; С. Краков, *н. д.*, I, 306-308.

4 М. Стојиљковић, *н. д.*, 134-136; З. Јањетовић, *Borders..*, 107; Б. Петрановић, *Србија..*, 346.

5 Б. Димитријевић, *н. д.*, 136.

6 М. Борковић, *Контрареволуција..*, I, 241-242.

7 М. Борковић, *Контрареволуција..*, I, 310. За прогоњене Србе под бугарском окупацијом, са одређеним успехом, интервенисао је бивши југословенски премијер Драгиша Цветковић (Бајица, *н. д.*, 399).

казну за српски народ, чије незадовољство олакшава ширење антине-мачке пропаганде.¹

Поред заузимања за Србе под бугарском влашћу, Недић је стално морао да се заузима и за Србе у НДХ, који су много страшније прогањани.² Тек што се стишала бура око ширења бугарске окупационе зоне, Недић је, у фебруару 1942. године, послао писмо др Харалду Турнеру, упозоравајући га на очајне услове живота Срба затворених у усташким логорима. Молио је шефа Војноуправног штаба да предузме мере да им се упуту помоћ преко српског и немачког Црвеног крста. Иако је протесте Турнеру упућивао и 10. априла, 15. јуна и 20. августа те године, упозоравајући на прилив избеглица и упоређујући страдање Срба у НДХ са делима шпанске инквизиције и прогонима првих хришћана, до побољшања положаја Срба под усташком влашћу, као ни у ранијим случајевима, није дошло.³ Дана 22. фебруара 1943. године, Недић је упутуио командујућем генералу у Србији још један меморандум, са збирним и већ устаљеним жалбама да српска влада нема никаква овлашћења, да немачка надлештва упућују противречна наређења, да су српске финансије преоптерећене, као и против бугарске окупације и злочина над Србима у суседним земљама.⁴

Те године је дошло до можда најозбиљније кризе владе, односно до једне њене оставке која је претила да буде коначна. Можда баш зато, ова претња оставком уродила је и највећим плодом. Било је више проблема које су чланови владе навели као разлоге за своју оставку. Криза је отворена 12. августа меморандумом у коме се Недић жалио на тежину немачке, а посебно бугарске окупације, која је ширењем у срце Шумадије јако ојачала антиокупаторско расположење народа. Он је указао на експлоатацију од стране немачких и бугарских трупа, која је онемогућавала народу да изврши своје обавезе.⁵ Оставка је најављена 12. септембра 1942, да би генералу Бадеру 16. септембра био прослеђен меморандум који је садржао више жалби, од којих су се главне тицале

1 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 354.

2 На први поглед, утолико чудније делује Недићево одбијање предлога немачког амбасадора у Загребу Кашеа (Siegfried Kasche) да се у октобру 1941. године сретне са Павелићем, на шта је овај пристао (Р. Парезанин, *н. д.*, 339). Може се претпоставити да су Недића на одбијање подстакли гнушање и /или страх да би себи тим сусретом нарушио углед у очима Срба. Да га ни промена општих политичких околности у томе није поколебала, говори и одбијање да прими Павелићеве делегате у другој половини 1943. године (П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 415).

3 Б. Петрановић, *Србија...*, 470; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 344.

4 М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 167.

5 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 361.

повећане испоруке жита, прогона Срба у Срему и писма вишег СС и полицијског шефа генерала Мајснера (August von Mayszner) Недићу, у коме му забрањује било какво мешање у послове Српске државне страже. Другим речима, од три главна питања, два су била хуманитарна.¹ У том контексту, Недић је указао да се „чаша горчине прелила“ када је генерални опуномоћеник за привреду Франц Нојхаузен (Франз Неухаусен), противно ранијим обећањима, затражио од немачких и бугарских трупа да од ионако изгладнелог народа (који је уз све издржавао и 400.000 избеглица) утерају и из Србије извезу 100.000 тона жита.² Бенцлер је у писму свом министарству навео ову ставку као главни узрок оставке.³ Поред тога, Недић је тражио већа овлашћења за своју владу, јасно одређивање економског терета који је Србија, сразмерно својим економским могућностима, требало да поднесе у изграђивању Нове Европе и да саме српске власти брину о остваривању тих обавеза – уз надзор једног, а не мноштва немачких надлештава – као и престанак прогона Срба изван Србије.⁴ Последњи захтев се односио на усташку акцију против партизана у Срему, коју је водио Виктор Томић, а која је довела до мноштва српских цивилних жртава. И док су, после убрзаног саветовања, власти Рајха на Недићеве економске захтеве дале евазиван одговор, Томићева крвава акција је заустављена немачком интервенцијом у Загребу.⁵ То је био један од ретких случајева да је Недићева интервенција донела непосредан резултат и да је то документовано и немачким, а не само мемоарским колаборационистичким изворима. Можемо се запитати зашто је у том случају то било тако? У то време, ситуација на ратиштима није била тако повољна за Немачку као раније, а Недић (за кога Немци нису имали одговарајућу замену) је поставио више озбиљних захтева истовремено и опет запретио оставком, која је баш због нагомиланих тешкоћа, пакета захтева и раније немачке неосетљивости на слична тражења имала већу тежину.⁶ Заустављање покоља Срба у Срему била је ставка коју је било најлакше задовољити – утолико пре што ни многи немачки офици-

1 Schlarp, н. д., 147-148; М. Борковић, *Милан Недић*, 147; С. Краков, н. д., II, 298.

2 У ствари, радило се о изненадној наредби Нојхаузеновог директног претпостављеног, маршала Рајха Хермана Геринга (Hermann Göring).

3Д. Алексић, н. д., 273; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 362-364.

4 Schlarp, н. д., 148; М. Борковић, *Милан Недић*; Исти, *Kontrarevolucija...*, I, 362.

5 М. Борковић, *Милан Недић*, 150; Mađajczyk, н. д., 468-469; Johann Wüschel, *Die Ereignisse in Syrmien 1941-1944*, Kehl am Rhein 1973, 77.

6 По подацима немачке службе безбедности, иза меморандума од 16. Септембра стајао је министар просвете Велибор Јонић који је свесно хтео да искористи тежак положај у ком су се Немци нашли у том тренутку (ИАБ, I R 28).

ри у НДХ нису сматрали усташку политику прогона Срба корисном по немачке интересе.¹ Крајем године је одобрено да српска влада буде та која ће одређивати ко ће бити погубљен за одмазду – ако се не би нашли кривци за дела против окупатора, требало је казнити њихове идеолошке пријатеље.² Септембарска криза владе је била последња већа Недићева хуманитарна политичка интервенција. Као што смо видели, њихов највећи број – како за Србе у земљи тако и за Србе ван Србије – није донео већи резултат јер се односио на територије немачких савезника или се косио са немачким интересима и њиховим спровођењем у самој Србији.³

Оно на чему су они који су после Другог светског рата величали Недића обично инсистирали као на његовој највећој заслуги, била је брига о избеглицама. То, међутим, није била само ствар колаборационистичке управе, па ни само Недићеве, будући да почеци прихвата и смештаја избеглица датирају још из времена Аћимовићевог Савета комесара. То је било условљено сломом Краљевине Југославије и злочинима над српским становништвом, прогонима некадашњих чиновника, колониста, официра и обичног народа од стране новоуспостављених власти.⁴ Тешко је пратити детаље избегличког живота у Србији 1941-1944. због недостатка континуитета у извештавању, односно фрагментарне сачуваности грађе.⁵ Из истог разлога, као и због сталне флукуације, није могуће утврдити ни тачан број избеглица.⁶ Могуће је, међутим, утврдити

1 В. Казимировић, *н. д.*, 24, 115-118; Б. Петрановић, *Историја Југославије*, 46-48; Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, Ljubljana, Beograd 1979, 234-235.

2 ИАБ, BdS, Општа архива, к. 201.

3 Било би веома занимљиво истражити на које се представнике немачког окупационог апарата Недић могао ослонити да би могли подржати његове захтеве, са каквим мотивима и са каквим аргументима су они то чинили пред својим немачким колегама и претпостављенима. Сачувана архивска грађа и мемоаристика садрже неке путоказе, али би њих тек требало истражити (Уп. Дејан Медаковић, *Ефемерис, II. Хроника једне породице*, Београд [1991], 74-75, 78-81, 242. По Парезанину, ни сам Турнер „није никако био рђав човек“ и наводно је био „вољан да помаже колико се може да се не врше неправде и злочини према српском народу“ (Р. Парезанин, *н. д.*, 512). Друга сведочанства и бројни документи које је Турнер својеручно потписао не потврђују овакву добронамерност.

4 Још увек најбољи општи преглед је већ цитирана студија Slobodana Д. Miloševića, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*. Од већег значаја за простор Србије су стране 44-57, 66-78, 82-94, 102-106, 148-160, 243-308. О томе и: Исти, „Izbeglice i preseljenici u Srbiji 1941. godine“, у: *НОР и револуција у Србији 1941-1945*, Beograd 1972; М. Борковић, *Kontrarevolucija...*, I, 195-211.

5 С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 263.

6 С. Краков, *н. д.*, II, 183; С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 275; Kerkez, *н. д.*, 126. Керкез наводи да се бројеви избеглица који се налазе у

шта су колаборационистичке власти урадиле за збрињавање избеглица.

Проблем избеглица, принудних пресељеника и њиховог збрињавања се колаборационистичком Савету комесара наметнуо двојако: с једне стране самим приливом избеглица (који су, као што смо видели, комесари покушали да зауставе апеловањима на окупационе власти да спрече прогоне Срба ван Србије), а с друге стране, у институционалном погледу, односом самих окупатора. Треба одмах рећи да немачке власти у Србије нису биле ни мало срећне због прилива избеглица и пресељеника: он је повећавао њихове обавезе, отежавао стање снабдевања, доносио опасност од ширења заразних болести, увећавао незадовољство и потенцијално јачао устанике. Због тога су се оне, у више наврата, трудиле да прилив избеглица и насилних пресељеника ограниче и смање.¹

Подстицај за институционализовано решавање питања избеглица и принудних пресељеника дале су саме немачке власти у мају 1941. Године, упознавши шефа комесарске управе Аћимовића са својим планом да у Србију преселе 260.000 Словенаца из делова Словеније које је Немачка анектирала. Аћимовић је 24. маја дао налог да се оснује Генерални комитет за насељавање Словенаца. На чело тог тела, Аћимовић је именовао вишег саветника Министарства социјалне политике др Федора Араницког, искусног стручњака за миграције. Ради прихвата словеначких пресељеника, по бановинама су основани бановински, по сре-

литератури крећу од 241.000 до преко 400.000, што је зависило и од времена бележења. Додатан проблем је био и то што се нису све избеглице ни пријављивале (ВА, Нћа, к. 24, ф. 4, д. 29; С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 247). Сем тога, Недићеве власти, бар од краја 1943. године, протеране колонисте пореклом са територије окупиране Србије нису рачунале у избеглице (*Исто*, 277).

¹ ВА, Нћа, к. 1, ф. 7, д. 18; к. 20В, ф. 1, д. 48; В. Глишић, *Терор*, 50; Р. Парезанин, *н. д.*, 403; С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 72-73, 90, 153-154, 248; Ferenc, *н. д.*, 233, 237-240; М. Борковић, *Контрареволуција*, I, 196-197, 201, 208, 343-345. Ради смањења броја избеглица, у априлу 1942. године су одржани састанци у Косовској Митровици и Рашкој, на којима су представници немачких и српских власти и албанских квислинга договорили повратак 20.000 Срба на Косово. Због отпора албанске националне мањине и њених вођа, као и због наставка терора над Србима, од планираног повратка није било ништа (С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 51-53). Петрановићево виђење избегличког проблема је, упркос неким исправним оценама, поједностављено и једнострано. Он каже да се прецењује улога Милана Недића у прихвату избеглица, јер су Немци већ прихватили њихов долазак у Србију, да су настојали да се престане с њиховим прогоном и да се омогући њихов повратак. За Недића су, наводно, избеглице биле добродошле, јер су надокнађивале радну снагу одсутних ратних заробљеника, давале људство за његове одреде и омогућавале му да се рекламира као „отац Србије“, док су Немци прихватом избеглица пацификовали ситуацију у НДХ, јер су тамошњи Срби, уместо у шуму, долазили у Србију, у којој су били под контролом власти, а усташка зверства су покушали да умире тек када се устанак распламсао (Б. Петрановић, *Србија...*, 228).

зовима срески, а по општинама општински одбори. Врло брзо, у фокус рада Генералног комитета су ушле и српске избеглице, утолико пре што је немачки план предвиђао да се део Словенаца насели у НДХ, а да се у Србију пресели одговарајући број Срба.¹ Због развоја устанка, током лета 1941. године се број пресељених Словенаца свео на неких 15.000. Они су у Србији основали сопствене организације за самопомоћ, а у целини су делили судбину осталих избеглица и прогнаника.²

Врло брзо, већ у јуну 1941. године, Генерални комитет је, на иницијативу др Ернста Вајмана (Weimann), комесара за пресељавање у штабу немачког команданта Србије, замењен Комесаријатом за пресељенике и заштиту избеглица, на чијем челу је прво био инжењер Андра Поповић, потпуковник у пензији, а од 20. октобра 1941. године индустријалац Тома Максимовић.³ Почетком 1942. године, после управне реорганизације земље, Комесаријат је издао правилник о раду и организацији, који је предвиђао окружне, среске, градске и општинске одборе за пресељенике и избеглице. На челу окружних одбора су били окружни начелници, док су срески начелници водили среске и општинске одборе. Једна четвртина чланова одбора била је из редова самих избеглица, а одбори су бринули о смештају и исхрани избеглица и пресељеника.⁴ Овим је брига о избеглицама постала саставни део дужности државних и општинских часника.⁵ Иако то што је иницијатива за оснивање, како Генералног комитета тако и Комесаријата, потекла са немачке стране као да говори у прилог онима који теже да омаловаже заслуге колаборационистичке управе за збрињавање избеглица, чињеница је да ни Савет комесара ни Недићева влада не би смели на своју руку да оснују једну тако важну установу, задужену за тако велик број лица. С друге стране, немачке власти нису имале ни персоналне ни материјалне могућности да се баве збрињавањем њима недобродошлих избеглица и пресељеника. Баш то је био један од оних послова које су оне хтеле да превале на

1 С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 252-254; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 206; Ференц, н. д., 364-365. Број Срба које је требало преселити мењао се од 150.000 на 80.000, колико је на крају договорено између Немачке и НДХ 4. јуна 1941. године (С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 153; Ференц, н. д., 208-210).

2 Ва, Нђа, к. 1, ф. 7, д. 18; Ferenc, н. д., 363-376; С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 267-268.

3 С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 255.

4 С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 275-276; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 341.

5 То се, између осталог, види и по њиховим редовним периодичним извештајима, који увек садрже и рубрике о броју и стању избеглица.

српске органе како би своје капацитете сачувале за послове од виталног значаја за немачке интересе. Другим речима, српској администрацији је проблем збрињавања избеглица и пресељеника био наметнут самом ситуацијом и жељом немачких власти, али то не може да умањи заслуге домаћих органа на том послу.¹ Они су били ти који су распоређивали избеглице по местима и налазили им смештај – делом код сељака, делом приватно по градовима, а делом у државним објектима; оне су у великој мери бринуле о налажењу посла за избеглице и њиховом укључивању у процес рада – што је било у интересу како самих избеглица тако и српских и немачких власти;² ради прикупљања средстава и хране за избеглице, колаборационистичке власти су увеле прикупљање 1% кукуруза, као и добровољних прилога;³ српске власти и њихове оружане снаге су помагале прелазак једног броја избеглица из НДХ, спасавајући им на тај начин животе.⁴ Коначно, колаборационистичке власти су биле те које су у границама расположивих могућности организовале дечје домове за ратну сирочад – од које је велики део потицао баш из редова избеглица.⁵ Тврдње неких аутора да збрињавање избеглица није обављено на најбољи начин једноставно нису фер.⁶ Људских слабости је сигурно било,⁷ али у условима опште беде, несташице хране, одеће, обуће, огрева и смештајних капацитета,⁸ колаборационистичке власти, уз велику помоћ

1 Изгледа да је неспорно да је Недић био искрено дирнут судбином избеглица: у њима је видео „свете људе“, који су „српство ставили изнад свега“. Зато је сматрао да је брига за њих „света дужност“. (Благојевић (ур.), *н. д.*, 143). Слично је сматрао Милан Аћимовић (*Исто*, 153).

2 Ва, Нђа, к. 1, ф. 7, д. 18; к. 22, ф. 1. д. 32; к. 24, ф. 4, д. 29; к. 28, ф. 1, д. 11; ф. 2, д. 11, 23; Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије*, 283-291; М. Борковић, *Kontrarevolucija*, I, 208; Краков, *н. д.*, II, 183; Петрановић, *Srbija*, 463. Неке избеглице у Београду су морале да се одају просјачењу да би преживеле (Милићевић, Никодијевић, *н. д.*, 163).

3 М. Борковић, *Kontrarevolucija...*, I, 209; Б. Н. Костић, *н. д.*, 96; Б. Петрановић, *Србија...*, 464. Нису, међутим, сва давања била на добровољној основи (Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н. д.*, 663).

4 Б. М. Карапанџић, *н. д.*, 29; Краков, *н. д.*, II, 136-142, 182.

5 С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији...*, 293-308; Б. М. Карапанџић, *н. д.*, 29-32.

6 М. Борковић, *Kontrarevolucija...*, I, 210.

7 Ва, Нђа, к. 21, ф. 2, д. 2, 17, 42; ф. 7, д. 18; к. 23, ф. 2, д. 23; ф. 4, д. 24; М. Борковић, *Kontrarevolucija...*, I, 342; Добривоје Јовановић, Дејан Танић (ур.), *Извештаји Недићевих органа власти у Округу моравском 1941-1944*, Jagodina 2005, 34, 42; Д. Медковић, *н. д.* 17. П. Мартиновић Бајица идеализује дочек избеглица од стране **целокупног** србијанског становништва (П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 180).

8 Ва, Нђа, к. 20, ф. 1. д. 21, 30, 52, 56; ф. 2, д. 28; к. 21, ф. 2, д. 16; к. 22, ф. 2, д. 26, 28, 41, 57; ф. 4, д. 15, 23; ф. 6, д. 57; к. 23, ф. 2, д. 3, 23, 38, 52; к. 24, ф. 22, д. 39;

народа, успеле су да избеглима пруже онај минимум услова за живот који је окупирана Србија могла да пружи.

Као важан облик колективног смештаја избеглица и сирочади, треба споменути дечје домове, којих је било по многим местима Србије (Смедерево, Врњачка Бања, Бања Ковиљача, Сокобања, Матарушка Бања, Рибарска Бања, Аранђеловац, Боговађа, Београд итд.).¹ Поред Крушевца је, на иницијативу окружног начелника Радослава Павловића од краја 1943. године, на рушевинама колоније Обилићево изграђен и тзв. Недићев Дечји град, за чије су павиљоне многи појединци и градови у земљи дали своје прилоге, док су занатлије радиле делимично бесплатно. Требало је да овде добије смештај 5.000 до 7.000 сирочади, напуштена и морално посрнула деца, од којих су многа била избегличка. Иако због кратког временског рока подухват није довршен, око 300 деце, између 10 и 17 година, уселио се овде на Видовдан 1944. године.² Упркос очигледној хуманитарној намени, неки комунистички аутори су Недићев Дечји град, због намеравањег васпитања у тада пожељном националном духу, ипак прогласили за неку врсту концентрационог логора.³

У много већој мери су комунистички историчари то тврдили за Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци,⁴ који је постојао од августа 1942. до септембра 1944. године. Завод је настао на иницијативу Димитрија Љотића, како кажу његове присталице, да би се омладинци и омладинке заражени комунизмом отргли испод комуни-

к. 29, ф. 1, д. 23; ф. 4, д. 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36; ф. 2, д. 12; Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н. д.*, 21, 31-36, 62, 72-73, 87-88, 95, 100, 127, 151, 171, 185, 208, 247, 290-291, 398, 429, 527, 565, 569, 571; Schlarp, *н. д.*, 331-332; Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom... Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941-1944*, Београд 2012, 164-169; М. Борковић, *Контрареволуција..*, I, 250-252, 390, 393; Исти, *Милан Недић*, 91-92, 140; С. Краков, *н. д.*, II, 11.

1 С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији..*, 293-308; Маја Николова, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942-1944*, Београд 2010, 37.

2 ВА, Нђа, к. 25, ф. 4, д. 30; Бранислав А. Жорж, *Завод у Смедеревској Паланци. Острво спаса или робљашиница*, Београд 2006, 367; М. Николова, *н. д.*, 37-38; Б. Н. Костић, *н. д.*, 106-110. Костић пише да је на отварању примљено око 1.000 деце (*Исто*, 110).

3 Б. Петрановић, *Србија..*, 483.

4 Уп. Милош Крстић, *Непокорена младост. Концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942-1944*, Београд 1981. Види и: М. Борковић, *Контрареволуција..*, I, 331; Исти, *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941-1944*, Београд 1970, 219; М. Стефановић, *н. д.*, 198. По Стефановићу (који се позива на *Документа о издајству Драже Михаиловића*, I, Београд 1945, 547), завод је био „у ствари установа Специјалне полиције и Гестапоа, служећи као филијални логор из кога су могли увек да се узму 'непослушни и непреваспитани' и да се униште.“

стичког утицаја и да би им се спасли животи.¹ Другим речима, преплита-ли су се хумани и политички циљеви. Оно што је левичарским аутори-ма омогућавало да овај Завод оквалификују као концентрациони логор биле су чињенице да се у њега стизало углавном из полиције или правог логора,² да га није било могуће напустити, да је био окружен жицом и да је имао стражу,³ те да је у њему постојала скала кажњавања, која је ишла од забране изласка у град и примања посета до изолације и батина,⁴ а у случају беге, казна је била слање у концентрациони логор или чак смрт.⁵ Поред тога, наводи се и чињеница да су питомци морали да обављају физичке послове.⁶ С друге стране, иако је настава била идеологизова-на,⁷ постојали су и заводски лист (који су немачке власти забраниле због политизирања),⁸ разне секције,⁹ спортска такмичења и позоришне пред-

1 Marko Pivac, *Koraci u noći*, s. 1. [2002], 3-4; Ратко Парезанин, „Уместо увода“, у: Б. Жорж, *н. д.*, 7; такође и стр. 18, 43, 122, 134; Б. Н. Kostiћ, *н. д.*, 89. По једној верзи-ји, Радосав Павловић, отац идеје о Недићевом Дечјем граду, био је тај од кога је Љотић преузео идеју о Заводу (Б. Жорж, *н. д.*, 369). Постоји и верзија да је иницијативу дала Управа града Београда (ВА, Нђа, к. 34А, ф. 1, д. 42).

2 М. Николова, *н. д.*, 86; ; Стефановић, *н. д.*, 200.

3 М. Пивац, *н. д.*, 90; М. Николова, *н. д.*, 43. Љотићевски аутори су жицу и стра-жу објашњавали заштитом од евентуалних напада партизана (Б. Жорж, *н. д.*, 20, 72), али нису рекли да би напад био „у циљу ослобађања питомаца“ (Ва. Нђа, к. 34А, ф. 1, д. 41).

4 Ва, Нђа, к. 34, ф. 9, д. 9, 15; к. 169, ф. 2, д. 2, 3; ф. 3, д. 1, 2, 3; АС, БИА, II/50; Б. Жорж, *н. д.*, 70-71, 138-139, 145; М. Стефановић, *н. д.*, 206-207; Љ. Шкодрић, *н. д.*, 226-228; М. Борковић, *СКОЈ*, 221-222; М. Крстић, *н. д.*, 58, 214, 237-242; М. Пивац, *н. д.*, 257.

5 М. Николова, *н. д.*, 49, 81, 82.

6 Иако су логораши – будући питомци, који су послати са Бањице, морали да уреде Завод (М. Николова, *н. д.*, 45, 47-48), а касније су радили по радионицама и на по-љопривреном добру (Б. Жорж, *н. д.*, 20), овај аргумент је посебно слаб, будући да је рад уведен и за ђаке средњих, грађанских, чак и основних школа (З. Јањетовић, *У складу са насталом потребом...*, 205-206). Фелдкомандатура у Београду је у мају 1943. године тражила да се, због лошег стања у Заводу, питомци пошаљу на рад на регулисању реке Јасенице, али је управник Милован Поповић успео да тај захтев осујети (АС, БА, II/50; М. Николова, *н. д.*, 83).

7 Б. Н. Костић, *н. д.*, 91; М. Николова, *н. д.*, 40-42, 66-72; Б. Жорж, *н. д.*, 22-28, 55; М. Борковић, *СКОЈ*, 220. Предавања су некад држали врло истакнути појединци, укључујући Димитрија Љотића, управника Балканског института Ратка Парезанина, др Стевана Иванића, једновременог члана Савета комесара проф. др Димитрија Нај-дановића, инжењера Милосава Васиљевића, некадашњег директора Београдског сајма и Аћимовићевог комесара за народну привреду, професора Филозофског факултета др Душана Поповића и многе друге (Б. Жорж, *н. д.*, 342-357; Љ. Шкодрић, *н. д.*, 226).

8 М. Николова, *н. д.*, 77-78; М. Крстић, *н. д.*, 134-142.

9 Б. Жорж, *н. д.*, 29-30, 107-108, 124, 164-169.

ставе,¹ као и повремени излети, одласци у биоскоп,² гостовања позоришне дружине³ и фудбалског тима,⁴ посете родбине,⁵ чак и одсуства⁶ и могућност одласка на кућно лечење.⁷ Оно што је посебно рушило слику Завода као концентрационог логора била је чињеница да су неки родитељи у њега сами слали децу коју нису могли да школују или обуздају,⁸ да су неки долазили добровољно⁹ и да су се неки бивши питомци у њега добровољно враћали,¹⁰ а да су неки чак постајали и васпитачи у њему.¹¹ Један број је после отпуштања отишао у добровољачке или четничке јединице.¹² Сем тога, као казна за оне који нису хтели да се преваспитају, следило је слање у концентрациони логор,¹³ што је индиректни доказ да Завод није био логор у уобичајеном смислу. Све ово указује да се радило о врло специфичној, чак јединственој установи. У суштини, она је следила исте васпитне циљеве као обичне школе у Недићевој Србији, само у нешто строжим условима – будући да се радило о „проблематичној“ омладини, између 14 и 25 година старости. Истовремено, педагошки приступ тој омладини је, баш због њене специфичности, био суптилнији: проучавала се иначе забрањена марксистичка литература,¹⁴ доста се полагало на дискусије, борбу мишљења и убеђивање.¹⁵ На основу свега, било би заиста тешко рећи која компонента је – идеолошко-политичка или хуманитарна – била меродавнија. Ако се узме да је упућивање у За-

1 АС, БИА, II/50; М. Николова, *н. д.*, 72-78; М. Крстић, *н. д.*, 131-133.

2 М. Николова, *н. д.*, 79; Б. Жорж, *н. д.*, 21, 55, 70; М. Пивац, *н. д.*, 70.

3 АС, БИА, II/50; М. Николова, *н. д.*, 74; Б. Жорж, *н. д.*, 124.

4 М. Николова, *н. д.*, 79; Б. Жорж, *н. д.*, 124.

5 АС, БИА, II/50; М. Николова, *н. д.*, 49; Б. Жорж, *н. д.*, 55, 68, 109; М. Пивац, *н. д.*, 70.

6 Б. Н. Костић, *н. д.*, 90; Б. Жорж, *н. д.*, 55.

7 М. Николова, *н. д.*, 44; М. Борковић, *СКОЈ*, 226.

8 ВА, Нђа, к. 34А, ф. 1, д. 51, 52; Б. Н. Костић, *н. д.*, 92, 94; М. Николова, *н. д.*, 86; М. Борковић, *СКОЈ*, 227.

9 АС, БИА, II/50; Б. Жорж, *н. д.*, 54.

10 Б. Жорж, *н. д.*, 124, 140, 148

11 *Исто*, 330-331, 333-334; М. Борковић, *СКОЈ*, 228.

12 М. Крстић, *н. д.*, 266; М. Пивац, *н. д.*, 77; Б. Н. Костић, *н. д.*, 92; М. Николова, *н. д.*, 85; Б. Жорж, *н. д.*, 125, 140, 325. Према Борковићу, већина питомаца је остала доследна својим комунистичким убеђењима (М. Борковић, *СКОЈ*, 228). Он не наводи на основу чега то тврди. Крстић боље документује половичан успех Завода, али ни он не даје доказа да је **већина** истрајала у својим опредељењима (М. Крстић, *н. д.*, *passim*).

13 М. Николова, *н. д.*, 50; Б. Жорж, *н. д.*, 145.

14 М. Николова, *н. д.*, 71.

15 *Исто*, 66-69.

вод заиста спасло око 1.200 омладинаца горе судбине, онда би се можда предност могла дати овој другој.

Поред избеглица, посебна пажња колаборационистичких власти била је усмерена према ратним заробљеницима.¹ Већ је Аћимовић, у име Савета комесара, молио да се српски војници не одводе у Немачку у заробљеништво, него пусте кућама, као што је то било у Грчкој.² Као и у случају избеглица, њихов тачан број није познат.³ У сваком случају, радило се о великом броју људи, чијим одсуством је било погођено веома много породица. Из тога је потицала и природна потреба српских власти да учине нешто за ратне заробљенике и њихове фамилије. У пракси су највидљивија била настојања владе уперена ка ослобођењу заробљених официра. За то је постојало више разлога. Пре свега, Милан Недић и неколико његових најближих сарадника су били професионални официри, док је велики део осталих такође имао официрске чинове у резерви. Због те сталешке везаности, Недићу су заробљени официри били посебно

1 Занимљиво је да је начелник Штаба Врховне команде на крају краткотрајног Априлског рата, генерал Калафатовић, наложио баш Недићу да, са некадашњим министром иностраних послова Цинцар-Марковићем, преговара са немачком командом о томе да југословенски ратни заробљеници не буду одведени у Немачку. Наравно да победници о томе нису хтели ни да чују (Миленко Васовић, Анђелка Цвијић, *Милан Недић: Живот, говори, саслушања*, Београд 1991, 224; М. Стефановић, н. д., 106). У Србији је, упркос томе што велики број није поштеђен одвођења у ропство, ипак остао већи део некадашњих војника, односно око 360.000, који су се водили као „заробљеници на одсуству“ (З. Јањетовић, *У складу са насталом потребом...*, 81). Вермахт је већ имао планове о националном и професионалном разврставању југословенских ратних заробљеника (Д. Алексић, н. д., 121).

2 Б. Н. Костић, н. д., 20.

3 По различитим изворима, током Априлског рата је у руке сила Осовине пало између 375.000 и 398.000 југословенских војника (Б. Петрановић, *Србија...*, 108; Исти, *Историја Југославије...*, I, 402). Послератни југословенски извори говоре о 200.000 војника и 12.000 официра (Миле Бјалајац, Предраг Трифуновић, *Између војске и политике. Биографија генерала Душана Трифуновића 1880-1942*, Београд-Крушевац 1997, 272; Dragan Cvetković, „Stradanje pripadnika vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima“, у: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povijesničara-istoričara*, 8, Zagreb 2004, 371). После отпуштања припадника других националности, сем Срба и Словенаца, у јуну 1941. године је у немачким рукама било још 181.258 заробљеника, од чега око 90% Срба. Међу заробљеницима је било 13.559 официра (Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 78; *Заробљени и непокорени. Записи бивших ратних заробљеника 1941-1945*, Београд 1990, 8). Крајем септембра 1941. године, Српско друштво Црвеног крста је располагало податком о 175.000 српских ратних заробљеника (ВА, Нђа, к. 1а, ф. 1, д. 13). По Холму Зундхаусену, међу њима је било око 35.000 Срба са територије НДХ (Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983, 181). И ови бројеви, иако не сасвим прецизни, омогућавају да се сгледа губитак који је окупирана Србија претрпела, а који се одражавао на све аспекте живота, у првом реду на привреду.

блиски. Поред тога, за разлику од заробљених редова и подофицира, који су били расути по целом Рајху као принудни радници у пољопривреди или индустрији,¹ официри су махом били концентрисани у свега неколико логора.² Ово је омогућавало лакше одржавање везе с њима. Недићево интересовање за заробљене официре и војнике, међутим, није било само сталешко или сентиментално – као што ћемо ускоро показати. Сем тога, оно је искључивало бригу за заробљенике комунисте и Јевреје.³

Већ у октобру 1941. године, Недић је тражио да се услови живота заробљеника поправе.⁴ Његова влада је организовала слање пакета и писама заробљеницима преко Црвеног крста,⁵ иако је генерални опуномоћеник за привреду био против тога, јер су грађани својим заробљеним рођацима слали сухомеснате производе и кантице са машћу – што су грађани Хитлеровог „хиљадугодишњег Рајха“ могли само да сањају.⁶ Заробљеницима којима родбина није могла да шаље пакете, слала је српска влада, за шта је Недић задужио интендантског генерала Стевана Пешића.⁷ Краков пише о херојским напорима Недића да, упркос саобраћајним тешкоћама и недостатку вагона, шаље пакете – што му је наводно успело до краја окупације.⁸

Нису заборављене ни породице заробљеника које су остале без хранитеља. Основани су одбори који су прикупљали помоћ за њих: за целу Србију био је надлежан Српски одбор, док су по окрузима и срезовима постојали окружни, односно срески.⁹

Као што је речено, Недић је посебну пажњу посветио колегама официрима, и то не само из алтруистичких побуда. Он је од генерала

1 Der Arbeitseinsatz im Deutschen Reich, 5, 1943, 50.

2 Највећи су били Офлаг XIII Б у Нирнбергу, у којем се до септембра 1942. године окупило 9.350 југословенских официра, и Офлаг VI Ц у Оснабрику, у којем је 1941/42. било око 2.100 официра (*Заробљени а непокорени...*, 363).

3 АЈ, 110, 593/643.

4 Б. Димитријевић, *н. д.*, 312; М. Борковић, *Милан Недић*, 110.

5 ВА, Нђа, к. 1А, ф. 1, д. 13; Б. Димитријевић, *н. д.*, 313; М. Борковић, *Контрареволюција...*, I, 187.

6 Видевши шта се све шаље, Нојхаузен је, наводно, забранио даље пошиљке, па је Недић још два пута морао да интервенише код командујућег генерала да се пакети могу слати. Наводно је успео, али уз услов да српске власти излиферују немачким одређену количину масти (С. Краков, *н. д.*, I, 314-315; М. Борковић, *Контрареволюција...*, I, 188).

7 С. Краков, *н. д.*, I, 315.

8 С. Краков, *н. д.*, I, 316; М. Борковић, *Милан Недић*, 109-110. По сведочењу једног бившег заробљеника, пошиљке хране су 1941. године изазвале одушевљење логораша (П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 508).

9 М. Борковић, *Контрареволюција...*, I, 188.

Данкелмана већ почетком септембра 1941. године тражио замену заробљеника, тј. одвођење у заробљеништво оних који су били у Србији а нису се одазвали Недићевом позиву да ступе у његове оружане снаге које је требало да угуше устанак, а пуштање официра старијих од 55 година, као и лекара, апотекара, инжењера и других стручњака. Данкелман је одговорио да немачке власти у Србији нису за то надлежне, а др Турнер је указао да је ствар мало изгледна, јер су по немачким законима подофицири били војни обвезници до 60 година, а официри доживотно. И немачка врховна команда је одбила захтев, јер је Недића сматрала непоузданим.¹ Недић је, дакле, био спреман да се заложити за колеге официре, али је од њих очекивао и противуслуге. Ако они на то нису били спремни, био је осветољубив. Тако је, наводно на његов захтев, крајем 1941. и почетком 1942. године, Гестапо похапсио око 1.200 официра који су одбили да се ставе на располагање владиним оружаним снагама.² Крајем јануара 1942. године, тражио је од Немаца хапшење још 600 официра – вероватно из истих разлога – али је немачка служба безбедности похапсила и послала у заробљеничке логоре само 196.³ У напору да ослободи ратне заробљенике, свакако политички подобне, Недић је у мају 1943. предложио да, по узору на Французе, за сваког ослобођеног заробљеника пошаље у Немачку по два радника.⁴ Треба претпоставити да би добар део тих радника чиниле присталице НОП-а, Цигани и припадници других непожељних група. Како год било, Немци су били спремни да размотре ову врсту трговине, али су на крају ипак одустали,⁵ вероватно страхујући да ослобођени заробљеници не ојачају устанике, односно да се не умањи обим радне снаге која је радила за немачке потребе у самој Србији.

Недић је био спреман и да манипулише ратним заробљеницима

1 М. Борковић, *Контрареволуција*., I, 189-190. Немачке власти су биле спремне да пусте само оне заробљенике који су били неопходни српској привреди. На саслушању после рата, Недић је рекао да изгледа да је Љотић преправио спискове официра које је требало пустити, те су се на тај начин у земљу вратили неки млади љотићевци (Ва, Нча, к. 1, ф. 7, д. 16). Костићева тврдња о немачком обећању да ће крајем 1941. године пустити 50.000 заробљеника, по свему судећи је чиста легенда (Б. Н. Костић, *н. д.*, 69). Исто важи за тврдњу Станислава Кракова да је још пре 20. октобра 1941. године обећано пуштање 70% заробљеника – од чега се, наводно, одустало због размаха устанка (С. Краков, *н. д.*, I, 313).

2 М. Борковић, *Контрареволуција*., I, 190.

3 М. Борковић, *Милан Недић*, 206.

4 З. Јањетовић, *У складу са насталом потребом*, 85. У то време, у Рајху је радило 94.000 српских ратних заробљеника (*Исто*, 80).

5 Schlarp, *н. д.*, 149.

како би себи ојачао политички положај. Милан Аћимовић је, као његов изасланик, обишао Офлаг XIII Б у Нирнбергу да би показао бригу српске владе за заробљене официре. Са собом је донео и изјаву састављену у Београду, којом официри подржавају владу Милана Недића, осуђују „комунистичке изроде“ и позивају народ да стане уз владу. Официри су изразили спремност да дођу у Србију и да се ставе на располагање српској влади у борби против устаника. Изјаву је 15. новембра потписало 96% од око 9.000 официра у том логору. Потписивању је претходио одређени притисак, а после потписивања декларације, нико од официра, а посебно генерала, није хтео да се врати у Србију, јер нису желели да им командују било Недић, било Дража Михаиловић.¹ Немачке власти су, пак, са своје стране показале да су биле спремне да пусте само мали број заробљеника – официра и војника – и то по правилу оне са дебелом препоруком, као и старе и тешко болесне.² По Недићевој изјави датој после рата, после Нирнбершке изјаве је пуштено око 1.200 официра, који су се ставили на располагање српској влади.³ Изгледа да Борковић исправно закључује да је вероватно била реч о „замени“ лојалних официра нелојалнима, који су, такође недуго после Нирнбершке изјаве, похапшени. Изгледа да је последњи покушај да се ослободи већи број ратних заробљеника учињен крајем априла 1944. године, када је делегација од три официра Српског добровољачког корпуса обишла више заробљеничких логора у Немачкој, врбујући овог пута војнике за СДК – будући да се принудно регрутовање у Србији није показало посебно успешним. Тај покушај је иницирала немачка команда Југоистока, која је предложила јачање СДК, а Хитлер је наредног месеца то одобрио.⁴ То је указивало на поверење које су Немци имали у добровољце, али и на све лошију војну ситуацију у којој се налазила Немачка. У то време је Недић тражио војнике и официре из заробљеничких логора и за појачање своје гарде. Командант СДК, Коста Мушицки, предложио је команданту Југоистока Фелберу да такви добровољци прво проведу један до два месеца у по-

1 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 192-193; М. Бјелајац, П. Трифуновић, *н. д.*, 262-263; *Заробљени а непокорени*, 106-108, 204, 350-351; Б. Димитријевић, *н. д.*, 312; С. Краков, *н. д.*, I, 308-312.

2 М. Стефановић, *н. д.*, 172-173; Б. Н. Костић, *н. д.*, 69; М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 194. У земљу се до 1944. године у више транспорта вратило око 1.700 војника и официра (М. Борковић, *Милан Недић*, 111; Б. Димитријевић, *н. д.*, 313).

3 М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 194. У мају 1942. године, група десно оријентисаних официра у Офлагу VI Ц у Оснабрику, организовала је потписивање тзв. Оснабришке изјаве, којом су заробљени официри нудили своје услуге влади Милана Недића (*Заробљени а непокорени*, 411).

4 М. Стефановић, *н. д.*, 270-271; М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 289.

литичком карантину, док се не утврди њихова поузданост. Због несигурности у политичку лојалност, немачке власти су пристале да пусте само 200-300 подофицира и официра, који су се током јуна и јула те године вратили у Србију.¹ У сваком случају, овај покушај је, много више него претходни, имао утилитарну а не добротворну сврху.

Да је Недићево заузимање за заробљене официре било и те како селективно и, у крајњој линији, у функцији његове политике, сведочи и његово писмо генералу Бадеру од 22. јуна 1942. године, у коме он скреће пажњу на заробљене официре Јевреје и комунисте, који наводно роваре у Офлагу VI Ц у Оснабрику. Недић је тражио да се ти официри као опасни изолују – што је и учињено.² Исто тако, 1944. године, тражио је да се тридесетак официра повратника, симпатизера НОП, издвоји.³ Такви, безобзирни гестови се могу разумети само у контексту тоталног рата, који не познаје разлику између фронта и позадине, идеолошке и оружане борбе, домовине и туђине. Недићев манихејски начин мишљења, у коме је било места само за „праве“ Србе на једној и комунисте и све друге непријатељске Србе, Јевреје и несрбе на другој страни,⁴ водио га је не само до вербалних излива мржње, већ и до овако недостојног потказивања ратних заробљеника.

Настојања Савета комесара и владе Милана Недића да ублаже патње српског народа произлазила су из ситуације створене Априлским ратом. Она су била условљена чињеницом страдања Срба у окупираној Србији и ван ње, људском потребом да им се помогне, али и национализмом и потребом за учвршћивањем сопственог легитимитета пред народом. При том су могућности за помоћ биле ограничене због константне немоћи српске администрације, која је током целог трајања окупације била без стварне власти.⁵ Ово је, уз општу материјалну оскудицу, знатно ограничавало могућности колаборационистичких власти да помогну

1 М. Борковић, *Контрареволуција...*, II, 291-292.

2 ВА, Нђа, к. 1, ф. 7, д. 16; *Jevreji iz Jugoslavije ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj. Spomen-album, pola veka od oslobođenja 1945-1995*, Tel Aviv 1995, 41; *Заробљени а непокорени*, 362; М. Борковић, *М. Недић*, 112-113.

3 Ва, Нђа, к. 1, ф. 7, д. 16.

4 Ва, Нђа, к. 25, ф. 6, д. 10. Током друге половине 1941. године, због њихове сарадње са партизанима, у њих је убрајао и Михаиловићеве четнике (П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 253).

5 Mađajczyk, *н. д.*, 461; Schlarp, *н. д.*, 151-152; М. Борковић, *Милан Недић*, 121, 145; Д. Алексић, *н. д.*, 138, 140. Алексић констатује да немачке власти не само што нису јасно разграничиле надлежности немачких и српских власти, већ нису ни поштовале прописе које су колаборационистичке власти донеле са немачким одобрењем или по немачком налогу (*Исто*, 141).

српском живљу.¹ Њихов антисемитизам и ксенофобија² су била унутрашња ограничења њиховог деловања, односно оне нису деловале из општехуманистичких побуда и бриге за целокупно становништво Србије.³ Упркос томе, остаје чињеница да су српске власти успеле да у неким случајевима спрече или умање немачке мере одмазде.⁴ Недовољно ефикасним се показало залагање за Србе изван окупираних Србије, јер немачки органи у Србији нису били надлежни за територије ван свог окупационог подручја, а Хитлер није желео да утиче на своје савезнике у корист омражених Срба. Иако су мере колаборационистичких власти успеле да донекле ублаже патње народа, то није могло да умањи незадовољство становништва, нити су описане мере имале моћ да властима ојачају легитимитет у српским масама.⁵ Због свега, српска влада под окупацијом је била трагична марионета⁶ у трагичној земљи, а њена достигнућа на пољу ублажавања патњи српског народа лимитирана објективним, али и сопственим ограничењима.

1 По оцени Јохана Вишта (који је био савременик и сведок збивања), Недићу је ипак успело да испослује неке олакшице за српско становништво (Johann Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Stuttgart 1969, 138).

2 Министар пољопривреде Богољуб Кујунџић рекао је на збору у Ужицу 21. априла 1942. „ти неизбројани гробови нам кажу да није брат мио ма које вере био, него да нема брата док не роди мајка.“ (ВА, Нђа, к. 29, ф. 2, д. 16).

3 Видели смо да су им и бригу о протераним Словенцима наметнули Немци.

4 Краков погрешно Недићу приписује заслугу за укидање масовних одмазди крајем 1943 (С. Краков, *н. д.*, II, 472), до чега је дошло по Хитлеровом налогу а Нојбахеровом наговору (Уп. В. Глишић, *н. д.*, 206, 208; В. Казимировић, *н. д.*, 141; Б. Димиријевић, *н. д.*, 329).

5 ВА, Нђа, к. 22, ф. 2, д. 31; ф. 4, д. 23; ф. 6. д. 58; ф. 7, д. 21, 23; к. 23, ф. 1, д. 17; ф. 4, д. 24; ф. 5, д. 39; Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н. д.*, 474, 539, 612, 714-715. Бајица каже да је народ био управо одушевљен постављањем Недића (П. Мартиновић Бајица, *н. д.*, 158). Други извори говоре да је он наизменично виђен као издајник и као мученик (А. Војновић, *н. д.*, 104, 135, 137-138, 199). Тврдње неких пронедићевских аутора да је народ био веома задовољан учинком Недићеве политике (Б. М. Карапанџић, *н. д.*, 147, 153) представљају пропагандну лаж. Извештаји среских и окружних начелника говоре о лојалности и релативном задовољству – под датим околностима, и то не увек и свуда (ВА, Нђа, к. 23, ф. 2, д. 23; к. 28, ф. 2, д. 27). Непопуларне мере – као што су стрељања која је морала да извршава и српска полиција (М. Борковић, *Контрареволуција...*, I, 326-327), паљење појединих села од стране Пећанчевих четника (*Исто*, 320) или заплена жита од стране СДС (АС, БИА I/155; К. Николић, *н. д.*, 233-234; Младен Ј. Жујовић, *Ратни дневник, II, Југославија у Другом светском рату*, Врњачка Бања 2004, 44-45), свакако нису могле да подигну углед колаборационистичких власти (Уп. и Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008, 365).

6 Schlarp, *н. д.*, 152.

Summary

POLITICAL AND HUMANITARIAN MEASURES OF THE COLLABORATIONIST AUTHORITIES IN SERBIA 1941-1944 AIMED AT RELIEVING THE SUFFERING OF THE SERBIAN PEOPLE

After the dismemberment of Yugoslavia, the Serbian people in Serbia and in the neighboring territories found themselves in extremely difficult situation. The paper deals with the attempts of the collaborationist authorities at alleviating the suffering of the Serbs who were the sole subject of their care.

The measures undertaken fell into two basic groups. On the one hand, they were political and on the other humanitarian. Among the political ones, attempts at broadening Serbian borders, i.e. annexing neighboring, Serbian-inhabited territories, had a major significance. In that way the state territory would be enlarged and the local Serbs saved from persecutions. These attempts failed due to opposition of German authorities and their allies.

Further political measures comprised pleas and protests because of persecution of the Serbs outside of Serbia and intercessions with the German authorities in Serbia aimed at stopping or reducing mass retaliations. These interventions were very moderately successful.

Among the predominantly humanitarian measures taking care of some 400.000 refugees and expellees should be named first. Although the problem came about due to the war and the sheltering of the refugees and expellees was ordered by the Germans, the merits of the Serbian collaborationist authorities should not be underestimated. Measures at saving the children, many of them refugees, included setting-up orphanages. More controversial was the Institute for Compulsory Education in Smederevska Palanka, a concentration camp-cum-boarding school for reeducation of communist youths that despite its dubitable reputation probably saved lives of some 1.200 young people.

The collaborationist government also took steps to aid some 200.000 POWs in German camps by sending packages and interceding for their release. The latter was successful only in few cases of loyal or very old, or indispensable POWs. The interest of the Serbian government in officers in captivity was not with no strings attached either.

On the whole, the attempts of the collaborationist authorities to help the Serbian people were not very successful due to their very limited powers: the Germans did not want to make any significant concessions to the puppet government they themselves had installed in order to shift the administrative burden to them.

Извори и литература

Архив Југославије: фонд 110
 Војни архив: фонд Недићева архива
 Архив Србије: фонд БИА
 Историјски архив Београда: фонд BdS

Заробљени а непокорени. Записи бивших ратних заробљеника 1941-1945, Београд 1990.

Милан Недић, *Говори генерала Милана Недића, председника српске владе*, Београд 1943.

Божидар Благојевић (ур.), *Извештаји и наредбе комесарске управе и Недићеве владе за Округ зајечарски 1941-1942. године, I*, Неготин–Зајечар 2006.

Добривоје Јовановић, Дејан Танић (ур.), *Извештаји Недићевих органа власти у Округу моравском 1941-1944*, Jagodina 2005.

Документа о издајству Драже Михаиловића, I, Београд 1945.

Миленко Васовић, Анђелка Цвијић, *Милан Недић: Живот, говори, са слушања*, Београд 1991

Jevreji iz Jugoslavije ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj. Spomen-album, pola veka od oslobođenja 1945-1995, Tel Aviv 1995

Gerhard Schreiber, Bernd Stegemann, Detlef Vogel /ur./, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, 3. Der Mittelmeerraum und Südosteuropa*, s. 1. 1984.

Драган Алексић, „Издајници или родољуби. Паралелна слика о колаборацији у српској историографији у земљи и емиграцији“, *Историја 20. века*, бр. 2, 2010.

Sandor Vegh, „Le système de pouvoir d'occupation allemand dans le Banat yougoslave 1941-1944“, у: *Les systèmes d'occupation Yougoslave 1941-1945*, Belgrade 1963.

Ali Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941-1944“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2, 1965.

Слободан Д. Милошевић, „Избеглице и пресељеници у Србији 1941. године“, у: *НОР и револуција у Србији 1941-1945*, Beograd 1972.

Milan Koljanin, „Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942“, *Istorija 20. veka*, 1, 2003.

Jovan Marjanović, „The German Occupation System in Serbia in 1941“, у: *Les systèmes d'occupation Yougoslave*.

Jovan Marjanović, „The Neubacher Plan and Practical Schemes for the Establishment of a Greater Serbian Federation“, у: *The Third Reich and Yugoslavia*, 489-491

Czesław Madajczyk, „'Restserbien' unter deutscher Militärverwaltung“, у: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*, Belgrade 1977.

Надежда Јовановић, „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији 1941-1942“, *Годишњак града Београда*, XVIII, 1971.

Венцеслав Глишић, „Успостављање окупационог система и бугарско-немачки спорови око демакрационе линије у лесковачком крају 1941. године“, *Лесковачки зборник*, XXII, 1982.

Zoran Janjetović, „Borders of the German Occupation Zone in Serbia 1941-1944“, *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić“* SASA, LX, 2, 2012.

Dragan Cvetković, „Stradanje pripadnika vojske Kraljevine Jugoslavije iz Hrvatske u zarobljeničkim logorima“, у: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povijesničara-istoričara*, 8, Zagreb 2004.

Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd 2006.

Milan M. Борковић, *Milan Nedić*, Zagreb 1985.

Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, I-II, Београд 2012

Петар Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, Чикаго 1956.

Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd [1963].

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.

Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944*, Stuttgart 1986.

Igor-Philip Matić, *Edmund Veessenmeyer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*, München 2002.

Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом. Искусство једног Београђанина*, Београд 2011.

Milan M. Борковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, I, Beograd 1979.

Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*, Beograd 2011.

Slobodan Đ. Kerkez, *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu*, Niš 2004.

Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.

Akiko Shimizu, *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941-1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Münster 2003

Ekkehard Völkl, *Der Westbanat 1941-1944. Die deutsche, die ungarische und die andere Volksgruppen*, München 1991.

Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009.

Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*, Beograd 1991.

Enikő A. Sajti, *Hungarians in the Vojvodina 1918-1947*, Boulder, Col. 2003.

- Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad 1996.
- Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991.
- Ferdo Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Beograd 1970.
- Slobodan Д. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981.
- Драгољуб Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 46 умрлих савременика*, Београд 1975.
- Ljubinka Škodrić, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941-1944. Sudbina institucije pod okupacijom*, Beograd 2009.
- Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*, Београд 2011
- Боривоје М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941-1945*, Кливленд, Ваљево 2010.
- Dragoljub Asković, *Romi u Beogradu*, Beograd 2009
- Aleksandar Vojnović, *NDH u Beogradu*, Zagreb 1995.
- А. Ю Тимофеев, *Сербские союзники Гитлера*, Москва 2011
- Hrvoje Magazinović, *Kroz jedno tično stoljeće. Sjećanja*, Valjevo 2009 (2. dopunjeno izd.)
- Ерик Хобсбаум, *Нациите и национализмот по 1780. Програма, мит стварност*, Скопје 1993.
- Ернст Гелнер, *Нациите и национализмот*, Скопје 2001.
- Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998.
- Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940-1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten*, Göttingen 1956.
- Slobodan М. Milošević, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1991.
- Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998.
- Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934-1945*, Београд 1984.
- Adolf Hitler, *Mein Kampf*, München 1940.
- Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићева Србија. Оружане снаге српске владе српск евладе 1941-1945*, Београд 2011.
- Ratko Parežanin, *Moja misija u Crnoj Gori*, Beograd 1991.
- Dušan Lukač, *Treći rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, III, 1941-1945, Beograd 1987.
- Jörg K. Hoensch, *A History of Modern Hungary 1867-1986*, London, New York 1989.
- Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске Православне Цркве*, III, Келн 1986.
- Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-*

1944, Београд 1970.

Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944*, Београд 1987.

Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Београд 2007.

Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*, Крагујевац 2007.

Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941-1944. Свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002.

Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Београд 1989.

Johann Wüsch, *Die Ereignisse in Syrmien 1941-1944*, Kehl am Rhein 1973.

Johann Wuescht, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Stuttgart 1969.

Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, Ljubljana, Београд 1979.

Дејан Медаковић, *Ефемерис, II. Хроника једне породице*, Београд [1991]

Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom... Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941-1944*, Београд 2012.

Маја Николова, *Завод принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942-1944*, Београд 2010.

Бранислав А. Жорж, *Завод у Смедеревској Паланци. Острво спаса или робијашница*, Београд 2006.

Милош Крстић, *Непокорена младост. Концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942-1944*, Београд 1981.

Marko Pivac, *Koraci u poći*, s. 1. [2002]

Миле Бјалајац, Предраг Трифуновић, *Између војске и политике. Биографија генерала Душана Трифуновића 1880-1942*, Београд–Крушевац 1997.

Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979.

Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983.

Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008.

Младен Ј. Жујовић, *Ратни дневник, II, Југославија у Другом светском рату*, Врњачка Бања 2004.

Тања ТУЛЕКОВИЋ

Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“

ИСТРАЖИВАЊА У ДОЊОЈ ГРАДИНИ

Апстракт: У овом тексту је дат преглед истраживања на подручју највећег стратишта концентрационог логора Јасеновац, у Доњој Градини, почев од мањих, површних истраживања 1945. године, па све до данашњих дана. Почетком шездесетих година, истраживања су вршиле нестручне екипе, састављене од чланова СУБНОР-а, да би 1963-1965. године на терен изашле екипе мултидисциплинарног карактера. Тек 1964. године, историографија почиње да користи резултате антропологије. Авио-снимања су вршена од 1945. године.

Кључне ријечи: истраживање, авио-снимање, ископавање, сондирање.

Прва, мања истраживања у јасеновачком логору обавила је Земалска комисија Хрватске за утврђивање ратних злочина окупатора и домаћих издајника 1945. године. На основу тадашњих истраживања, истакнуто је да тачан број жртава концентрационог логора Јасеновац није могуће утврдити, а процењено је да их је било између 500 и 600 хиљада.¹

Прво панорамско авио-снимање концентрационог логора Јасеновац извршено је 1945. године. Снимањем је обухваћен сјеверни дио логора. Међутим, снимци Доње Градине нису нађени.

Југословенско ратно ваздухопловство снимило је ток ријеке Саве 1946. године. Снимање је обухватило и подручје од Крапја до Старе Градишке. Негативи који покривају већи дио Доње Градине нису пронађени. Аероснимак број 702, начињен те године, има непроцјењиву вриједност. На њему су идентификоване три јасно уочљиве локације са масовним гробницама и више локација на којима је њихово постојање могуће.

¹ *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb 1946, 25.

Прво фотограметријско панхроматско снимање ширег подручја логора Јасеновац извршио је Завод за фотограметрију из Београда 1957. године.

СУБНОР Босанске Дубице је 15. новембра 1961. године открио три масовне гробнице у Доњој Градини. Ископавања су обавили Ђуран Арсенић, Васо Тркуља, Милош Радуловић и Дурсум Терзић.¹

Отворена масовна гробница у Доњој Градини

Током првог ископавања, пронађено је 17 људских лобања на једном квадратном метру. Лобање су биле пробијене и полупане, што указује на то да су жртве ликвидиране тупо-тврдим предметом (маљем). Кости удова су такође биле поломљене. То је због тога што су гробнице ваљане ваљком.

У другом ископавању су нађене кухане кости, а у трећем паљевине жртава.

Људске лобање у масовној гробници у Доњој Градини

¹ Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Sarajevo 1990, 174.

Поред скелета су пронађени и лични предмети жртава: одјећа, обућа, лончићи итд. Лични предмети указују на то да ови људи нису били логораши (јер би претходно били скинути до голе коже и опљачкани), већ да су доведени директно из својих кућа. Углавном су носили предмете за спремање хране (лонци, лончићи, ножеви, кашике, виљушке итд.), предмете личне хигијене (огледала, четкице за зубе, чешљеви итд.). Уз одјевне предмете је пронађен и лични накит, понегдје који дукат и новац.

Лични предмети жртава

У периоду од 1963. до 1965. године, организована су мултидисциплинарна истраживања у Доњој Градини. Неке гробне јаме су биле уочљиве – тамнија површина траве изнад остатака жртава. Међутим, многе јаме није било могуће уочити због тога што је мјештанима села Доња Градина било дозвољено да земљу обрађују. Пошто је обичним посматрањем обрадивих површина било немогуће одредити горње површине гробних јама, извршено је бушење тзв. „холандским сврдлом“, што је обавио Алојз Шерцел. Он је пронашао неоткривене гробне јаме и утврдио правце пружања и дужине свих откривених јама. Геодети из Босанске Дубице су 1964. године на тлоцрт Доње Градине уцртали обрис сваке гробнице.

Све до 1964. године, историографија није користила резултате антрополошких истраживања. Ова истраживања су почела сондажним бушењима 9, а завршена су 17. априла 1964. године. Укупно је начињено 130 бушотина на 100 гробница.

Истраживањима је утврђено да у Доњој Градини постоје три типа гробница:

- гробнице убијених људи у стојећем ставу,
- гробнице у које су довезени лешеве и

– гробнице са искуханим костима жртава (куханим у жељезним казанима у Доњој Градини) и са паљеним костима.

Наведени типови гробница указују на то да су у Доњој Градини људи масовно убијани, да су усташе од жртава производили сапун и да су посмртни остаци вађени па спаљивани или да су људи чак живи спаљивани.¹

Остаци костију жртава су у већини случајева лежали у неред, скелет преко скелета, веома испреплетени међусобно, у различитим положајима и нивоима. Лежали су онако како су пали у јаму. Све околности указују на то да су били убијени на ивици гробнице.²

Социјалну и етничку структуру жртава је било могуће утврдити на основу личних и употребних предмета пронађених уз скелете у масовним гробницама. Остаци одјеће, обуће, накита и осталих употребних предмета указују на то да ли су жртве биле сеоског (гумени опанци, гумене чизме) или градског поријекла.

Полна структура је утврђивана класичним антрополошким методама. Код слабо очуваних скелета, при утврђивању пола су били од помоћи остаци косе: дужина косе, остаци женских плетеница и дјечијих кикица. Коса је готово увијек била сачувана и држала се лобањских костију.

Након антрополошких истраживања, остаци људских скелета ископани из јама поново су закопавани на истом мјесту. Сви предмети пронађени у јамама су такође поново закопавани након испитивања и евидентирања. Једино је одређен број лобања, са видљивим повредама које су биле узрок смрти, остављен за Музеј у Јасеновцу, као и дио пронађених предмета: златни новчићи, накит, свадбено прстење, златни зуби и сл. Остаци мозга пронађени у лобањама били су послати у Институт форензичке медицине у Љубљани на даља испитивања.

Мјештани села Градина су били одвођени директно из својих кућа и клани ножевима или разбијањем лобања маљем на ивици гробнице. У гробнице су убацивани са личним стварима: новац, посуде, штаке, наочале итд. То је било углавном сеоско становништво из Босне, што се могло закључити по остацима одјеће и врсти предмета, српског православног поријекла, судећи по крстовима који су пронађени уз њих.

Јасеновачке жртве су биле опљачкане, те су пронађени само остаци њихове одјеће, обуће и понека кашика. Неријетко, чак ни то!

¹ Исто, 189.

² Исто, 245.

Лобања жене из гробнице В 112, сонда 1, на којој је, у чеоном предјелу, видљива повреда настала ударцем тупо-тврдог предмета

Фотографија са истраживања из 1964. године

Војно-географски институт је 1973. године обавио снимање за потребе топографске карте у размјери 1:9.000. Снимано је у колор техници. Обухваћено је 240км², од Костајница до Старе Градишке: подручје лијеве и десне обале ријеке Саве, као и лијеве и десне обале ријеке Уне, све до Хрватске и Босанске Костајнице. Организацију цијелог пројекта урадила је ИНА пројекат из Загреба, на челу са др Маринком Олујићем.

Геодетски завод СР Словеније из Љубљане обавио је аероснимање Доње Градине и ширег подручја Јасеновца 1976. године. Употребљена је мултиемулзијска техника, што подразумјева истовремено снимање са четири камере, у панхроматској, инфрацрвеној, црно-бијелој

и колор техници. На основу карактеристика инфраснимака и података добијених упоређивањем наведених техника, те аналогijом према мјестима постојећих гробница, означена су сумњива мјеста – са мањом и већом вјероватноћом постојања гробница. На тај начин су установљене површине од 13.425m² веће и 27.340m² мање вјероватноће постојања гробница. Површина познатих и обиљежених гробница је износила око 10.000m².¹ Послије идентификације сумњивих мјеста, приступило се сондирању у периоду од 25. августа до 5. септембра 1976. године. Направљено је преко 1.000 бушотина. Ова истраживања су обављена, прије свега, зато што су претходна указивала на могућност откривања нових масовних гробница, али и због тога што је требало приступити обимнијим радовима на уређењу Доње Градине (одводни канали, постављање пјешачких стаза итд.).

Фотографија са истраживања из 1976. године

Бушило се ручном бушилицом, до максималне дубине од 250cm. Мјеста која су се на основу бушења показала сумњивим отворана су сондом димензија 1x1m, а отвор је затим прошириван у смјеру пружања костију и других остатака. На тај начин је на четири мјеста отворено око 50m² гробница. Нађени остаци су анализирани и урађен је антрополошки извјештај.

Прецизнија истраживања ископаних скелета указала су на различите врсте озљеда. Најчешће су то била улегнућа на лобањама, на затиљку или на сљепоочницама. Фрактуре су откривене и на дугим костима и ребрима. Убијање ватреним оружјем на овом подручју било је ријетко.

¹*Program uređenja Spomen područja Donja Gradina, Sarajevo 1977.*

Што се тиче старосне доби, у антрополошким истраживањима 1976. године преовлађују млађе старосне групе, са много дјеце.

Неколико бушотина је показало сасвим омекшале кости. Закључак антрополога је да се ради о прокуваним костима. А доказ томе су челични казани (њих 12) који су пронађени послје ослобођења Јасеновца. У тим казанима су нађени остаци неколико хемикалија и соде.

Војногеографски институт је 1975. и 1977. године вршио снимања за потребе топографске карте у размјери 1:25.000.

Завод за судску медицину и криминалистику Медицинског факултета Свеучилишта у Загребу је новембра 1986. године прегледао остатке костију најмање 152 особе. Анализом је утврђено да су међу њима 37-оро били мушкарци, 51 жена, 11-оро дјеце, док се у 53 случаја пол није могао утврдити. Према старосној доби, било је 86 млађих особа, 15 особа средње животне доби, 12 особа у позним животним годинама, 11-оро дјеце, док се у 28 случајева животна доб није могла утврдити. Једна од нађених лобања је била сачувана у цјелости, а у њој се, као посљедица специфичног постморталног процеса (сапонификација), налазио потпуно очуван мозак. На тјеменом, затиљном предјелу ове лобање, био је уочљив неправилни дефект кости. У ткиву мозга и у можданим коморама утврђено је крварење, а трагови врло обилног крварења су нађени између кости десне стране свода лобање и мозга. Ово крварење је вршило компресију на мозак, што је, у ствари, представљало непосредан узрок смрти. Особа којој је припадала наведена лобања озљеду је задобила ударцем у затиљни дио и то ударцем неког тупо-тврдог предмета. Према величини крварења између кости десне стране лобање и мозга, са сигурношћу произлази да је та особа након озљеђивања живјела још неко вријеме, најмање два до пет сати. У конкретном случају, радило се о жени млађе животне доби.¹

Налаз из 1986. године

¹ *Elaborat Zavoda za sudsku medicinu i kriminalistiku Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1986, 1-3.*

У периоду од 1960. до 1990. године, Војногеографски институт је вршио снимања због допуне низа својих топографских карата. Тако је, између осталог, снимано и подручје концентрационог логора Јасеновац и његовог највећег стратишта Доње Градине.

У априлу 2000. године, георадарском методом¹ су истражена три гробна поља у Доњој Градини.² Екипа Савезне јавне установе Геомагнетски завод из Београда, у сарадњи са Музејом жртава геноцида из Београда и Министарством за питања бораца и жртава рата Републике Српске, извршила је георадарска тест испитивања масовних гробница. Георадар је геофизичка апаратура која омогућава да се сниме потповршинска структура терена и да се издвоје објекти (културни, археолошки, антрополошки) који су саставни дио испитиване цјелине. Принцип на којем се заснива георадарска метода је сљедећи: када талас који пролази кроз тло, носећи своју фреквенцију (фреквенцију своје енергије), наиђе на препреку, рефлектује се од ње и његова енергија се враћа према пријемном уређају, који читава аномалије у терену. У овом случају, аномалије представљају остеолошки материјал. Захваљујући овој методи, могу се прецизно утврдити мјеста на којима се појављује остеолошки материјал. Ова истраживања су била пробна, јер је до тада георадарска метода примјењивана на археолошким локалитетима приликом утврђивања остатака грађевина и сл. Изведена георадарска тест испитивања показала су да је ова метода примјењива у рјешавању проблема детекције остеолошког материјала. Обзиром на вријеме које је протекло, као и различитост састава земљишта на испитиваном подручју, сигурно је да је остеолошки материјал у различитом стању распаднутости.³ Приједлог за могућа каснија испитивања, с обзиром на сложеност геолошке ситуације и различито стање распаднутости, јесте да се изведу детаљна геофизичка испитивања и то комбинацијом георадарске методе и методе геоелектричног скенирања.

1 Геофизичке методе, као неструктивне, примјењују се да би се што прецизније одредиле позиције археолошких објеката приликом ископавања. Међу модерним апаратурама које се примјењују у археолошким испитивањима је и георадар или GPR систем (Ground Penetrating Radar).

2 С. Ј. Михајловић, „Комплексна геофизичка истраживања гробних поља на стратишту Доња Градина“, Четврта међународна конференција о Јасеновцу, Бања Лука-Доња Градина 2007, 429-438.

3 С. Ј. Михајловић, „Георадарска тест испитивања на локацији стратишта Доња Градина“, Друга међународна конференција о Јасеновцу, Бања Лука-Доња Градина 2000, 409.

Резиме

Највећа гробница српског, јеврејског и ромског народа из периода постојања Независне Државе Хрватске, која се простире на 117 хектара, истраживана је већ од 1945. године. Авио-снимања су вршена у више наврата и ти снимци јасно дају распоред масовних гробница (њих 105) на девет гробних поља. Управо по распореду гробница се јасно види да је геноцид систематски планиран. Размак међу њима није смио бити мањи од 10 метара. Поредане су у низовима. Истих су димензија на истом гробном пољу. Постоји чак и гробно поље названо „Дјечије“, са четири масовне гробнице нејачи.

Масовне гробнице у Доњој Градини данас су удубљења, печати у земљи, који чувају сав тај скелетни материјал, као доказ планираног уништења српског, јеврејског и ромског народа.

Resume

Major scaffold of the Serbs, Jews and Roma's from the period of existence of the Independent State of Croatia, that covers 117 hectares in its narrow zone, has been exploring since 1945. year. At the area of Donja Gradina are situated many identified grave fields and graves of victims of ustasha's crime of genocide, but also numerous yet unexplored and unmarked graves.

Mass graves in Donja Gradina are situated at nine grave fields. At this area, to date was disclosed 105 mas graves of huge dimensions.

Извори и литература

Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Sarajevo 1990.
Program uređenja Spomen područja Donja Gradina, Sarajevo 1977.
Elaborat Zavoda za sudsku medicinu i kriminalistiku Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1986.

С. Ј. Михајловић, „Комплексна геофизичка истраживања гробних поља на стратишту Доња Градина“, Четврта међународна конференција о Јасеновцу, Бања Лука–Доња Градина 2007.

С. Ј. Михајловић, „Георадарска тест испитивања на локацији стратишта Доња Градина“, Друга међународна конференција о Јасеновцу, Бања Лука–Доња Градина 2000.

Zločini u logoru Jasenovac, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb 1946.

Р
А
С
П
А
Д

Ј
У
Г
О
С
Л
А
В
И
Ј
Е

Бојан БОКИЋ

Музеј жртава геноцида, Београд

ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ГЕНОЦИДА НАД СРБИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ – СТУДИЈА СЛУЧАЈА

Мада смо слепи, можемо чути да грми.

И мада смо глуви, можемо видети да сева.

Justejn Gorder, *Sofijin svet: roman o istoriji filozofije*, Beograd 2002, 183.

Апстракт: На основу судбине коју је доживела његова породица, упоређујући пример њеног страдања са дефиницијом и елементима геноцида, аутор даје допринос проучавању и доказивању геноцида над српским становништвом који је уследио на Косову и Метохији после завршетка рата Савезне Републике Југославије (СРЈ) и НАТО. У раду је приказан драстичан пример албанског злочина над Србином и кршења основних људских права: права на живот, имовинског права, права на правично суђење и делотворан правни лек. Страдалник је деда по оцу аутору овог текста, па је утолико већи напор био писати без икаквих примеса горчине у себи. Због тога, посебан изазов је представљало очување објективности током истраживачког процеса. Из чињеница које се дају у овом раду, могу се наслутити обриси и контуре геноцида.

Кључне речи: Косово и Метохија, геноцид, етничко чишћење, злочин, људска права, Срби, Албанци, становништво, страдање, досије, Богдан Ђокић.

Уводна разматрања

Косово и Метохија је територија натопљена патњом и смрћу. Територија на којој се, кроз векове, смењивала тиранија и тлачење, периодично јављало лудило, морално пропадање, дивљаштво, немилосрдност, масовна убиства, виолентне идеје и сл. Вишевековни антагонистички

захтеви два народа, српског и албанског, довели су до кризе 1999. године, из које више није било излаза. Криза је завршена нападом НАТО на Савезну Републику Југославију, који је трајао од 24. марта до 10. јуна 1999. године. Последице које су по српски живаљ на Косову и Метохији наступиле по завршетку рата садрже у себи елементе трагедије. Оно што се догодило и догађа са српским становништвом Косова и Метохије након завршетка рата 1999, можемо назвати једино екстерминацијом.¹

После завршетка напада НАТО у јуну 1999. године, српске снаге безбедности су морале да се повуку са Косова и Метохије, саобразно Кумановском споразуму између Војске Југославије и НАТО и Резолуцији 1244 Савета безбедности Организације Уједињених нација (ОУН). Истовремено са повлачењем српских снага безбедности, текао је процес повратка Албанаца који су напустили Покрајину за време бомбардовања, долазак војних снага Кфора² и припадника такозване Ослободилачке војске Косова (ОВК). Поред ових, одвијао се још један процес, праћен терором и насиљем – етничко чишћење Срба.³

Према попису који је у Државној заједници Србији и Црној Гори организован крајем 2004. и почетком 2005. године, са Косова и Метохије је избегло укупно 225.877 лица. Од тога у Србију 207.858, а у Црну Гору 18.019 лица.⁴

Основна карактеристика која неки злочин означава геноцидним јесте изражена *намера* да се нека национална, верска, етничка или расна група уништи. Константни злочини над српским становништвом кроз векове и намера стварања етнички чисте државе јасно указују на геноцид. *Намера* Албанаца да етнички очисте Косово и Метохију од српског становништва је посебно видна од јуна 1999. године. Приликом реализације тог циља, користили су непосредну принуду, убиства, насиље, терор и друга нечасна средства.

1 Протеривање, изгнање; истребљивање, истребљење, утамањивање, утамањење, искорењивање, искорењење, уништавање, уништење; истребљење, истребљеност, утамањење, утамањеност, уништење, уништеност. Наведено према: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, 5. доп. и ред. изд., Београд 1996, 262.

2 Скраћено од енгл. Kosovo Force. Међународне снаге под командом НАТО-а, задужене за успостављање и одржавање мира на Косову и Метохији након рата.

3 „Агресија на Србију почела је у име спречавања етничког чишћења Албанаца, а завршила се етничким чишћењем Срба.“ Славољуб Ђукић, *Политичко гробље*, 2. допуњено издање, Београд 2010, 488.

4 Наведено према: Ненад Антонијевић, „Страдање Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији (1998-2006)“, у: *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина: зборник радова*, Београд 2009, 211. Укупан број оних који су отишли у треће земље није познат, али можемо претпоставити да их је најмање неколико хиљада. Прим. аутора.

Дејства ОВК су 1999. године српском народу проузроковала убијања, отимања, застрашивања, премлаћивања, протеривања, уништавања културне и верске баштине, пљачку и уништавање имовине и кршења основних људских права. Ненад Антонијевић указује да је све то рађено „према систематском обрасцу дискриминације на националној основи“.¹ Организација за европску безбедност и сарадњу окривила је припаднике ОВК и Косовског заштитног корпуса за ове злочине.² Да је насиље над Србима оркестрирано и систематично, било је јасно и међународној заједници.³ Међутим, кад је у питању спречавање или кажњавање етничког чишћења и геноцида над Србима на Косову и Метохији, водеће силе Запада најчешће су примењивале „сократовску иронију“.

Албанска страна тврди да су за убиства, застрашивања, пљачку, протеривања Срба и остала кривична дела криви појединци из албанске заједнице, који су то радили из освете. Чак и да ову тврдњу узмемо за истину, „зло остаје зло и кад се врши као одмазда.“⁴ Са друге стране, ова тврдња сама себе побија, јер скоро нико није одговарао за почињена кривична дела, што ће се видети и у примеру који дајемо у овом раду. Не може се прихватити аргумент да насиље и терор који су се десили после рата 1999. године над Србима Косова и Метохије нису били плански организовани.

О насиљу и терору довољно говоре подаци. У присуству међународних мировних снага Кфора и под влашћу представника Уједињених нација (Унмик), извршено је највеће етничко чишћење „у миру“. Протерано је око 200.000 Срба и око 50.000 других неалбанаца. Опљачкано је, спаљено и порушено њихових око 40.000 домова, а више десетина хиљада је узурпираних кућа и станова. Хиљаде аката насиља и злочина извршено је над Србима, као што су силовања, пребијања, пљачке и друго. Тешко је оштећено и срушено око 150 цркава и манастира, оскрнављени су многи православни гробови, порушено неколико хиљада надгробних споменика. Биланс сукоба је око 1.300 убијених и још толико киднапованих Срба. Књиге на српском језику су спаљиване, а споменици културе уништавани. Доказано је постојање логора за Србе, а основано се сумња да је било и трговине људским органима Срба киднапованих на Косову и Метохији.

1 Исто, 158.

2 Дејвид Брус Макдоналд, „Пламен из 1999 Сједињене Америчке Државе, НАТО и бомбардовање Југославије“, у: *Геноцид, ратни злочини и Запад: историја и саучесништво*, приредио Адам Џонс, Београд 2011, 380.

3 Исто, 381.

4 Karl Jaspers, *Pitanje krivice*, Beograd 1999, 33.

Геноцидна политика Албанаца над српским становништвом на Косову и Метохији дужа је од 150 година.¹ Душко Томић пише да су Албанци извршили једну врсту латентног геноцида над Србима на Косову и Метохији, јер се проценат српског народа од 1948. до 1998. године смањило са 30 на 5-10%.² У историјској науци се може наћи податак да је из некадашње Старе Србије у последња три века (1690-2009) принудно расељено око 1.150.000 Срба и да их је око 200.000 убијено.³ Бројке показују да се ради о геноциду над српским становништвом на Косову и Метохији. У закључним размишљањима, у свом делу *Прикривање геноцида на Косову: злочин против Бога и човечности*, Изолда Генри истиче да је све што се десило на Косову и Метохији после доласка Кфора и ОВК било еквивалент геноциду.⁴ Наша тема је управо геноцид над српским становништвом на Косову и Метохији, који се десио под окриљем међународних мировних снага 1999. године.

Геноцид појмовно обухвата систематско уништавање националних, верских, расних и етничких група.⁵ Срби на Косову и Метохији били су изложени уништењу, прогону и расељавању не само у току нестабилности и ратова, већ им је и у мирним временима било ускраћивано право на опстанак, што је имало за циљ њихово потпуно или делимично уништење. Обиље материјала који се може наћи у архивама и литератури јасно оцртава основне елементе геноцида над Србима на Косову и Метохији.

Као начини за уништење групе, јављају се акти насиља, терор и убиство. Главно обележје геноцида су два основна елемента тог кривичног дела. Први је убиство, уништење или истребљење, а други национална, верска, етничка или расна припадност онога који је уништаван. Без ова два елемента, нема геноцида.⁶

Када је у питању геноцид, полазну основу даје Конвенција за

1 Милан Д. Лазић, „Злочини и геноцид Шиптара над косметским Србима од 1941. до 1945. године“, у: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља: Зборник радова са научног скупа у Београду, од 22-23. априла 2003*, Београд 2005, 145.

2 Duško Tomić, *Kosovska kriza i novi svetski poredak: (kosovska kriza i genocid nad srpskim narodom u refleksiji novog svetskog poretka)*, Beograd 2000, 40. Проценат српског становништва је 1998. године био мало већи. Вероватно око 15%. Прим. аутора.

3 Dragan Tančić, Milena Jakšić, Bojan Ševo, *Stradanja srpskog naroda na Kosovu i Metohiji*, Beograd 2012, 235.

4 Изолда Генри, *Сокрyтие в Косово: преступление против Бога и человечества*, Москва 2007, 117.

5 Александар Игњатовић, *Геноцид у међународном и националном кривичном праву: правна библиотека*, Београд 1996, 13.

6 Исто, 34.

спречавање и кажњавање злочина геноцида из 1948. године. Она је по својој природи општа, у којој се даје суштина геноцида, док су многа национална законодавства еластичнија у дефиницији. Конвенција ОУН о геноциду у члану 2 прописује да геноцид означава било који од следећих аката извршен са намером да уништи, у целости или делимично, националну, етничку, расну или верску групу и то: 1. убијањем чланова групе; 2. проузроковањем озбиљне телесне или менталне штете припадницима групе; 3. намерним стварањем услова живота срачунатих да доведу до физичког уништења читаве групе или њених делова; 4. наметањем одређених мера чији је циљ да у склопу групе буде спречено рађање; 5. присилним премештањем деце из једне групе у другу. Све ове тачке, осим последње, извршене су над српским народом на Косову и Метохији.¹

За постојање кривичног дела геноцида се не тражи скупно извршење свих делатности наведених у Конвенцији о геноциду или националном законодавству. Међутим, геноцид је лакше препознати и доказати уколико иду све заједно или већи број њих.² Наредбу за планско и систематско деловање на уништавању наведених група може издати било који појединац који је у могућности да изда такво наређење, саобразно околностима и свом положају у државној, војној или друштвеној организацији.³ За геноцид над српским становништвом на Косову и Метохији, одговорна је терористичка организација ОВК.

У Конвенцији је дата дефиниција појма геноцида као злочина у међународном кривичном праву. Одређивање геноцида како је дато у Конвенцији о геноциду се *не може сматрати његовом општеприхваћеном дефиницијом*, јер се она не налази ни у теоријским радовима који су се тим питањем бавили после доношења Конвенције о геноциду, због тога што се *код геноцида ради о веома сложеној друштвеној појави која изискује мултидисциплинарно проучавање, истраживање и дефинисање*.⁴ Конвенција о геноциду даје полазну основу за схватање суштине појма геноцида, а због тога што не постоји општеприхваћена дефиниција геноцида, значај Конвенције у одређивању појма геноцида је велики.

Са друге стране, многа национална законодавства и разне теорије шире одређују појам геноцида. Постоји схватање да је „свака делатност“ која има за циљ да се потпуно или делимично уништи нека национална,

¹ Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку: Документа архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, Грачаница 2008, 8.

² Александар Игњатовић, *н.д.*, 132.

³ Исто, 137.

⁴ Исто, 16.

етничка, верска или расна група представља геноцид.¹ Шире дефиниције геноцида више одговарају потребама науке и праксе. Шире дефиниције, које у себи садрже све радње усмерене на ускраћивање права на опстанак националним, верским, етничким, расним и другим групама, а ради њиховог делимичног или потпуног уништења, особито одговарају и потребама за ефикасну борбу против свих облика геноцида.²

Законодавство СРЈ, које је било на снази у другој половини XX и на почетку XXI века, флексибилније је и шире у одређивању геноцида. Једно од најтежих кривичних дела у кривичном законодавству СРЈ јесте геноцид. Члан 141 Кривичног закона СРЈ обухвата појам геноцида. Он представља једно од најтежих кривичних дела међу делима против човечности и међународног права, па се поистовећује са целим скупом кривичних дела против човечности и међународног права, у који су сврстана и многа друга иначе тешка кривична дела.³ У складу са овлашћењем које пружа Конвенција о геноциду, законодавство СРЈ је међу дела геноцида уврстило и „принудно расељавање становништва“ које припада одређеној националној, расној, верској или етничкој групи.⁴ Принудно расељавање представља један од начина извршења геноцида, који је познат као денационализација или однародњавање.⁵ Принудно расељавање на Косову и Метохији је вршено кроз векове, а на те просторе, на којима су живели Срби, досељавани су Албанци.

Делом извршења геноцида се сматра и стварање тешких услова живота и рада за прогоњене расе и националне групе. Управо се и данас на Косову и Метохији чини геноцид над српским народом намерним стварањем тешких услова живота за њих.

Конвенција о геноциду не обухвата појам геноцида против културе, што је њен велики недостатак.⁶ Међутим, то не значи да он не постоји. На Косову и Метохији је почињен духовно-културни геноцид уништавањем српских цркава, манастира, гробова, надгробних и историјских споменика, књига, итд. Луј-Венсан Тома се „с правом“ питао „...“

¹ Исто.

² Исто.

³ Исто, 130.

⁴ Исто, 131-133. Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног закона Савезне Републике Југославије*, треће, измењено и допуњено издање, Београд 1999, 168.

⁵ Александар Игњатовић, н. д., 25.

⁶ Исто, 68. Уколико дође до уништавања националне културе прогоњених народа, њихових достигнућа и духовних богатстава, онда се ради о културном геноциду. О културном геноциду на Косову и Метохији видети књигу: *Духовни геноцид на простору бивше СФРЈ*, приређивачки одбор: Љубиша Фолић, Саша Поповић, Петар Пашић, Неђо Ђевић, Мирко Шућур, Источно Сарајево–Београд 2005.

има ли страшније смрти од оне која се састоји од лишавања једног народа његовог идентитета.¹ Имајући у виду духовно-културни геноцид и етничко чишћење српског становништва на Косову и Метохији, јасно је да Конвенција има недостатке и да треба да буде допуњена и прилагођена духу времена.

Последице кривичног дела геноцида су увек тешке и вишеструке. Обзиром да нису тема рада, навешћемо само њихову суштину и оне које су непосредно везане за случај који приказујемо. Последица се одређује као повреда или угрожавање биолошко-психолошког интегритета чланова група. Остварује се проузроковањем многих повреда, и то повредама живота, плода, телесног интегритета и др., и угрожавањем (стављањем у тешке услове живота). Геноцид има за последицу и скривену опасност од распиривања нових националних и других мржњи, које могу довести до новог геноцида. Последице се одражавају у уништењу, болу и патњи оних који су непосредно захваћени радњом извршења геноцида, болу и патњи њихових најближих, чланова породице, родбине и пријатеља. Манифестује се и као страх и то као страх припадника одређене групе пред сопственим страдањем и мучењем и бојазан за судбину њихових најближих. Страх је присутан и због осећања немоћи да се предузме било каква мера за одбрану против предстојеће опасности.²

На Косову и Метохији се кривично дело геноцида сагледава у вршењу убиства и других делатности у више наврата, уперених против припадника одређене групе (углавном српског становништва) и предузиманих с намером и умишљајем делимичног или потпуног уништења српског народа на овом простору. И само етничко чишћење представља геноцид. Као доказ за постојање кривичног дела геноцида, приказаћемо једно убиство. Према околностима и месту извршења убиства, начину извршења кривичних дела, учешћу извршилаца у извршењу дела, а посебно према насталим последицама, јасно је да је реч о геноциду. „Суштински услов за доказивање геноцида је усмереност радње и на појединца као припадника одређене групе, чија заједничка својства почињају на расним, етничким, националним, верским или другим основама. Специфична обележја појединца као жртве кривичног дела (убиства, мучења, прогањања) одређују карактер тих кривичних дела као геноцид. Наиме, наведене кривичне радње су инкриминисане и као такве представљају нека кривична дела. Међутим, то још увек не значи да сваки такав акт представља извршење геноцида, **а ако се утврди да је уби-**

1 Luj-Vensan Toma, *Antropologija smrti*, knj. 1, Beograd 1980, 88.

2 Александар Игњатовић, *н. д.*, 143-145.

ство, злостављање или прогањање уперено против појединца као припадника одређене групе, онда се ради о геноциду. Наравно, овде се преко човека као појединца наноси повреда читавој групи, јер је циљ уништење групе, при чему је ликвидација појединца само начин остваривања тога циља“.¹ Намера нам је да прикажемо један од злочина који се догодио после завршетка рата и доласка међународних мировних снага на Косово и Метохију и да, усмеравањем „радње и на појединца као припадника одређене групе“, испунимо „суштински услов за доказивање геноцида“.

Досије Богдан Ђокић

До 2006. године, ексхумирани су посмртни остаци 256 Срба и неалбанаца страдалих на Косову и Метохији, идентификовано је 80, док су породицама предати посмртни остаци 63 њихова члана.² Један од убијених Срба, чији су посмртни остаци ексхумирани, идентификовани ДНК анализом и предати породици, јесте и Богдан Ђокић.³ Када је реч о околностима убиства Богдана Ђокића, позивамо се на званична документа, која су у поседу Архива Музеја жртава геноцида у Београду. Околности убиства Богдана Ђокића се могу сумирати на следећи начин:

Дана 18. јуна 1999. године, око поднева, двојица пушкама наоружаних Албанаца су прескочила ограду и упала у двориште породице Ђокић. У том тренутку, у домаћинству породице Ђокић у Урошевцу, били су само супружници Богдан и Љубица. Незвани гости су Љубицу затекли у дворишту: „...рекли су ми с ким сам ту и шта више ту тражим што не идем.“⁴ Поступак је класично застрашивање, у намери да се српска породица расели.

После сазнања да се домаћин налази у кући, наоружани Албанци су почели да лупају на врата куће. Приметивши у дворишту наоружане људе, Богдан Ђокић је изашао са пиштољем у руци. Богдан и придошли-

¹ Исто, 140. Подвукао аутор.

² Ненад Антонијевић, *н. д.*, 172.

³ Богдан Ђокић, рођен 2. септембра 1932. године у селу Трн, општина Урошевац, од оца Јована и мајке Цвете, са станом на адреси Мишарска бр. 3, Урошевац. Породица Ђокић је староседелачка на Косову и Метохији. Прим. аутора.

⁴ Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ), Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Досије Богдан Ђокић, Записник о саслушању сведока Љубице Ђокић, супруге покојног Богдана Ђокића, састављен пред истражним судијом 19. јула 2002. године у Зајечару. У даљем тексту: Записник. Љубица (Војин) Ђокић, девојачко Недељковић, рођена је 16. марта 1930. године у селу Ливађе, општина Липљан.

це су држали оружје уперено међусобно. Албанци су од Богдана тражили да им преда пиштољ, за који је имао легалну дозволу. Дошло је до краће расправе, у којој им је Богдан Ђокић одговорио „да хоће да преда оружје, али да дођу на капију а не да прескачу зид.“ Насилници су се удаљили тек после интервенције комшије, Албанца Нијаза Краснићија, који је потом обавестио припаднике Кфора да Богдан Ђокић има лично наоружање.¹ Војници Кфора су убрзо дошли, одузели Богдану пиштољ и издали му реверс.² Реверс је издао амерички подофицир Дени Грин, који је Богдану Ђокићу и одузео лично наоружање.

Све до 24. јуна, породица Ђокић није била узнемиравана. У вечерњим часовима тог дана, група људи прескаче зид и упада у двориште породице Ђокић. Сведок Љубица Ђокић наводи да су били наоружани и да је један од њих довикнуо: „Излазите мајку вам српску, отварај врата!“³ Као и приликом првог напада, и овог пута су наоружани Албанци прескочили зид, јер је капија дворишта била закључана. О томе шта се после дешавало, Љубица сведочи: „Мом мужу се учинило да су ови људи који су ушли у двориште почели да излазе и рекао ми да се не плашим да су отишли и пошто је мислио да су отишли, отворио улазна врата и појавио се на иста и ја сам чула само пуцањ којим је мој муж био погођен и то смртоносно. Био је убијен одмах на лицу места. Вероватно су ови људи били сакривени близу у дворишту. Не знам одакле је пуцањ дошао, јер сам била у кући.“⁴ Убиство Богдана Ђокића је забележила Епархија Рашко-призренска и име покојног доставила Православље пресу. Дневни лист *Новости* је пренео списак убијених на Косову и Метохији од 2. јуна до 22. августа 1999. године, а под редним бројем 94 се налази

1 Исто. У записнику Љубица Ђокић сведочи: „Онда је комшија Шиптар рекао овој двојци да нам је комшија и да они иду, а мени је рекао да ће да нас пријави Кфору и да морамо да предамо оружје. За овим су сви отишли, а одмах затим су дошли припадници Кфора...“. И Драган Ђокић, син убијеног Богдана, посведочио је детаље које му је мајка Љубица испричала: „Комшија из суседне куће Нијаз Краснићи је чуо галаму и мајчин плач. Он је позвао Кфор и преко врата од дворишта од наше куће разговарао са тим људима, а мајци је рекао да ће Кфор доћи и да предају оружје које имају у кући, то јест очев пиштољ Кфору, како их више нико не би узнемиравао“ (Митрополит Амфилохије [Радовић], *Љетопис новог косовског распећа: дневнички и други записи, септембар 1999 – децембар 2000*, Београд–Цетиње 2011, 255).

2 АМЖГ, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Досије Богдан Ђокић, Потврда/реверс подофицира војске САД Дени Грина о одузимању пиштоља од Богдана Ђокића марке „Црвена застава“, кал. 7, 65 мм, модел 70, бр. Ц-169703. Danny Green, SFC, U. S. Army, 96 th Civil Affairs 487 – 62 – 1288. На реверсу стоје потписи Богдана Ђокића и Дени Грина.

3 Записник.

4 Исто.

име Богдана Ђокића из Урошевца.¹

Убиство Богдана Ђокића су убице прославили рафалним пуцањем у ваздух. По престанку „слављеничког пира“, када је било јасно да су убице отишле, Љубица Ђокић је изашла из куће и, плачући, отрчала код комшије Нијаза Краснићија, од кога је тражила да позове припаднике Кфора. Патрола Кфора је убрзо дошла, обавила увиђај и пронашла мноштво чаура од метака око куће. Увиђај је вршио исти припадник Кфора који је неколико дана раније одузео лично наоружање Богдану Ђокићу.² Амерички подофицир Дени Грин.

Љубица Ђокић је након увиђаја, из страха за свој живот, напустила породичну кућу и отишла у зграду општине Урошевац, у којој је провела ноћ.³ Припадници Кфора су јој рекли да ће тело убијеног супруга пребацили у амбуланту у Урошевцу. Сутрадан, припадници Унмика су јој рекли да је Богдан Ђокић сахрањен на гробљу у Урошевцу и показано јој је место где је, наводно, сахрањен.⁴ Вечерњи 24. јун је дан када је Љубица последњи пут видела супруга и породичну кућу, која је непосредно после тога опљачкана и спаљена.⁵

Посмртне остатке убијеног Богдана породица Ђокић је преузела од Унмик полиције 22. децембра 2003. године на Мердару, са пратећом документацијом о извршеној идентификацији и потврдом о смрти за покојног. Где се тело налазило до предаје, породици није било познато.⁶

1 *Новости*, 2. септембар 1999.

2 Записник.

3 У записнику Љубица Ђокић наводи: „Ја сам отишла да спавам у Општину јер нисам смела да останем у кући... ја сам у Општину отишла око 23h, можда је било нешто мало раније и мој супруг мртав је остао да лежи на месту где је и погођен. Припадници Кфора су остали кад сам отишла.“ Записник.

4 *Исто*. Љубица Ђокић је на православно гробље отишла са сестром убијеног Богдана и њеним мужем, Верком и Благојем Михајловић. Драган Ђокић је посведочио: „Мој теча је тада од дрвета направио крст и ставио га на гроб. Нико од њих тада није био сигуран да је у том гробу заиста сахрањен мој отац.“ Митрополит Амфилохије (Радовић), *н. д.*, 256.

5 Записник. Помоћни објекти, који су такође спаљени, налазили су се на 1-1,5 метар од куће Нијазија Краснићија. Интересантно је да кућа Нијазија Краснићија није захваћена пламеном. Прим. аутора.

6 Канцеларија за судску медицину у Приштини као датум смрти утврдила је 21. август 2000. године. То је, у ствари, датум ексхумирања тела. То се види из потврде о смрти Одељења за правосудје, Канцеларије за судску медицину у Приштини, од 5. новембра 2003. године. Потврду је издао форензички лекар Марек Гасиор. Исто и у потврди о идентитету/ДНК анализи Канцеларије за нестала лица и судску медицину, од 28. новембра 2003. године. Тело је, вероватно, ексхумирано са урошевачког гробља, али постоје и подаци (списак Удружења породица киднапованих и несталих на КиМ) да је пронађено у масовној гробници у Сувој Реци. Прим. аутора.

Лекарски извештаји о смрти показују да је смрт Богдана Ђокића наступила услед устрела у пределу лобање.¹

После идентификације и преузимања посмртних остатака убијеног Богдана Ђокића од Уник полиције, породица је поднела кривичну пријаву Јавном Окружном тужилаштву у Приштини. Кривична пријава је поднета против НН извршилаца кривичних дела, позивајући се на кривично дело геноцида – чл. 141 Кривичног закона СРЈ, несавесног рада у служби – чл. 182/2 КЗ СРЈ, убиства – чл. 47/2, тач. 1, став 1 КЗ Републике Србије, тешке крађе – чл. 166/2 КЗ РС и непријављивање кривичног дела или учиниоца – чл. 203/2 КЗ РС.² Кривичну пријаву исте садржине, породица Ђокић је поштом послала Међународном тужиоцу Окружног Јавног тужилаштва у Гњилану.³

Породица Ђокић се у образложењу кривичне пријаве позвала на: кривично дело „геноцид“ – јер је убиство извршено са умишљајем, дело је извршено од више извршилаца, против припадника друге националности, са циљем да се појединац припадник другог народа уништи и протера из своје куће и свог домаћинства, иако је убијени остао само са својом супругом, да би након извршеног дела од стране, вероватно, истих извршилаца убиства, била уништена кућа и сва имовина убијеног Богдана, све са умишљајем да се униште докази извршеног убиства, али и постојања куће и домаћинства; кривично дело „убиство“ – покојни Богдан Ђокић је лишен живота на кућном прагу, на свиреп и подмукао начин; кривично дело „тешка крађа“ – после убиства Богдана Ђокића, његово домаћинство је опљачкано, кућа спаљена и срушена; кривично дело „несавестан рад у служби“ – породица Ђокић у кривичној пријави сматра да је подофицир САД Дени Грин извршио кривично дело тиме што је одузео пиштољ Богдану Ђокићу, за који је имао уредно издату дозволу од легалних органа, и на тај начин га лишио личног обезбеђења. Такође, подофицир САД није идентификовао нити лишио оружја напада-

1 АМЖГ, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Досије Богдан Ђокић, Лекарски извештај о смрти проф. др Славише Добричанина, од 22. децембра 2003. године; Potvrda o smrti Odeljenja za pravosuđe, Kancelarija za sudsku medicinu u Prištini, br. MPU 2001-000970 LL 03/002B, od 5. novembra 2003. godine. Potvrdu izdao forenzički lekar Marek Gasior.

2 АМЖГ, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Досије Богдан Ђокић, Krivična prijava porodice Đokić ОЈТ у Приштини, од 8. октобра 2004. године. Кривичну пријаву су поднели Љубица Ђокић и синови пок. Богдана Ђокића: Драган, Ђорђе и Звонко. Прим. аутора.

3 АМЖГ, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Досије Богдан Ђокић, Krivična prijava porodice Đokić Međunarodnom tužiocu ОЈТ у Гњилану.

че Албанце или предузео неку другу радњу да заштити двоје старих особа, који су били једини припадници другог народа у читавом окружењу. Оваквим (не)поступцима је допринео да наступе трајне и изузетно тешке последице по живот и имовину Богдана Ђокића. Једном реченицом, није испунио своју службену дужност; кривично дело „непријављивање кривичног дела или учиниоца“ – уперено је против представника Кфора по вертикали, тј. командној одговорности, због неделања после извршењег убиства и уништавања имовине. Припадници Кфора су пропустили да пријаве кривично дело за које су сазнали у току вршења дужности.

У кривичној пријави породице Ђокић, тужиоцу је предложено: да се покрене кривични поступак против НН извршилаца кривичних дела; да се као доказ изведе (а у покренутом поступку саслуша) изјава Љубице Ђокић, супруге убијеног Богдана Ђокића, дата на записник пред истражним судијом Општинског суда у Зајечару на дан 19. јула. 2002. године; да се у својству сведока на околности напада и извршења кривичног дела саслуша комшија Нијаз Краснићи из Урошевца, ул. Мишарска бр. 1; да се на околности узимања личног наоружања (пиштоља) од почившег Богдана Ђокића у својству сведока саслуша представник америчког Кфора Дени Грин; да се на околности извршења описаних кривичних дела по принципу командне одговорности саслушају командири и више старешине јединице Кфора који су имали законска овлашћења у вршењу власти у време извршења описаних дела по овој пријави; да се позову комшије и особе које су познавале убијеног Богдана Ђокића, како би се утврдило стање имовине пре извршења описаних радњи кривичних дела; да се против свих извршилаца описаних кривичних дела предузме кривично гоњење и да се осуде по закону. Породица Ђокић је у кривичној пријави изјавила да има и поставила је имовинско-правни захтев, а исти ће одредити и поднети током покренутог кривичног поступка.

По кривичној пријави коју је поднела породица Ђокић, до данас није поступано. Није покренут кривични поступак против НН извршилаца кривичних дела, није саслушан у својству сведока комшија Нијаз Краснићи, није саслушана Љубица Ђокић, није саслушан подофицир САД Дени Грин, нису саслушане комшије породице Ђокић, итд. Породица Ђокић до данас није добила било какво обавештење од Јавног Окружног тужилаштва у Приштини, нити од Међународног тужиоца у Гњилану.

Такође, дана 17. септембра 2004. године, супруга и синови Богдана Ђокића су поднели тужбу Општинском суду у Урошевцу против Владе Косова (ентитет), општине Урошевац, Унмика и Кфора ради на-

кнаде штете због опљачкане и уништене имовине. До данас није заказано ниједно рочиште, нити је породица Ђокић добила било какав допис из суда.¹

Крајем фебруара 2014. године, породица Ђокић је упутила уставну жалбу Уставном суду Косова, која је регистрована у Секретаријату Уставног суда Косова под бројем KI36/14.² Жалба је упућена због непоступања и нечињења по захтевима из кривичне пријаве и тужбе поднете у циљу спровођења истраге и расветљавања свих околности убиства Богдана Ђокића, нарочито због тога што нису откривени и процесуирани починиоци. Уставна жалба је поднета и због уништавања имовине и непоступања по тужби за накнаду штете.³

Подносиоци уставне жалбе сматрају да је убиством Богдана Ђокића, плачкањем и уништавањем његове имовине, а потом непоступањем и нечињењем косовских органа, прекршен члан 2 Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода у целости – право на живот, члан 6 став 1 Конвенције; право на правично суђење и суђење у разумном року, члан 13 Конвенције; право на делотворан правни лек; и Протокол 1 уз Конвенцију – обавеза заштите имовине. Породица Ђокић се позвала и на релевантне одредбе Устава Косова: чланови 3 и 24 – једнакост пред законом; члан 25 – право на живот; члан 31 – правично и непристрасно суђење; члан 32 – право на правно средство; члан 46 – заштита имовине; члан 54 – право на судску заштиту.

Жалба је упућена због следећих пропуста косовских органа: кашњење у покретању званичне истраге; изостанак брзе и делотворне истраге; пропуст тужилаштва и полиције да спроведу истрагу; истрага није спроведена разумно брзо; изостанак темељне и објективне истраге; пропуст да се прибаве важни докази; пропуст да се подносиоци пријаве обавесте о напредовању истраге или донетој одлуци; неиспитивање сведока; пропуст јавног тужиоца да узме изјаве од сведока итд. У уставној жалби се породица Ђокић такође жалила на повреду права на суђење у разумном року, јер се о поднетој кривичној пријави и поднетој тужби за накнаду штете није одлучивало скоро десет година. Због тога што починиоци убиства Богдана Ђокића нису пронађени и процесуирани и

1 АМЖГ, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Досије Богдан Ђокић, *Tužba Opštinskom sudu u Uroševcu, od 17. septembra 2004. godine.*

2 АМЖГ, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Досије Богдан Ђокић, *Obaveštenje o registraciji zahteva KI36/14 Sekretarijata Ustavnog suda Kosova, od 15. aprila 2014. godine.*

3 АМЖГ, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Досије Богдан Ђокић, *Ustavna žalba porodice Đokić.*

због тога што није утврђено ко је запалио Богданову и Љубичину кућу и опљачкао њихову имовину, породица Ђокић је лишена могућности да наплати насталу штету.¹

Дана 8. маја 2014. године, породица Ђокић је поштом послала захтев Међународном тужиоцу Еулекса,² тражећи да Еулекс преузме случај од косовског тужилаштва и покрене истрагу поводом убиства Богдана Ђокића.³ Еулекс је на тај захтев одговорио дописом којим потврђује да је задужен за тешка кривична дела на Косову и Метохији, истовремено препоручујући породици Ђокић да настави да се обраћа косовским органима тражећи најновије информације.⁴

Обзиром да се у допису нигде експлицитно не наводи да ли Еулекс преузима случај или не, породица Ђокић је 29. септембра 2014. године упутила још један допис, истичући да се ради о ратном злочину, да је Еулекс задужен за истрагу, кривично гоњење и суђење тешких кривичних дела и да је став Еулекса благо речено неприхватљив. „Кривична пријава је поднесена још 2004. године, дакле пре 10 година. Од тада па до данас ни једну једину информацију нисмо добили, нити је према нашим сазнањима предузета било која предистражна или истражна радња. Немамо информацију чак ни да ли је истрага формално покренута, а покушавали смо да се информишемо. Ја сам се Еулексу обратио управо због тога јер нико здравог разума не може очекивати да се ова истрага пред косовским институцијама помери са мртве тачке... Дакле, како косовске институције за 10 година нису предузеле ништа да се открију починиоци убиства Богдана Ђокића и казне у складу са законом, јасно је да се то ни у будућности не може очекивати“.⁵

Породица Ђокић је на крају дописа тражила да Еулекс експлицитно одговори да ли ће преузети истрагу у овом случају или не.

1 Исто.

2 Мисија владавине права Европске уније на Косову и Метохији – мисија полиције и цивилне администрације Европске уније на Косову и Метохији.

3 АМЖГ, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Досије Богдан Ђокић, *Zahtev Međunarodnom tužiocu Euleks-a, od 8. maja 2014. godine*. Потврда о пријему пошиљке.

4 АМЖГ, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Досије Богдан Ђокић, *Dopis Kancelarije šefa osoblja Euleksa, br. 2014-COS-0803, od 21. 08. 2014. godine*.

5 АМЖГ, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Досије Богдан Ђокић, *Dopis porodice Đokić Glavnom štabu Euleksa, od 29. 09. 2014. godine*.

Закључна размишљања

Научно расветљавање и проучавање геноцида на Косову и Метохији представља деликатан и сложен проблем. Истраживање геноцида на овом простору захтева интердисциплинарно прожимање историографије, демографије и виктимологије.¹ И питагорејска филозофија броја ће нам бити од користи приликом доказивања геноцида.² Након завршетка рата 1999. године, број Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији умањио се за око 250.000. Ова цифра је довољан број да се тврдња да је почињен геноцид над Србима на Косову и Метохији може узети као аксиом. Протеривање толиког броја људи који не припадају сопственој нацији, довољно говори о геноцидној политици Албанаца. Митрополит црногорско-приморски Амфилохије је о Косову и Метохији написао: „...очевидно је и јасно да данашња етничка и свака друга неравнотежа на овом судбинском европском простору није последица природног процеса и здравог историјског развоја, него перманентног насиља, изгона, отимања и уништавања Српског народа, његових светиња и добара“.³ Од јуна 1999. године, па у наредних неколико месеци, учестала су убиства Срба, што указује да је постојала наредба за планско и систематско затирање и протеривање српског становништва. Међутим, и да није постојала наредба, сама атмосфера мржње и напетости између два народа водила је геноциду. Александар Игњатовић пише: „Пошто се таква ситуација створи и све буде припремљено за злочиначку активност, често није потребно непосредно и јавно подстрекавање, јер ће пропагандом и мржњом заведени елементи и сами спонтано прећи на вршење геноцида“.⁴ Убиство Богдана Ђокића је уследило непосредно по завршетку рата, када је ситуација била идеална за злочиначку активност ОВК.

Које закључке може да понуди ова студија? Случај који смо приказали садржи два основна елемента кривичног дела геноцида: убиство и националну припадност (главна обележја геноцида). Додатно

1 Виктимологија је наука која се бави проучавањем страдања људи у рату и миру. Прим. аутора.

2 Питагорејска филозофија броја – Светом владају односи бројева и сви односи могу се свести на односе бројева. Све је број. Прим. аутора.

3 Саво Б. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији: сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Београд 2007, 5-6.

4 Александар Игњатовић, *н. д.*, 69.

и намеру. Циљ је био да се припадник једне групе – Богдан Ђокић – уништи. Први напад (18. јун) јасно показује да су наоружани Албанци желели да застраше породицу Ђокић како би је навели да се исели, што је чин етничког чишћења. Други напад (24. јун) открива *намеру* групе Албанаца да уништи ову *српску* породицу, што одговара геноциду. Терор над супружницима и убиство Богдана Ђокића оличавају начине за уништење групе. Убиством Богдана Ђокића дошло је до повреде и угрожавања биолошко-психолошког интегритета српског становништва на Косову и Метохији.

Из случаја Богдана Ђокића се види да је убиство извршено са намером да се уништи појединац (два напада у недељу дана) и да је почињено на националној основи („Излазите мајку вам српску, отварај врата“). Убиством Богдана Ђокића, наоружани Албанци су довели до расељавања породице, јер је његова супруга била принуђена да напусти своју кућу због страха за сопствени живот. Ове делатности, убиство и принудно протеривање, потпадају под члан 141. кривичног закона СР-Ј. Дело је извршено са директним умишљајем да се припадник српског народа протера или уништи.

Кфор ништа није предузео, иако је знао за први напад на породицу Ђокић. Пошто га је амерички подофицир Дени Грин лишио заштите, Богдан Ђокић је убијен на подмукао начин, на прагу своје куће, хицима у главу. Ове чињенице потврђују образац истакнут у раду Ненада Антонијевића, који наводи: „Сви Срби и неалбанци који су убијени по доласку Кфора и Унмика усмрћени су мучки и свирепи... А што се тиче убистава из ватреног оружја, углавном је пуцано у потиљак, иза уха или уста, мада има и случајева пуцања у пределу слепоочнице... Старије особе су убијане углавном у својим кућама и становима... Међу зверским убијеним Србима је највише старих и немоћних, који нису били у стању да се одбране или заштите“.¹ А у саопштењу и апелу Светог архијерејског синода Српске православне цркве је речено: „При томе, представници међународне заједнице, Кфор и Унмик, својим чињењем или нечињењем, све од 1999. године до данас, доприносе, вољно или невољно, коначном истребљењу православног српског народа са његових вековних огњишта и уништавању његове културе и свехришћанских светиња Косова“.² У светлу ових навода, поставља се питање да ли је одузимање личног наоружања, пиштоља којег је Богдан легално држао у кући а изнео га у двориште свог имања када се појавила опасност, допринело убиству?

¹ Ненад Антонијевић, *н. д.*, 172.

² Саво Б. Јовић, *н. д.*, 222.

Да ли је такво понашање подофицира војске САД Дени Грина „вољно или невољно“, тј. његовим „чињењем или нечињењем“, допринело физичкој ликвидацији шездесетседмогодишњег Ђокића и последицама које су потом наступиле? Као службено лице, именовани подофицир је прекршио закон не уводећи надзор и несавесно поступајући у вршењу службе (пропустивши да заштити слабије и старије). Несумњиво је да је био свестан да својим поступцима, ускраћивањем личног наоружања и непостављањем дужног надзора у таквом окружењу, угрожава живот Богдана и Љубице Ђокић.

Случај нам говори да се после 1999. године, па све до данас, српском народу на Косову и Метохији људска права ускраћују и крше. Двојицу наоружаних Албанаца су видели и са њима разговарали комшија породице Ђокић, Нијаз Краснићи, на чију интервенцију су и отишли, и Љубица Ђокић, супруга убијеног Богдана. Породица Ђокић је живела у центру Урошевца, па је немогуће да наоружани људи не буду примећени. Испитивањем комшија се могло доћи до починилаца. Косовско тужилаштво није испитало два кључна сведока – Љубицу Ђокић и Нијазу Краснићију. Непоступање косовских органа по кривичној пријави и тужби показује да се ради о заташкавању злочина. Ни пљачкање и спаљивање имовине породице Ђокић није могло да прође непримећено. Али, нико од комшија није обавестио полицију, што је, у ствари, подржавање таквих активности. У оба напада на породицу Ђокић, комшије Албанци се нису мешали, осим Нијазу Краснићију. А да ли се он умешао из комшијских разлога или је био укључен у све то, Љубица Ђокић није знала.[□] Остаје чињеница да убиство Богдана Ђокића није расветљено. Починиоци нису откривени и процесуирани. Као да је некоме било потребно да злочини и кржаве руке Албанаца буду брзо заборављени.

Геноцид над српским становништвом на Косову и Метохији спроводи се на много начина: „Нови, данашњи злочин и геноцид над српским народом на Косову се изражава у многим активностима: од тероризма, терора и насиља над српским становништвом, ...етничким чишћењем, успостављањем логора за отете Србе, духовним геноцидом кроз уништавање црквених и сакралних објеката и споменика културе, оружаним (артиљеријским) нападима на српска села, блокадама насеља, пљачкањем и паљењем српских села и кућа, протеривањем српског становништва, оружаним претњама Србима, итд.“[□] Злочини Албанаца трају кроз векове у циљу етничког чишћења Срба са простора Косова и Метохије.

Динамика повратка на Косово и Метохију принудно расељеног

српског и другог неалбанског становништва тече споро. Процес повратка, умногоме, заустављају и блокирају приштинске власти, при чему имају међународну подршку.¹ Услови живота на Косову и Метохији су после рата такви да спречавају повратак, па ни институције намерно не раде како би Срби изгубили поверење у њих, што показује и приказани случај.

Случај Богдана Ђокића је само једно од многих убистава почињених на националној основи, са намером да се српско становништво са Косова и Метохије протера и уништи. После повлачења српских снага безбедности у јуну 1999. године, Албанци су бројним убиствима постигли циљ – страх се ширио и српско становништво се расељавало. Изложена опасности да и сама страда, Љубица Ђокић је напустила свој дом. Да би повратак породице Ђокић био у потпуности онемогућен, њихова имовина је опљачкана и уништена. Етничко чишћење је тиме завршено. Приказани случај потврђује истинитост исказа Миодрага Попова да је то „етнички чисто“ увек најпрљавије.²

Резиме

Спроводећи концепцију о стварању етнички чисте државе, Албанци су предузимали мере за уклањање српског становништва са Косова и Метохије. Као основно средство и метод за реализацију такве политике, користили су терор. Најчешће су прибегавали физичкој ликвидацији (убијање) и присилном пресељавању (застрашивање). Физичка ликвидација се кретала од појединачних убистава до масовних злочина. Циљ је био да се код српског становништва изазове осећај страха, несигурности и губљења наде у било какву могућност опстанка и егзистенције. Терор и насиље су покретали стихију људи из места живљења. Напуштање завичаја је био једини начин да спасу живот. Протеривање Срба са Косова и Метохије траје континуирано више векова. Застрашујуће димензије је достигло након завршетка рата Савезне Републике Југославије и НАТО. Рат СРЈ и НАТО је окончан доношењем Резолуције СБ ОУН 1244/99 и потписивањем Војно-техничког споразума у Куманову. Доласком међународних мировних снага Кфора и Цивилне мисије Унмика на Косову и Метохији, започиње ново страдање српског народа. Извршено је на хиљаде злочина над грађанима српске националности, те тако настављен геноцид над Србима и под окриљем међународних мировних снага.

Национална законодавства појму геноцида дају извесну флексибилност и тако омогућују његово шире тумачење у случајевима у којима су за то испуњени услови. И према КЗ СРЈ, извршен је геноцид над Србима Косова и Метохије. Принудно рас-

1 Милан Бурсаћ, Ненад Илић, „Динамика прогона и повратка Срба и других неалбанских становника Косова и Метохије после 1999. године“, у: *Срби на Косову и Метохији: Зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27-29. маја 2005*, Београд 2005: САНУ 2006, 463, 466-467.

2 Miodrag Popov, *Suze su iste vere*, Beograd 2005, 61.

ељавање, односно расељавање под принудом и претњом, било је уперено против српског народа на Косову и Метохији. Бројке показују да је расељавање било масовно, што указује на геноцид. И етничко чишћење, када је реч о принудном расељавању, представља кривично дело геноцида уколико постоје геноцидне намере. Посматрајући прошлост, види се да постоји континуитет геноцида над српским народом на Косову и Метохији. Срби су на Косову и Метохији кроз векове били изложени пресељавању под принудом, које је 1999. године достигло чудовишне размере. У жељи да створе етнички чисту државу, Албанци су извршили погроме над српским становништвом на Косову и Метохији. Показатељ да постоји геноцидна политика Албанаца над српским становништвом, јесте 1999. година.

Случај Богдана Ђокића показује да се Србима на Косову и Метохији људска права ускраћују и повређују. Само један у низу, овај случај потврђује геноцидну политику коју Албанци спроводе према српском становништву на Косову и Метохији.

На страдање Срба са Косова и Метохије, Запад до данас примењује политику „затворених очију“ или Нојеву тактику. Бројке, чињенице и стање на терену показују да су на Косову и Метохији Албанци над Србима починили ратне злочине, етничко чишћење и геноцид. Заједнички именитељ свих албанских злочина почињених на Косову и Метохији од турске окупације до данас јесте геноцид.

Извори и литература

А. Извори:

Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Досије Богдан Ђокић.

Б. Литература:

Ненад Антонијевић, „Страдање Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији (1998-2006)“, у: *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина: зборник радова*, Београд 2009.

Милан Бурсаћ, Ненад Илић, „Динамика прогона и повратка Срба и других неалбанских становника Косова и Метохије после 199-9. године“, у: *Срби на Косову и Метохији: Зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27-29. маја 2005*, Београд 2005: САНУ 2006.

Luj-Vensan Toma, *Antropologija smrti*, knj. 1, Beograd 1980.

Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, 5. доп. и ред. изд., Београд 1996.

Изольда Генри, *Сокрытие в Косово: преступление против Бога и человечества*, Москва 2007.

Justejn Gorder, *Sofijin svet: roman o istoriji filozofije*, Beograd 2002.

Духовни геноцид на простору бивше СФРЈ, приређивачки одбор Љубиша Фолић, Саша Поповић, Петар Пашић, Неђо Ђевић, Мирко Шућур, Источно Сарајево–Београд 2005.

Славољуб Ђукић, *Политичко гробље*, 2. допуњено издање, Београд 2010.

Александар Игњатовић, *Геноцид у међународном и националном кривичном праву: правна библиотека*, Београд 1996.

Karl Jaspers, *Pitanje krivice*, Beograd 1999.

Саво Б. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији: сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Београд 2007.

Милан Д. Лазић, „Злочини и геноцид Шиптара над косметским Србима од 1941. до 1945. године“, у: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља: Зборник радова са научног скупа у Београду, од 22-23. априла 2003*, Београд 2005.

Дејвид Брус Макдоналд, „Пламен из 1999: Сједињене Америчке Државе, НАТО и бомбардовање Југославије“, у: *Геноцид, ратни злочини и Запад: историја и саучесништво*, приредио Адам Џонс, Београд 2011.

Miodrag Popov, *Suze su iste vere*, Beograd 2005.

Амфилохије Радовић, *Љетопис новог косовског распећа: дневнички и други записи*, септембар 1999 – децембар 2000, Београд – Цетиње 2011.

Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног закона Савезне Републике Југославије*, треће, измењено и допуњено издање, Београд 1999.

Dragan Tančić, Milena Jakšić, Bojan Ševo, *Stradanja srpskog naroda na Kosovu i Metohiji*, Beograd 2012.

Duško Tomić, *Kosovska kriza i novi svetski poredak: (kosovska kriza i genocid nad srpskim narodom u refleksiji novog svetskog poretka)*, Beograd 2000.

Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку: Документа архиве Епархије рашко – призренске и косовско-метохијске, Грачаница 2008.

Штампа:

„Вечерње новости“, 2. септембар 1999.

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ
Музеј жртава геноцида

МАРТОВСКИ ПОГРОМ – АЛБАНСКИ ТЕРОР НАД СРПСКИМ СТАНОВНИШТВОМ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (17-19. МАРТ 2004)¹

Апстракт: Текст је написан на основу истраживања догађања током три дана Мартовског погрома, како су названи злочини и терор који су извршили Албанци над Србима марта 2004. године.

Кључне речи: Мартовски погром, Срби, Албанци, Српска Православна Црква, Косово и Метохија, Србија.

Насиље је отпочело 17. марта око поднева пробојем више хиљада Албанаца у северни део Косовске Митровице, у коме живе Срби. Унмик полиција и Срби су успели да зауставе албански напад. Повод за напад је била смрт тројице албанских дечака, који су се удавили у Ибру, у близини Зубиног Потока. Њихова смрт је злоупотребљена тако што су за њу

¹ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; март 2004 (Билтени Епархије рашко-призренске, подаци Координационог центра Владе Републике Србије за Косово и Метохију, штампа и друга документација); Ненад Антонијевић, „Страдање Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији (1998-2006)”, у: *Зборник радова, Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број, Београд 2009, 157-247; део текста је поглавље о Мартовском погрому под насловом „Ескалација албанског терора над српским становништвом на Косову и Метохији (17-19. март 2004)“, 195-200 (поднаслов „Уништавање и спаљивање манастира и цркава Српске Православне Цркве у мартовском погрому 2004“, 199-200).

Краћа верзија текста је публикована у пратећем материјалу Коменоративног програма који су поводом обележавања 15 година од Мартовског погрома организовали УЛУС и Музеј жртава геноцида у Павиљону „Цвијета Зузорић“ на Калемегдану, у Београду, 17. и 18. марта 2014. године (фото-документарна изложба Музеја жртава геноцида о Мартовском погрому; изложба дела велике сликарске композиције дугачке 155 метара, коју су чланови УЛУСА направили током Мартовског погрома 2004. године, као вид уметничког протеста; уметнички музички програм; историјско предавање; приказивање документарног филма).

окривљени Срби. Према писању албанских медија, дечаци су скочили у Ибар панично бежећи од српских младића, који су их гонили са псима. Накнадна полицијска истрага је утврдила да Срби нису одговорни за утапање тројице дечака.¹ Додатни повод који су Албанци искористили за ескалацију сукоба било је стање у селу Чаглавица код Приштине. Исте вечери по рањавању ученика Јовице Ивића, 15. марта, Срби у Чаглавици и Грачаници су се спонтано окупили и блокирали пут Приштина–Скопље, на делу који пролази кроз Чаглавицу, као и регионални пут Приштина–Ѓњилане у Грачаници. Масовни напад неколико хиљада Албанаца на Чаглавицу, који је уследио 17. марта, успеле су да зауставе тек вишеструко појачане снаге Кфора.² У тродневном прогону Срба с Косова и Метохије, од 17. до 19. марта 2004. године, протерано је више од 4.000 лица из више градова (Приштина, Обилић, Косово Поље, Призрен, Косовска Каменица) и из бројних села (Перивојце, Свињаре, Бресје, Милошево, Кишница, Слатина, Грабац, Бича, Бело Поље). Највећи број Срба је протеран из југоисточног дела Косова и Метохије. У покрајини је евидентирано и збринуто 1.854 протераних људи, у базама Кфора још 1.000, и 210 у централној Србији. У Косовском округу је збринуто 877 људи, у Косовскомитровачком 593, у Косовско-поморавском 312, у Пећком 50 и у Призренском 22. У британској бази Кфора у Приштини, налазило се најмање 180 Срба, који су одатле евакуисани у Грачаницу. У француским базама Кфора у Новом селу Мађунском и Смрековици код Вучитрна, било је 420 Срба из неколико места централног Косова. У Прилужју код Вучитрна, у којем није било исељавања 1999. године, уз 3.700 Срба, уточиште је нашло и њих 115 из Обилића. Највише расељених је било из села Свињаре, у којем је 17. марта запаљено свих 140 српских кућа (60-так мештана је збринуто у Звечану, у хотелу „Број 3“, а 303 Срба у северној Косовској Митровици, у старој основној школи „Бранко Радичевић“, Студентском центру, код пријатеља и рођака).

У албанском прогону је уништено и запаљено више од 420 срп-

¹ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, април 2004 (Вест агенције Бета о завршеној истрази о утапању албанских дечака, Приштина, 28. април 2004, Изјава порпарола Унмик полиције Нерица Синга).

² Након ескалације насиља 17-19. марта 2004, трупе Кфора су појачане. У ствари, на Косово и Метохију је практично стигло 3.500 нових војника, у специјалним јединицама, посебно обученим за борбу против екстремистичких група. Разговори у Мердари између команданта Кфора, немачког генерал-пуковника Холгера Камерхофа, и начелника Генералштаба Војске Србије и Црне Горе, генерал-пуковника Бранка Крге, 29. март 2004. Снаге Кфора су 1999. године бројале око 50.000 војника, да би њихов број до мартовских догађаја 2004. био смањен на свега 17.000.

ских кућа, станова и других објеката, неколико школа, болница и домова здравља и 35 манастира и цркава. У насиљу албанских екстремиста су погинула 24 лица, а 851 је повређено, од којих 22 тешко. Међу повређенима је 98 припадника УН полиције и Косовског заштитног корпуса и 55 војника Кфора. Према подацима српских државних органа, у албанском погрому над Србима је погинуло најмање осам српских цивила, а 24 Албанца су изгубила живот у сукобима с припадницима међународних снага.¹ Потпуно је уништено и запаљено 27 возила Унмика, оштећено 17 возила Косовске полицијске службе и 24 цивилна возила.

Полиција Унмика је почела да истражује најновије злочине на Косову и Метохији. Првих 36 часова по отпочињању масовних напада Албанаца на Србе нису били у стању да спроводе полицијску истрагу злочина зато што су сви њихови људи били ангажовани на смиривању немира. Полиција Унмика је ухапсила најмање 200 лица, која су осумњичена за подметање пожара, плачку, убиство и остала кривична дела. Претпоставља се да је у немирима учествовало 51.000 људи, у 33 појединачна сукоба.² Између осталих, ухапшени су Шукри Буја, кога је 23. марта привела Унмик полиција, и Сами Љуштаку, некадашњи команданти ОВК, а касније КЗК, кога је 28. априла привео Кфор.³ Љуштаку, који

1 У северној Косовској Митровици су убијени Боривоје Спасојевић (1941) и Ја-на Тучев (1968), у Липљану је убијен Ненад Весић (1951), у околини Штрпца, у селу Драјковци, отац и син Добривоје (1955) и Борко (1984) Столић, у Гњилану Слободан Перић (1952), професор физичког васпитања у селу Кушце, у Косову Пољу Златибор Трајковић (1942), а у општини Призрен Драган Недељковић (1943), чије је тело пронађено у призренској Богословији. Према подацима Координационог центра за Косово и Метохију.

2 Подаци о погрому Срба од 17. до 19. марта 2004. из извора Српске православне цркве. Билтен Епархије рашко-призренске, Грачаница, 28. март 2004. године. Према до сада пристиглим и потврђеним информацијама, у Епархији рашко-призренској је убијено, или се води као нестало, 12 особа српске националности. Број, изгледа, још није коначан. Десетине Срба су повређене или претучене. Преко 4.000 Срба (према подацима Унмика, 4.012) је протерано са својих огњишта и налази се или интерно расељено на Косову и Метохији или је прешло на територију централне Србије. Од тог броја се 334 особе још налазе привремено смештене у војним објектима Кфора. Према подацима Унмика, запаљена је 561 српска кућа, а 218 је тешко оштећено. Будући да је цело српско насеље Поткаљаја у Призрену спаљено, број уништених или тешко оштећених кућа, међу њима и оних које су биле празне и из којих су Срби протерани 1999. године, према проценама Епархије рашко-призренске, прелази 1.000. Од повратничких села је највише страдало Бело Поље код Пећи, у којем је спаљено 20-так управо обновљених кућа и парохијски дом. Црква је поново паљена изнутра.

3 Шукри Буја, звани „Газетар“ и „Сокољ“, рођен 27. августа 1966. године у селу Бујанце, општина Липљан. Био је управник логора у селу Ланиште код Урошевца. Функцију команданта штаба ОВК у селу Језерце, општина Урошевац, обављао је до септембра 1999. године, када је постављен за команданта Шесте регионалне територијалне групе Косовског заштитног корпуса. Током 2000. године, напустио је КЗК и

је ухапшен у Србици, осумњичен је да је био умешан у етничко насиље и друге криминалне активности против Срба на Косову и Метохији марта 2004. године. Седмог маја је, после плаћања кауције, ослобођен из притвора у америчкој војној бази „Бондстил“ код Урошевца. Судски поступак против њега није обустављен, и обавезан је да се одазове судском позиву. Кфор је 31. марта ухапсио и Шахира Шахирија, али је он већ 7. априла пуштен из притвора у америчкој војној бази.¹ Једно од нај-

укључио се у криминално-терористичке активности на подручју општина Урошевац, Качаник и Витина. Деловао је у спрези с Генцом Сефајем из Албаније, бившим официром албанске армије, који је учествовао у сукобима на Косову и Метохији, а сада борави у Урошевцу, и Џабиром Жаркуом из Качаника, шефом качаничког клана, који се бави шверцом оружја и дроге. Заједно с Генцом Сефајем, узурпирао је многе локале чији су власници Срби и користи их за угоститељство и трговину робом широке потрошње. Део новца добијеног бављењем организованим криминалом, односно шверцом оружја и дроге, користи за финансирање терористичке организације АНА и терористичких група анагажованих на територији Македоније и југа Србије. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд 2003, 63.

Сами Љуштаку, рођен 20. фебруара 1961. у селу Доње Преказе, општина Србица. Пресудом Окружног суда у Приштини, у одсуству је осуђен на казну затвора у трајању од 20 година због кривичног дела тероризма. Са Адемом и Хамзом Јашаријем, Фадиљем и Нуреином Љуштакуом, Сулејманом и Рецепом Селимијем, Тахиром Јашаријем и Јакупом Нуром, један је од оснивача ОВК на подручју Дренице. Завршио је војну обуку у Албанији, а 1997. године је учествовао у злостављању српских цивила који су били киднаповани и заточени у логору у селу Ликовац, општина Србица. Учесник је терористичког напада на полицијску станицу у селу Рудник, општина Србица, 1998. године, као и на полицијску колону у селу Лудовић, такође у општини Србица. У том периоду је именован за заменика команданта Главног штаба ОВК оперативне зоне Дреница, са седиштем у селу Ликовац, а извесно време је обављао и функцију команданта ове оперативне зоне. Хашим Тачи га је касније именовоа за команданта Друге оперативне зоне за подручје Призрена (Паштрик). Истовремено је изабран за заменика начелника Косовске тајне службе, при чему је, између осталог, био задужен за ангажовање добровољачких јединица из Дренице, које су упућиване на подручје општина Бујановац, Прешево и Медвеђа ради извођења терористичких акција. Због изражене терористичке делатности, која је за последицу имала дестабилизовање безбедносних прилика на Косову и Метохији, а на иницијативу представника америчке администрације, Љуштаку је 6. јула 2001. смењен с дужности команданта Косовског заштитног корпуса, уз забрану ношења ватреног оружја. Због непоштовања ове забране, припадници Кфора су га приводили на информативни разговор. Након тога је напустио подручје општине Србица, у страху од хапшења због злочина и терористичке активности у току и након оружаних сукоба, те је већи део 2002. године провео у Албанији, у граду Куксу. Његова породица је једна од најугицајнијих у дреничком крају, тесно је повезана с Хашимом Тачијем, Рецепом и Сулејманом Селимијем и Џавитом Хаљитијем и део је организованог криминала на Косову и Метохији. Његово име се налази на америчкој „црној листи“ организација и лица којима се, због терористичке делатности, ускраћује финансијска помоћ, односно забрањује улазак у САД. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд 2003, 120-121.

¹ Шахир Шахири, рођен 1. септембра 1964. године у селу Депце, општина Прешево. Као организатор и иницијатор делатности илегалне организације „Бајрам Џури“,

тежих страдања – исељавања Срба и уништавања српске верске и културне баштине – догодило се у Призрену. У ноћи између 17. и 18. марта 2004, спаљено је насеље Поткаљаја, у предрађу града, у којем је живело преосталих стотинак Срба који нису напустили град након егзодуса у јуну 1999. године. Према попису становништва из 1991, у Призрену је живело више од десет хиљада Срба, а сада их више нема у граду, такође ниједне православне богомоље (све су спаљене у мартовском насиљу 2004). У Липљану су албански екстремисти и терористи причинили штету Србима и српској имовини која се процењује на око милион евра.¹ Пре мартовских догађања, у Липљану је живело око 1.600 Срба, у средишњем и јужном делу града, а после мартовског прогона је преостало једва око 1.200 српских душа. Концентрисани су углавном у северном делу града, у којем се налази и црква Светих Флора и Лавра. У јужном делу је остало још 50 српских кућа. Северни део града је после 17. и 18. марта ограђен бодљикавом жицом, а на уласку у тај део стоје два оклопна транспортера финског Кфора. Србима је у северном делу града кретање могуће само у пречнику од 700 метара, пошто је сваки излазак „ван жице“ небезбедан. Ту се и снабдевају основним животним намирницама, у киосцима и импровизованим продавницама. Конвоји хуманитарне помоћи стижу свакодневно и расподељују се у цркви. Настава за основце се одвија у приватној кући и у помоћним објектима, а обновљена је десетак дана по мартовским догађајима. Међутим, број ученика се драстично смањио, те је у основној школи „Браћа Аксић“ остало, од некадашњих

Шаћири је 1982. године, пресудом Окружног суда у Врању, осуђен на шест година затвора, од којих је четири издржао у затвору у Лесковцу. За време НАТО бомбардовања СРЈ, био је главни организатор набавке оружја, муниције и лекова за припаднике ОВК и учесник у пребацивању лица албанске народности с Косова и Метохије у Републику Албанију, у којој су обучавани за вршење терористичких акција. Након уласка међународних снага на Косово и Метохију, постао је заменик команданта Шестог РТГ Косовског заштитног корпуса за подручје Гњилана, али је након шест месеци смењен одлуком Бернара Кушнера, тадашњег шефа цивилне мисије УН на Косову и Метохији. Један је од главних организатора формирања и деловања Ослободилачке војске Прешева, Медвеђе и Бујановца (ОВПМБ). Током 2000. године, на подручју општине Прешево је имао своју командну структуру, преко које је реализовао терористичке активности против српских снага безбедности. У више наврата се истицао својим екстремним наставима и ставовима, пре свега на састанцима с представницима међународне заједнице поводом демилитаризације ОВПМБ, због чега је провео шест месеци у затвору у америчкој војној бази „Бондстил“ код Урошевца. Заменик је председника Удружења ветерана рата (бивше терористичке организације ОВК на југу Србије). *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Влада Републике Србије, Београд, септембар 2003, 185-186.

¹ Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, март 2004.

више од 100 ђака, педесеторо деце. Настава се одвија у две смене, али липљанским основцима радна недеља не почиње понедељком. Пошто је то пијачни дан, када се у Липљан сјати велики број Албанаца из суседних села, школа почиње да ради сутрадан, у уторак. На захтев родитеља, основци наставу похађају и у истуреним одељењима ове школе у Старом Грацком, Сувом Долу, Рабовцу и Новом насељу (које се налази на улазу у Липљан). Средњошколци одлазе на наставу у Грачаницу и Лапље Село у пратњи Кфора.¹

Уништавање и спаљивање манастира и црква Српске Православне Цркве у мартовском погрому 2004.

У Пећи је спаљена црква Светог Јована Претече с митрополијом и парохијским домом; у Пећкој Бањи је спаљена црква Светог Јована Претече; у Белом Пољу код Пећи црква Ваведења Пресвете Богородице. У Урошевцу је спаљен саборни храм Светог цара Уроша; црква Светог Илије у селу Некодим; црква Светог Петра и Павла у селу Талиновци (уништено и православно гробље); црква Пресвете Богородице у селу Совтовић (уништено и православно гробље). У Ђаковици је спаљена и савњена са земљом црква Успења Пресвете Богородице (XVI-XIX век) с парохијским домом. Саборној цркви Свете Тројице су разорени звоници, који су „преживели минирање“ 1999. године. У селу Пишкоте су уништени црква Светог Лазара и православно гробље, а у селу Бистражин црква Светог Илије. У Призрену су спаљени Саборни храм Богородице Љевишке (основа храма је из XII века, а обновио га је краљ Милутин 1306/7. године), црква Христа Спаса из XIV века, Саборни храм Светог великомученика Георгија из 1887. године (са иконом Богородице из XIV века и иконостасом из XVIII), манастир Светих Архангела код Призрена, који је саградио цар Душан између 1343. и 1352. године, црква Светог Георгија (Руновићева црква) из XVI века, са царским дверима из XVI века (налазила се у порти храма Светог Георгија пред зградом Епископије), зграда Епископског двора и зграда Богословије „Кирило и Методије“. У Призрену су такође запаљене цркве Свете Недеље, Светих Врача, Светог Пантелејмона и црква Светог Николе (Тутићева црква), све из XIV века. У Косову Пољу је запаљена црква Светог Николе из XIX века. У селу Бресје код Косова поља је демолирана црква Свете

¹ Архив Музеја жртва геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, март-април 2004.

Катарине из XIX века. У Приштини је запаљена црква Светог Николе из средњег века, обновљена 1830. године. У јужном делу Косовске Митровице је запаљена црква Светог Саве. У Обилићу је запаљена ново-саграђена црква. Монахиње из манастира Девич (XV век) код Србице, јужно од Косовске Митровице, евакуисао је Кфор, након чега су 1.000 наоружаних Албанаца окружили манастир, опљачкали га и спалили до темеља. Такође су спаљени црква Успења Богородице, Параклис Светог Јоаникија и сви конаци. Гроб светог Јоаникија је оскрнављен – отворен, и у њега је набацано смеће. Манастир Девич је био једина преостала српска светиња у региону Дренице, од укупно 13. Албанци су манастир Девич палили и рушили и 1941. и 1999. године. Јакe експлозије су знатно оштетиле цркву Светог Петра и Павла у Истоку и православну цркву у селу Бања. Православна црква у Витини је тешко оштећена гранатама. Црква Светог Андреја Првозваног у Подујеву, изграђена 1929. године, уништена је заједно с гробљем. У Вучитрну је спаљена црква Светог Илије из XIX века (она је и јуна 1999. године опљачкана и делимично оштећена изнутра), као и православна црква у селу Прилужје. Запаљене су и православне цркве у Доњој Слапашници код Косовске Каменице и у Брњачи, у близини Ораховца (црква Свете Недеље). Такође је запаљена црква Светог Архангела Михаила у Штимљу, надомак Урошевца, која је саграђена око 1920. године. Албански екстремисти су минобацачком ватром гађали манастир Високи Дечани. У ноћи између 20. и 21. марта, у селу Живићане, на десет километара од Призрена, у Средачкој жупи, минирана је црква Свете Недеље.¹

Закључак

Кфор није могао да гарантује безбедност Србима и захтевао је да се Срби евакуишу из својих села, после чега су села постала мета албанских терориста, који су палили и уништавали српске куће и друге сеоске објекте. Главни организатори погрома над Србима су биле терористичке организације „Национални покрет Косова“, „Национални покрет за ослобођење Косова“ и наоружани припадници бивше Армије за

¹ Уништено је или тешко оштећено 35 православних цркава и манастира, као и десетине гробаља, из којих су ископавани мртви и разбациване њихове кости. Раскопане су гробнице Светог Јоаникија Девичког, цара Душана и стари гробови у црквама Светог Ђорђа у Призрену и Светог Николе у Приштини. У црквама је уништено стотине вредних икона, путира, одежди и других црквених драгоцености, старе фреске, као и бројна црквена документација (књиге крштених, венчаних, умрлих). Према подацима Епархије рашко-призренске, 28. март 2004.

ослобођење Косова (ОВК), која има структуре у свим градовима. Напад на Србе је био одавно планиран и изведен је потпуно професионално. За време погрома Срба, у близини њихових села, локална полиција, састављена искључиво од Албанаца, није их штитила, као ни њихове куће и цркве. Сведочења првих српских избеглица с Косова и Метохије говоре о томе да су у многим случајевима албански припадници Косовске полиције, уместо заштите, узимали учешће у протеривању Срба из њихових домова.

Резиме

Текст садржи чињенице о Мартовском погрому Албанаца над Србима 2004. године, а написан је коришћењем документације државних органа Републике Србије и документације Српске Православне Цркве. Срби су приликом тродневног етничког чишћења и насиља сабијени на још мањи простор на Косову и Метохији. Албански циљеви су били прогон Срба и другог неалбанског становништва, спречавање повратка Срба и других неалбанаца и уништење хришћанских православних манастира и цркава.

П Р И Л О З И

Бојан БОКИЋ

Музеј жртава геноцида, Београд

ИЗЛОЖБА МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА „АГРЕСИЈА НА СРБИЈУ 24. МАРТ – 10. ЈУН 1999“

„Из сваког бола
Који не спомињемо
По један кестен израсте
И остаје тајанствен за нама.“

(Васко Попа, *Песме*, Београд 2008, 49.)

Музеј жртава геноцида из Београда је поводом петнаест година од НАТО агресије на Савезну Републику Југославију реализовао изложбу „Агресија на Србију 24. март – 10. јун 1999“. Трошкови реализације изложбе су у потпуности покривени средствима Музеја жртава геноцида.

Аутори изложбе су виши кустос Ненад Антонијевић и музејски саветник и в. д. директора Музеја жртава геноцида проф. др Вељко Ћурић Мишина. За ликовно решење је заслужна Изабела Мартинов Томовић. На изложби је коришћен материјал Музеја жртава геноцида, Архива Југославије, Радио телевизије Србије, „Вечерњих новости“, „Политике“, „Одбране“, као и материјал са веб сајтова на Интернету. За многобројне фотографије су заслужни фоторепортери Матија Коковић, Жељко Синобад, Зоран Јовановић Мачак, Бранко Пелиновић, Александар Келић и Зоран Миловановић.

Изложба евоцира догађај који се збио на прагу XXI века у модерној Европи – брутални напад на једну суверену државу. У освит новог века, наступио је најмрачнији тренутак „цивилизоване“ Европе – бомбардовање Савезне Републике Југославије.

Те, 1999. године, у име правде према албанском народу на Косову и Метохији, војни савез НАТО је починио велику неправду према срп-

ском. Ова се „правда“, која није била дефинисана законом, претворила у стравичан злочин.

Деценију и по касније, аутори изложбом упућују опомену српском народу да сачува сећање на настрадале, на беспримеран злочин против човечности, који је ескалирао у средишту европског континента у смирај XX века. Овај подухват Музеја жртава геноцида управо има за циљ неговање културе сећања.

Користећи научно и документарно заснован приступ, аутори су изложбом заокружили чињенице у хронолошки прегледну и тематски слојевиту целину. Историјски документовано и музеолошки савремено, представили су не само бомбардовање 1999. године, него и претходна бомбардовања српског народа, те тако показали континуитет страдања српског народа у XX веку. У овом су веку виновници бомбардовања 1914/1915. и 1941. године били Германи, крајем Другог светског рата, 1944. године, нападачи су били Англоамериканци, а бомбардовање Републике Српске 1994, Републике Српске Крајине 1995. и Савезне Републике Југославије 1999. године предводили су Американци.

Одабраним материјалом, изложба показује да се бомбардовање, својеврсно средство насиља над српским народом, циклично јављало у XX веку. Приказано је понављање једне појаве, која је, уз спровођење ратних злочина, довела до огромног страдања цивилног становништва и великих материјалних разарања.

Изложба садржи 32 паноа, на којима су документарне фотографије, факсимили докумената, географска карта раскомадане Југославије 1941. године, мапа, а саставни део изложбе су и књиге чија је тематика непосредно везана за бомбардовање српског народа у XX веку. Овом документарном грађом, представљеном у савременој графичко-ликовној обради, приказани су ратни злочини против цивилног становништва које су током XX века починиле „цивилизоване“ државе Европе и света.

Акценат изложбе је стављен на бомбардовање Србије 1999. године: фотографија бомбардоване зграде Министарства унутрашњих послова Србије, Савезног Министарства унутрашњих послова, Генералштаба, поште у Ужицу, више објеката Радио телевизије Србије, фотографије бомбардовања Београда, Новог Сада, Панчева, Ниша, Алексинца, колоне албанских избеглица на Косову и Метохији, фотографије бомбардовања мостова, аутобуса и возова. Највише је фотографија које приказују страдање цивилног становништва: деце, старца итд. Приказан је и део оружја које је НАТО користио у бомбардовању, мапа Косова и Метохије на којој су приказане тачке највећег загађена осиромашеним

уранијумом, Резолуција 1244 Савета безбедности ОУН и Војно-технички споразум. Фотографије откривају сву окрутност које бомбардовање носи са собом. Изложба указује да је бомбардовање симбол смрти, јер, на крају крајева, само производи смрт.

Изложба је отворена 14. маја 2014. године у Центру за културу „Филип Вишњић“ у Угљевику у Републици Српској, потом у још десетак места у Српској, Србији и Црној Гори.

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ

Музеј жртава геноцида, Београд

**Јовановић С. Александар, *Бег из јасеновачког пакла*,
Музеј жртава геноцида, Београд 2014, 201**

Пред стручном јавношћу и широм читалачком публиком налази се још једна књига артиљеријског пуковника у пензији Александра А. Јовановића (рођен 1931. године у Великом Набрђу, Краљевина Југославија), која се својом тематиком односи на највећи логор и стратиште српског народа у Другом светском рату, али и у читавом XX веку – хрватски концентрациони логор Јасеновац (1941-1945).

Александар С. Јовановић је до сада објавио: *Седам ратова генерала Павла Јуришића Штурма*, Београд 1991; *Рат Срба и Хрвата 1991*, Београд 1994; *Подофицир Вражје дивизије*, Београд 1994 (прво издање), Београд 2010 (друго издање); *Броз и Хрвати*, Београд 1999; *Порази, корени пораза*, Београд 2001. и *Ишчупани корени Великог Набрђа*, Београд 2003.

Након вишедеценијског преданог истраживања архивске грађе, литературе, штампе и усмених извора, аутор је утврдио 339 случајева бекства из јасеновачког пакла.

Издавач-Музеј жртава геноцида је и симболичким тиражом првог издања књиге – 339 примерака, подржао драгоцено истраживање и рукопис аутора, дугогодишњег сарадника Музеја жртава геноцида, који је и сам преживели сужањ јасеновачког логора.

Пуковник Јовановић је и истакнути члан „Удружења логораша и потомака 'Јасеновац' – систем логора геноцида у Независној Држави Хрватској“, са којим Музеј жртава геноцида остварује успешну сарадњу на обострану корист, због приказивања докумената, фотографија, усмених сведочанстава, изложби и књига о организованом геноциду Независне Државе Хрватске у Другом светском рату над српским становни-

штвом. Овај геноцид се посебно испољио у бројним логорима које је хрватска држава организовала по узору на немачке логоре, а који су били направљени с намером уништења Срба, Јевреја, Рома и свих држављана НДХ који нису признавали ову државу.

Аутор је у значајном обиму користио необјављену, као и објављену архивску грађу. Највећу вредност рукописа представља коришћење фонда „Независна Држава Хрватска“ из Војног архива у Београду (ранији назив: Архив Војноисторијског института) и фонда Централног архива војних судова (Сарајево–Београд).

Садржај и структуру рада чине: Реч уредника (проф. др Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида) и Реч аутора (пуковник Александар С. Јовановић), за којима следи главни део рукописа, који се састоји из три дела. Наслов првог дела је „Држава злочина“. Други део, који говори о теми из наслова рукописа, састављен је из седам целина: Бегунци, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945. година и Резиме.

У централном, најобимнијем делу рукописа, аутор говори о случајевима неуспелих и успешних бекстава из јасеновачког логора (25-139. страна).

У првој години постојања логора (1941), аутор је забележио следеће бегунце: Ђуро Ђукалац и Никола Павловић.

У 1942. години су регистровани бегунци: Иван Смуђ и Душан Ђулум, Јосип Хиршбергер, Мирко Унтербергер и Антон Дајч, Бранко Пљевалчић, Михајло Драгаш, Симо Котур, Бранко Катана, Миле Бујић, Милан Радосављевић, Павле Леб, Стево Цветковић – Поп, Габријел Винтер, Пишта Полицер, Цадик И. Данон – Брацо, Стојан Вучетић, Лука Ђак, Мишо Данон, Душан Балабан, Тихомир Јагодић, Јоцо Ножинић, Десанка Бабић, Станко Попара, Дане Будић и Петар Остојић.

Бегунци у 1943. години су били: Златко Вајлер, Алберт Маестро, Саломон – Моника Мусафија, Вујадин Савић, Шалом Мусафија – Муса, Тодор Јелић, Јозеф Романо, Митар Јанковић, браћа Томинац, Лазар Велимировић и Лазо Ђурчић, Милан Влаисављевић, Светозар А. Јовановић, Раде Станојевић, Јосеф Конфорти, Арнолд (Јосипа) Адлер, Славко Микулић, Имре Унтербергер, Јулијана Малбаша, Стево Вучковић, Милутин Звечевац, Стеван Угљешин, Душан Торбица и Срђан Момчиловић, Павица Бобанац – Ђук, Живко Милошевић и Милан Живковић.

Следеће, 1944. Године, из логора су побегли: Душан Ратковић, Ото Брајер, Никола Брусац, Пера Бајић, Адо Кабиљо, Емерик Блум и Михајло Десанчић.

У последњој ратној, 1945. години, бегунци су били: Зденко Шварц

и Шимо Клаић, Лазар Јанков, Арнолд Шена, Срето Петровић и Бего Станојлов, Ладислав Лион, Пајо Радић, Саламон – Монтија Алтарац, Шабетаја – Буки Камхи, Исидор Левиј и Леон Коен.

Коначно, логор Јасеновац никада није ослобођен. Престао је да постоји 22. априла 1945. године, након пробоја логораша. Аутор објављује опширно сведочанство једног од преживелих учесника пробоја, Саве Петровића из Великог Набрђа (странице 125-132).

Пуковник Јовановић на странама 133 и 134 наводи поименични списак заточеника који су остали живи приликом пробоја. На њему се, према Јовановићевим истраживањима, налази 124 имена. Неки од заточеника са списка нису учествовали у пробоју.

Највероватнији број преживелих је следећи: Логор III С „Циглана“ – 74 преживела логораша, логор „Кожара“ – 11 преживелих логораша; скривени у склоништу, рупама или бунару – четири заточеника, што укупно чини 89 заточеника.

О последњим данима логора V – Стара Градишка, аутор говори на странама 136-138. Ликвидацију логора Стара Градишка преживело је 19 заточеника.

У поглављу „Резиме“ (странице 138-139), аутор закључује да никада није утврђен тачан број бекстава из система логора Јасеновац.

У овој књизи су забележена имена 147 заточеника који су успели да побегну у периоду 1941-1945. године, не рачунајући учеснике пробоја.

Аутор је забележио и 84 успела бега заточеника којима се не знају имена.

Према подацима аутора, који нису коначни, бекством, скривањем и пробојем од 22. априла 1945. године, из логора Јасеновац спасло 339 заточеника: Срба 52,87%, Јевреја 29,79%, Рома 7,28% и осталих 10,06% (Чеси, Руси, Словенци, Хрвати, Срби из Црне Горе).

Вредности књиге доприноси и адекватан одабир публикованих фотографија и факсимила оригиналних докумената који се односе на тему геноцида у НДХ и у логору Јасеновац (странице 167-186).

Својим истраживачким радом, аутор је изнео и чињенице о командантима јасеновачког логора, ратним злочинцима Вјекославу – Максу Лубурићу, Љубомиру – Љуби Милошу, Томиславу фра Филиповићу (Мирославу Мајсторовићу, „Фра Сотони“) и Динку Шакићу (странице 187-191).

У трећем делу књиге, под називом „Јосип Броз Тито и Јасеновац“ (странице 143-166), аутор се усредсређује пре свега на проблематику раз-

мене логораша и заробљених Немаца и усташа, као и могућности партизана да ослободе логор Јасеновац, што је до данас остало отворено питање.

У бројној библиографији о јасеновачким логорима, најновија књига Александра С. Јовановића, у издању Музеја жртава геноцида, несумњиво представља истраживачки допринос теми Јасеновца, посебно темама бекства из система логора Јасеновац и пробоја заточеника из логора.

Јасмина ТУТУНОВИЋ-ТРИФУНОВ, Ненад АНТОНИЈЕВИЋ
Музеј жртава геноцида, Београд

ЕЛАБОРАТИ ПОКРАЈИНСКЕ КОМИСИЈЕ ВОЈВОДИНЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГА- ЧА

Приређивач: др Драго Његован, издавач: Прометеј и Мало историјско друштво Нови Сад; књиге:

5. *Живот, рад и држање домаћих Немаца (фолксдојчера) пре рата, за време рата и за време окупације* (2012, 211)

6. *Почетак окупације и стварање НДХ као и први месеци „државно-правног“ уређења: II група масовних злочина (Срем)* (2013, 299)

Музејски саветник и виши научни сарадник др Драго Његован из Музеја Војводине у Новом Саду приредио је пету и шесту књигу тематских елабората Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача – Покрајинске комисије Војводине, на 510 страна.

До сада је објавио четири књиге Елабората, а у припреми је и седма књига из исте едиције, под називом: *Депортација*.

У Елаборатима су публиковани докази о злочинима немачких и мађарских окупатора, као и њихових помагача (фолксдојчера и формација Независне Државе Хрватске), над становништвом Војводине (Србима, Јеврејима и другима) у периоду од 1941. до 1944. године.

У претходном Годишњаку Музеја жртава геноцида су приказане прве четири књиге Елабората о злочинима почињеним над становништвом Војводине у периоду окупације од 1941. до 1944. године.¹

Текст о петој и шестој књизи Елабората представља наставак

¹ Јасмина Тутуновић-Трифун, Ненад Антонијевић, „Елаборати Покрајинске комисије Војводине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 1-4, приређивач: др Драго Његован“, у: *Зборник радова, Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина*, Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број, Београд 2012, 233-240.

приказивања континуиране активности др Драге Његована на публиковању архивске грађе из Музеја Војводине у Новом Саду.

5.

Објављена је интегрална верзија Елабората под насловом *„Живот, рад и држање домаћих Немаца (фолксдојчера) пре рата, за време рата и за време окупације“*, који се чува у Музеју Војводине у Новом Саду, у Збирци историјских докумената.

Први део Елабората односи се на досељавање немачке националне мањине у Банат, Барању, Бачку, Срем и Славонију, тј. колонизацију ових подручја.

Елаборат се односи и на живот и рад Немаца у Краљевини Југославији до 1941. године, са посебним акцентом на њихово организовање у централној културно-просветној организацији Немаца у Југославији: *Културбунд*.

У Темишвару је 1918. године донет политички програм „Швапски манифест“, који показује да Немци нису сматрали новонастале државе, створене након Првог светског рата, пријатељским, у овом случају Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.

Утицај Рајха је ширен преко пропаганде, штампе, аграрних и здравствених установа, школства (студенти школовани на универзитетима у Рајху).

Организациони и материјални утицај Рајха је допринео да национал-социјалистичка идеологија превлада међу већином домаћих Немаца.

Најзначајнији део Елабората сведочи о учешћу фолксдојчера у окупационој немачкој власти у Другом светском рату. Домаћи Немци су, према подацима Покрајинске комисије Војводине, имали преко 10.000 војника у СС трупима. Фолксдојчери су у највећем броју били укључени у: *Die Deutsche Mannschaft* и Седму СС дивизију „Принц Еуген“.

У Банату, који је био део Србије под немачком окупационом управом, у великом броју насељених места (Вршац, Бела Црква, Панчево, Алибунар, Ковин, Мраморак...) у којима су фолксдојчери били већинско становништво, домаћи Немци су починили појединачна и масовна хапшења, злостављања, принудно расељавање, пљачке и убиства цивилног становништва, највише Срба и Јевреја.

У свим већим местима Баната, веће зграде, магацини и фабрике били су претворени у затворе, а постојали су и логори: у Петровграду (од јула 1942. године) и три радна логора на Островачкој Ади код Дубов-

ца (од августа 1942. године). Управу логора и стражу већином су чинили банатски фолксдојчери.

Територија Срема била је током окупације део Независне Државе Хрватске. У Срему су домаћи Немци добили законском одредбом НДХ пуно право деловања на политичком, културном, привредном и друштвеном пољу (21. јун 1941), односно њима су призната сва права која припадају Хрватима. Ова одредба се фактички односила на источни део Срема (Земун, Инђија, Карловци, Рума и Митровица).

Сремски фолксдојчери су са војно-полицијским снагама НДХ починили бројне злочине над цивилним становништвом овог подручја.

У Бачкој и Барањи, фолксдојчери су ушли у састав немачке народносне групе у Мађарској, која је по Бечком споразуму из 1940. године, одлуком мађарске владе, добила посебан статус (право на језик, на писмо, издавање листова, забрана присилне мађаризације, право на „слободну везу са отаџбином Немачком“). И овде су Немци били укључени у СС формације и у друге јединице немачке војске на свим фронтовима, као и у формације мађарских фашиста, Хонведе.

Елаборату су прикључене и фотографије из Музеја Војводине у Новом Саду и из Народног музеја у Панчеву (злочини на православном гробљу и малој пијаци у Панчеву, које су фолксдојчери починили априла и јула 1941. године).

6.

У шестој књизи ове едиције докумената, објављен је Елаборат Покрајинске комисије под називом *Почетак окупације и стварање НДХ као и први месеци „државно-правног“ уређења: II група масовних злочина (Срем)*.

Аутор је у предговору објавио текст о Срему између два светска рата, о НДХ у Другом светском рату и о Великој жупи Вука-Срем у саставу НДХ.

Елаборат Покрајинске комисије Војводине за ратне злочине садржи податке о: разоружавању југословенске војске и оснивању НДХ. Нарочито је обрађен терор окупатора, а посебно формација НДХ у првим месецима окупације у Срему (почетак терора, прогони Срба и Јевреја, хапшења и злостављања присталица НОП-а, појединачна и масовна убиства). Представљени су и подаци о присилном исељавању, пљачки, уценама. Читаво поглавље Елабората се односи на покатоличавање (прогон свештеника СПЦ, акције покатоличавања у Срему).

У местима у којима је већинско становништво било немачко,

фолксдојчери су преузели власт одмах на почетку рата, док су у мешовитим насељима делили власт са хрватским становништвом. Српско становништво је, као и на читавој територији НДХ, било потпуно изузето из јавног и политичког живота. Према Јеврејима је доследно примењивана политика немачког Рајха (одузимање имовине, затварање, депортација и физичко уништавање). Српско становништво је, такође, било изложено терору (ликвидације, пљачка имовине, логорисање, укидање просветних и верских институција). Становништво источног и централног Срема затварано је у Сремској Митровици („Флајшманова кућа“ и „Кустодија“), а становништво западног Срема у затворима у Вуковару, Винковцима и Осијеку.

Присилно исељавање Срба са тог подручја вршили су и фолксдојчери (на личну и на иницијативу Културбунда), као и власти НДХ, по налогу Министарства унутрашњих послова, а касније по налогу Државног министарства за понову. Расељени Срби из Вуковара и Винковца депортовани су у сабирни логор Славонска Пожега, одакле су депортовани у Србију, друге логоре НДХ или убијени.

На читавој територији Срема су вршена појединачна и масовна убиства (стрељања у Сремској Митровици, Шиду, Илоку и другим местима).

Већ од првих дана проглашења НДХ и окупације, спровођена је „озакоњена“ пљачка српског и јеврејског становништва (почевши од *Законоске одредбе о некретнинама тзв. 'добровољца'*, од 18. априла 1941. године, и каснијим законским актима), а целокупна имовина Срба и Јевреја блокирана је и стављена под принудну управу. У радњама, банкама и штедионицама постављени су комесари из редова фолксдојчера и НДХ.

У Елаборату су публиковани и подаци о жртвама, ратној штети и о одговорним лицима за масовне злочине.

У прилогу су објављени и: леци, плакати, факсимили новина и фотографије. Леци и плакати су из Збирке плаката Музеја Војводине, Архива САНУ у Сремским Карловцима, Завичајног музеја Земун и Музеја Срема у Сремској Митровици. Фотографије које је одабрао кустос Даријуш Самии припадају Збирци фотографија Музеја Војводине.

Рецензенти пете и шесте књиге докумената су професор др Александар Касаш и доцент др Слободан Бјелица, а уредник је професор Жарко Димић, директор Архива САНУ у Сремским Карловцима.

Нова издања Музеја жртава геноцида

1. Силвија Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Београд 2013.
2. Александар С. Јовановић, *Бегство из јасеновачког пакла*, Београд 2014.
3. Данило Трбојевић, *Сећање на зло – Политика комеморације жртава нацистичких и усташких логора*, Београд 2014. Саиздаваштво са Српским генеолошким центром.
4. Миленко Мишо Тодовић, *Адресар мртвих Фочана*, Београд–Фоча, 2014. Саиздаваштво са Народном библиотеком Шклопотница.
5. Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Извештаји о великом злочину – Документи о аустроугарским злочинима уочи и после Церске битке*, Београд 2014.
6. *Срби и рат у Југославији 1941. године, Тематски зборник радова*, Београд 2014. Саиздаваштво са Институтом за новију историју Србије и Институтом за славистику Руске академије наука.
7. *Годишњак Музеја жртава геноцида*, Београд 2014.

Д
Н
Е
В
Н
И
К

Д
О
Г
А
Ђ
А
Ј
А

Отварање изложби

– *Били су само деца*

1. Народни музеј, Зрењанин: 11. октобар 2013.
2. Спортско-културни центар, Обреновац: 28. новембар 2013. Са-организатор је Скупштина општине Обреновац.
3. Универзитет Слобомир, Бијељина, Република Српска – Босна и Херцеговина: 27. јануар 2014. Саорганизатори су били Универзитет и Музеј Семберије, Бијељина.
4. Гимназија и Средња стручна школа „Петар Кочић“, Зворник, Република Српска – Босна и Херцеговина: 5. фебруар 2014. Саорганиза-тор је Културни центар.
5. Културни центар „Филип Вишњић“, Угљевик, Република Срп-ска – Босна и Херцеговина: 14. фебруар 2014.
6. Српско културно-просвјетно друштво „Просвјета“, Шамац, Ре-публика Српска – Босна и Херцеговина: 27. фебруар 2014.
7. Српски културни центар, Модрича, Република Српска – Босна и Херцеговина: 7. март 2014.
8. Културни центар „Хаци Рувим“, Лајковац: 24. март 2014.
9. Клуб галерије „Зрно словесности“, Нови Сад: 10. април 2014.

– *Агресија на СР Југославију 24. март – 10. јун 1999.*

1. Културни центар „Филип Вишњић“, Угљевик, Република Срп-ска – Босна и Херцеговина: 14. мај 2014.
2. Музеј Семберије, Бијељина, Република Српска – Босна и Хер-цеговина: 10. јун 2014.
3. Галерија клуба „Зрно“, Нови Сад: 28. јун 2014.
4. Саборни храм Христа Спаситеља, Подгорица, Црна Гора: 14. јул 2014.
5. Дом војске, Пљевља, Црна Гора: 23. јул 2014 (Саорганизатор је Српски културни центар „Патријарх Варнава“)
6. Галерија „Јосип Бепо Бенковић“, Херцег Нови: 22. септембар 2014.

7. Културни центар, Требиње, Република Српска – Босна и Херцеговина: октобар 2014.

– *Мартовски погром 2004.*

1. Галерија Павиљона „Цвијета Зузорић“, Београд, 17. март 2014.

– *Први дан Великог рата*

1. Плато испред Павиљона „Цвијета Зузорић“, Београд: 28/30. јул 2014.

– *Р. А. Рајс – Сведочанство о великом злочину*

1. Плато испред Павиљона „Цвијета Зузорић“, Београд: 4. октобар 2014.

Представљање издања Музеја

1. Поводом Дана сећања на жртве холокауста, геноцида и друге жртве фашизма у Другом светском рату, Музеј жртава геноцида је са Народним музејом из Краљева организовао промоцију пет тематских зборника у издању Музеја жртава геноцида, као и издавачке делатности Музеја жртава геноцида, 23. априла 2013. у просторијама Народног музеја.

2. Краљево, 14. октобар 2013: Представљање књиге Силвије Крејаковић *Идентитети*. Говорили су епископ липљански Господин Јован, уредник Јован Мирковић, в. д. директора Музеја др Вељко Ђурић и ауторка.

3. Библиотека града Београда, **14. октобар 2013**: Представљање књиге Силвије Крејаковић *Идентитети*. Говорили су епископ липљански Господин Јован, уредник Јован Мирковић, в. д. директора Музеја др Вељко Ђурић, проф. др Љубодраг Димић и ауторка.

3. Панчево, Библиотека, 13. март 2014: Представљање најновијих издања и програма рада Музеја жртава геноцида.

4. Скелани, Република Српска – Босна и Херцеговина, 25-26. јун

2014: Представљање зборника *Страдање Срба Сребреничког краја у 20. вијеку*, у чијем је припремању и објављивању учествовао и Музеј.

5. Фоча, Република Српска – Босна и Херцеговина, 6. септембар 2014: Представљање књиге Миленка Миша Тодовића *Адресар мртвих Фочана*, која је објављена у саиздаваштву са Библиотеком у Шклопотници.

Трибине радника Музеја

1. Institute for East European History, Wien, 8-10. новембар 2012: Драган Цветковић, виши кустос-историчар, учествовао је на трибини „Homogenizing Southeastern Europe – Balkan Wars, Ethnic Cleaning and Postwar Ethnic Engineering since 1912“.

2. Српско културно друштво Просвјета, Загреб, Хрватска, 15. април 2013: Драган Цветковић, виши кустос-историчар, учествовао је на трибини „Именична идентификација жртава Другог свјетског рата“.

3. Народни музеј, Зрењанин, 14. октобар 2013: У склопу изложбе „Били су само деца“, кустос Јасмина Тутуновић-Трифунгов говорила је о Акцији Диане Будисављевић.

4. Библиотека „Влада Аксентијевић“, Обреновац, 5. децембар 2013: У склопу изложбе „Били су само деца“, одржана је трибина на којој је говорио Вељко Ђурић о Акцији Диане Будисављевић.

5. Основна школа „Мајор Коста Тодоровић“, Склани, Република Српска – Босна и Херцеговина, 16. јануар 2014: Видео-презентација изложбе „Били су само деца“, коментарисао др Вељко Ђурић, в. д. директора Музеја. Домаћин је Српско-православна парохија у Скланима.

6. Удружење бораца Републике Српске, Шамац, 13. фебруар 2014. На трибини је учествовао Вељко Ђурић, в. д. директора.

7. У Уметничком павиљону „Цвијета Зузорић“ на Калемегдану, 18. марта 2014, поводом обележавања десет година од Мартовског погрома над Србима Косова и Метохије који су извршили Албанци, Ненад Антонијевић је одржао предавање о албанским злочинима.

8. Скупштина општине Гроцка, 22. март 2014: На Сабору професора верске наставе, директора основних и средњих школа и свештенства са територије Гроцке, којим је председавао епископ липљански Господин Јован, иначе председник Управног одбора Музеја жртава геноцида, в. д. директора Музеја др Вељко Ђурић одржао је пригодно предавање и коментарисао поставку „Били су само деца“.

9. Седница Секције историчара Музејског друштва Србије, 24. март 2014. у просторијама Војног музеја. Предавање Ненада Антонијевића поводом 15-годишњице од НАТО агресије на нашу земљу.

10. Клуб галерије „Зрно словесности“, Нови Сад, 15. април 2014: Предавање кустоса-историчара Јасмине Тутуновић-Трифунув о Акцији Диане Будисављевић.

11. Петроварадин, Црквени дом: 6. мај 2014: Предавање о страдању деце у Независној Држави Хрватској и Акцији Диане Будисављевић на спасавању деце из јасеновачких логора.

12. Шеста Међународна конференција о Јасеновцу, Бања Лука, 19. мај 2014: Ненад Антонијевић, виши кустос-историчар, имао је реферат „Место и улога Музеја жртава геноцида у упознавању омладине са тематиком геноцида и холокауста у школама у Републици Србији“.

Значајне посете:

24. октобар 2013: Леонардо Рашица, праунук Диане Будисављевић, Аустријанке удате за Србина, која је у Независној Држави Хрватској 1941-1945. предводила акцију спасавања српске деце заточене у логорима.

25. децембар 2013: Ефраим Зуроф, директор Центра Симон Визентал из Јерусалима, Израел.

30. април 2014: Троје сарадника Музеја Ане Франк из Амстердама, Холандија.

Прва недеља јуна 2014: Ученици Железничко-техничке школе, Београд. Теме разговора: Упознавање са активностима Музеја и Страдање цивилног становништва у Другом светском рату.

12. август 2014: Митрополит црногорско-приморски Господин Амфилохије, члан Синода Српске православне цркве.

Контакти и сарадња са другим установама

Јануар-фебруар 2013: Архив Срба у Хрватској – СКД Просвјета, Загреб: Наставак сарадње на проналажењу, верификовању и размени архивске грађе о страдању српског становништва на територији Независне Државе Хрватске, значајној за попуњавање архивских фондова и збирки обе институције.

септембар 2013, Српско народно вијеће, Загреб: Сарадња на пројекту меморијализације и заштите Дјечјег гробља у Сиску и стављање под заштиту заједничких гробница деце умрле током Другог светског рата, као и споменика на гробљима у Загребу и другим местима у Републици Хрватској.

4. септембар 2013, Зрењанин: Разговор са директором Народног музеја у Зрењанину о сарадњи.

25-27. септембар 2013, Бањалука: Разговор в. д. директора Музеја др Вељка Ђурића са проф. др Владимиром Лукићем, председником Извршног одбора Удружења „Јасеновац – Доња Градина“ и Јанком Велимировићем, сарадником Републичког центра за истраживање злочина. Посета Архиву Републике Српске, Музеју Републике Српске и епископу бањалучком Господину Јефрему, председнику Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве. Састанак са Милорадом Буквом, директором Спомен-подручја Јасеновац–Доња Градина и договор о сарадњи.

2013/2014: Јавна установа Спомен-подручје Доња Градина, Демитровац: Настављена сарадња у вези са разменом документарне грађе и фотографија за израду изложбе о страдању српског становништва у селу Медвеђа и „економијама“ јасеновачког логора.

17-18 март 2014: Народна и универзитетска библиотека, Бања Лука: Консултације и скенирање документарне грађе Музеја за израду изложбе „Анатомија заборав“, о злочинима на територији Независне Државе Хрватске.

2. јун 2014, Војни музеј, Београд: Отварање изложбе Удружења прогнанника Словеније „Прогон Словенаца и насиље над другим словенским народима током Другог светског рата“.

1. јул 2014: Национални парк „Козара“, Приједор: Настављена сарадња на истраживању страдања српског становништва у Независној Држави Хрватској и цивилним жртвама у општини Приједор 1941-1945. године.

Удружење логораша и потомака „Јасеновац“ – систем логора геноцида у Независној Држави Хрватској, Београд: Сарадња од обостране користи – преузимање и обрада документације Удружења; помоћ и консултације око проналажења личних и породичних докумената чланова Удружења у институцијама Републике Србије и региона; Комеморација на дјечјем гробљу у Сиску у организацији Вијећа српске националне

мањине града Сиска и Српског националног вијећа Загреб (5. октобар 2013); Комеморација и помен деци сахрањеној на гробљу Мирогој у Загребу и гробљу у Јastreбарском (3. септембар 2014).

Разно

– 14. новембар 2013, Министарство иностраних послова Србије: Разговор о могућностима за приказивања изложбе „Били су само деца“ у Ослу, Норвешка, као одговор на изложбу Спомен-подручја Јасеновац из Хрватске.

– 22. април 2014, Етнографски музеј, Београд: Обележавање Дана Музеја је протекло у представљању нових издања Музеја, уз приказивање прве телевизијске епизоде о Музеју, коју припрема Телевизија Србије, и поделу пригодних поклона.

– 28. јул 2014, Велика – Плав, Црна Гора: Округли сто поводом 70-годишњице великог злочина над српским становништвом. У име Музеја је присуствовао Вељко Ђурић, в. д. директора.

Нови Управни одбор

10. децембар 2013: Прва седница новог састава Управног одбора Музеја (председник: епископ викарни Јован Ђулибрк, чланови: архитекта Александар Нећак, архитекта Зоран Туцић, историчар др Зоран Јањетовић и виши кустос-историчар Драган Цветковић)

Нови Надзорни одбор

16. децембар 2013: Прва седница новог састава Надзорног одбора Музеја (председник: историчар др Александар Животић, чланови: музејски саветник Андреј Вујновић и виши кустос-историчар Ненад Антонијевић)

Садржај

Реч уредника	5
--------------------	---

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

<i>Небојша Рашо</i> Страдање Срба Херцеговске општине у Првом свјетском рату	9
---	---

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

<i>Марина Љубичић</i> Страдање цивилног становништва општине Приједор у периоду од 1941. до 1942. године	21
---	----

<i>Дејан Мотл</i> Локалитет „Вукића кућа“	33
--	----

<i>Сања Ружић</i> Окупаторске одмазде у Крушевцу током Другог светског рата	43
--	----

<i>Ненад Антонијевић</i> Страдање Срба на Косову и Метохији 1942. године	61
---	----

<i>Дарко ЖАРИЋ</i> Топличани у концентрационим логорима у Норвешкој у Другом светском рату	83
---	----

<i>Маја НИКОЛОВА</i> Школство у Србији за време Другог светског рата	101
---	-----

<i>Бранислав БОЖОВИЋ</i> Немачке терористичке организације за деловање у Србији крајем Другог светског рата 1944-1945.	117
--	-----

<i>Зоран ЈАЊЕТОВИЋ</i> Политичке и хуманитарне мере Милана Недића и његове владе	
---	--

усмерене на ублажавање страдања српског народа	137
--	-----

Тања ТУЛЕКОВИЋ

Истраживања у Доњој Градини	179
-----------------------------------	-----

РАСПАД ЈУГОСЛАВИЈЕ

Бојан БОКИЋ

Прилог изучавању геноцида над Србима на Косову и Метохији - студија случаја	191
--	-----

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ

Мартовски погром - Албански терор над Српским становништвом на Косову и Метохији (17-19. март 2004)	211
--	-----

ПРИЛОЗИ

Бојан БОКИЋ

Изложба музеја жртава геноцида „Агресија на Србију 24. март – 10. јун 1999“	221
--	-----

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ

Јовановић С. Александар, <i>Бег из јасеновачког пакла</i> , Музеј жртава геноцида, Београд 2014, 201	225
---	-----

Јасмина ТУТУНОВИЋ-ТРИФУНОВ, Ненад АНТОНИЈЕВИЋ

Елаборати Покрајинске комисије Војводине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача	229
--	-----

ДНЕВНИК ДОГАЂАЈА